

**СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ПОГЛЯД НА
ПРОБЛЕМИ ЗЛОЧИННОСТІ
НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ ВІЙНИ**

Колективна монографія

**Тернопіль, ЗУНУ
2023**

УДК 343.93

Сучасний науковий погляд на проблеми злочинності неповнолітніх в умовах війни: кол. моногр./ за заг. ред. Рогатинської Н.З. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. 267 с.

ISBN 978-617-7886-47-0

Рецензенти

Дроздов Олександр Михайлович,

*голова Галузевої експертної ради з галузі знань 08 «Право» НАЗЯВО,
адвокат, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України*

Топчій Василь Васильович,

*доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
директор Навчально-наукового інституту права Державного податкового
університету*

Юзікова Наталія Семенівна,

*доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного
і кримінального права Дніпровського національного університету імені Олеся
Гончара*

Рекомендовано до друку Вченою радою Західноукраїнського
національного університету (протокол № 4 від 6.12. 2023)

У монографії, на підставі комплексного аналізу широкого кола наукових джерел та чинного законодавства України, вивчення слідчої та судової практики, досліджено теоретичні та практичні проблеми злочинності неповнолітніх на сучасному етапі розвитку країни, обґрунтовано ряд важливих для юридичної практики положень, пов'язаних з попередженням злочинності неповнолітніх.

Розглянуто процесуальні особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх на стадіях досудового розслідування та судового провадження, здійснення судового контролю. Розкрито зміст елементів криміналістичних характеристик окремих кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми. Висвітлено особливості тактики проведення слідчих (розшукових) дій та методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, види та форми використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях цієї категорії злочинів.

Монографія призначена для науковців, викладачів, аспірантів та студентів закладів вищої освіти юридичного профілю, практичних працівників правоохоронних органів.

© Автори, 2023

Авторський колектив

Рогатинська Ніна Зіновіївна - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (розділ 1 (1.1, 1.2).

Банях Сергій Володимирович - доктор юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (розділ 2 (2.2, 2.3).

Пілюков Юрій Олександрович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету. Провідний фахівець Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (передмова, розділ 3 (3.1, 3.3), висновки).

Шрамко Олександр Михайлович - доктор філософії права, старший викладач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету. Директор Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (розділ 3 (3.3).

Дзюрбель Андрій Дарійович - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (розділ 3 (3.2).

Декайло Петро Володимирович - старший викладач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (розділ 2 (2.1, 2.2)

Антюк Іван Петрович - викладач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (розділ 1 (1.1).

Войтович Сергій Валерійович – старший викладач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (розділ 1 (1.1).

ЗМІСТ

	ПЕРЕДМОВА	6
	РОЗДІЛ 1 КРИМІНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗАХОДИ ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ	9
1.1	Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх в Україні	9
1.2	Профілактика злочинності неповнолітніх в умовах війни	23
	Література до розділу 1	42
	РОЗДІЛ 2 ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	45
2.1	Поняття та загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх	45
2.2	Процесуальні особливості досудового розслідування щодо неповнолітніх	55
2.3	Процесуальні особливості судового провадження щодо неповнолітніх	65
2.4	Судовий контроль	74
	Література до розділу 2	82
	РОЗДІЛ 3 ТАКТИКА ТА МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ	87
3.1	Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми	87
3.2	Особливості тактики проведення окремих слідчих дій у кримінальних провадженнях за фактами кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми та загальної методики їх розслідування	105
3.3	Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми	159
	Література до розділу 3	248
	ВИСНОВКИ	257

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап формування демократичного суспільства в Україні, неминуче пов'язаний із складними політичними, соціальними та економічними процесами, які супроводжують країну на шляху до свободи, незалежності та демократії. Сьогодні, як ніколи, стає актуальним правове реформування всіх сфер життєдіяльності людей та підвищення ролі громадянського суспільства. Однією з соціальних проблем, яка набуває особливого значення в умовах військової агресії росії проти нашої держави, в період політико-правових перетворень під впливом війни - є злочинність неповнолітніх.

Протягом тривалого часу дитяча та підліткова злочинність привертає увагу багатьох вчених та практиків, стає предметом постійних досліджень сучасної юридичної науки та інших сфер наукових знань. Неповнолітні відносяться до категорії осіб які належать до найбільш кримінально вразливої соціальної групи, водночас їхні протиправні дії, під час вчинення кримінальних правопорушень, породжують низку соціальних проблем, негативно впливають на загальний рівень злочинності в країні, суттєво погіршують криміногенну обстановку загалом. Саме тому предмет вивчення проблем злочинності неповнолітніх охоплює питання про її співвідношення зі злочинністю дорослих та місце, яке вона займає у структурі загальної злочинності. Такий підхід простежується не тільки у наукових дослідженнях, а й у діяльності державних органів щодо формування заходів запобігання злочинності неповнолітніх.

З початком повномасштабного військового вторгнення на території нашої держави було введено воєнний стан, який передбачив тимчасові обмеження конституційних прав та свобод громадян, законних інтересів юридичних осіб. За цих умов, стало очевидним, що посиленої уваги потребує механізм реалізації захисту конституційних прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх осіб, які повинні ґрунтуватися на нормах, принципах й стандартах, передбачених низкою міжнародних документів у сфері захисту прав дітей. Дотримання цих норм є головною гарантією того, що права і свободи неповнолітніх в Україні будуть забезпечені на належному рівні, в тому числі тих хто притягується до

кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень. Водночас виникає нагальна потреба у підвищенні якості розслідування таких кримінальних правопорушень, суворому дотриманні норм чинного законодавства та засад кримінального провадження, що неодмінно сприятиме забезпеченню невідворотності та справедливому покаранню осіб, які їх вчинили.

Проблемам злочинності неповнолітніх присвячено низку наукових праць, як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Над проблемою вивчення причин та умов злочинності неповнолітніх працювали В.В. Голіна, Б.М. Головкін, С.Ф. Денисов, А.К. Закалюка, О.Г. Кальман, Н.З. Рогатинська, Н.С. Юзікова та інші.

Процесуальним питанням участі неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні присвячено дисертаційні дослідження А. Є. Голубова, Г. В. Дідківської, М. О. Карпенка, О. О. Левендаренка, С. В. Пастушенка, А. Б. Романюка, Т. В. Фоміної, О. Ю. Хахуцяк, Р. С. Холода. Криміналістичні аспекти зазначеного наукового напрямку у своїх роботах розглядали Л. Л. Каневський, В. К. Комарков, М. О. Пасека, О. М. Процюк, С. В. Харченко та ін.

Проблематику участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, досліджували: Ю. П. Аленін, А. М. Бірюкова, Т. В. Варфоломеєва, В. І. Галаган, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, Я. П. Зейкан, О. В. Капліна, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, О. Д. Святоцький, О. М. Скрябін, С. В. Слінько, С. М. Стахівський, Л. Д. Удалова, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, О. Г. Яновська, К. О. Юсупова та ін.

Однак наукові праці із зазначеної тематики, охоплювали аналіз причин і умов підліткової злочинності та заходів її профілактики виключно у мирний час, у яких не враховані проблеми, що можуть виникати у зв'язку із такою злочинністю в умовах війни. Тому на підставі аналізу існуючих нормативно-правових документів та сучасних наукових джерел у сфері кримінології, у

монографії ґрунтовно досліджено особливості злочинності неповнолітніх та заходи її профілактики саме у період воєнного часу.

Монографія носить комплексний характер, тому в ній висвітлені процесуальні особливості кримінальних проваджень щодо неповнолітніх на стадіях досудового розслідування, судового провадження та судового контролю.

Належну увагу в роботі приділено особливостям застосування загальної методики розслідування окремих видів злочинів за участю неповнолітніх, тактиці проведення слідчих (розшукових) дій та використання різних видів спеціальних знань, застосування криміналістичної техніки, участі спеціалістів, експертів та інших обізнаних осіб у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Монографія є актуальною, ґрунтується на сучасних нормативно-правових документах, прийнятих в період воєнного стану, теоретичних розробках у сфері кримінології, кримінального та кримінального процесуального права, криміналістики, слідчої, судової та експертної практики, розкриває причини та шляхи протидії дитячій та підлітковій злочинності в сучасних умовах, формує практичні рекомендації щодо розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, з широким використанням спеціальних знань.

Монографія підготовлена на вимогу часу, насичена значним фактичним матеріалом, буде корисною слідчим, прокурорам, спеціалістам, експертам, адвокатам, суддям - в їх практичній діяльності; науковцям, викладачам, аспірантам - при підготовці наукових робіт, навчальної та методичної літератури; викладачам та здобувачам вищої освіти у навчальному процесі.

РОЗДІЛ 1

КРИМІНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗАХОДИ ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1 Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх в Україні

З історії розвитку будь-якої держави відомо, що наслідки військових агресій завжди призводили до нестабільності політичної та економічної ситуації в країні, неминуче спричиняли загострення соціальних проблем, погіршення якості життя людей, зростання рівня злочинності, в тому числі серед неповнолітніх.

Турбота держави про «здорову» націю, ядром якої є підростаюче покоління очевидна, адже саме йому відведена вирішальна роль у побудові в майбутньому незалежної, демократичної країни з євроінтеграційним вектором подальшого розвитку, представленням її на державному та міжнародному рівнях. Тому, вирішення проблем злочинності неповнолітніх в Україні на сучасному етапі її розвитку, є пріоритетним завданням держави.

Розглядаючи питання злочинності неповнолітніх необхідно враховувати, що вона є складовою загальної злочинності, яка розвивається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Дитяча та підліткова злочинність суттєво відрізняється від дорослої злочинності за своїми кримінально-правовими, кримінально-процесуальними та кримінологічними характеристиками, що впливають з юридичних, соціальних, психологічних та кримінологічних якостей особи неповнолітнього.

Злочинність неповнолітніх характеризується певними особливостями, що виділяє її в окремий вид, протидія якій, потребує вироблення з боку держави комплексного підходу її вирішення. Особливу увагу привертає те, що дана категорія осіб належить до найбільш кримінально вразливих соціальних груп, яка водночас формує загальний рівень злочинності і суттєво впливає на криміногенну ситуацію в країні загалом. Державними органами не тільки

виявляються причини та умови дитячої та підліткової злочинності, але й постійно розробляються та вживаються заходи, спрямовані на її запобігання.

Значна увага кримінологічним проблемам злочинності неповнолітніх приділялась відомими українськими вченими, зокрема у працях В.В. Голіни, Б.М. Головкина, С.Ф. Денисова, А.К. Закалюка, О.Г. Кальмана, Н.З. Рогатинської, Н.С. Юзікової В. І. Шакур, Л. Герасименко, А. П. Джужи та ін. У працях науковців досліджувалися умови та причини злочинності осіб цієї вікової групи, розроблялися різні шляхи її попередження. Незважаючи на наявність великої кількості наукових праць із зазначеної тематики, залишаються малодослідженими кримінологічні аспекти цієї злочинності саме на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Для правильного розуміння поняття «злочинність неповнолітніх», слід розкрити зміст терміну «неповноліття», як соціально-правової категорії, що формується на основі поняття «дитина» («дитинство»). У ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, вказується, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [1]. Подібне визначення є у Законі України від 26 квітня 2001 року № 2402-III Про охорону дитинства, в якому зазначається, що «дитина - особа віком до 18 років (повноліття), якщо, згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше» [2].

Отже, дитинством можна вважати життєвий проміжок людини, який знаходиться в межах між народженням і підлітковим віком. В даному випадку настання підліткового віку слід вважати з часу настання статевого дозрівання, який припадає на цей період (пубертатний період).

Разом з тим, у юридичних науках поняття «неповноліття» потребує чіткого окреслення вікових меж людини, для правильного визначення її правового статусу. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Водночас, у ч. 2 ст. 6 цього кодексу вказано, що малолітньою вважається дитина до

досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою - дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [3].

У кримінології злочинність неповнолітніх означає сукупність кримінальних правопорушень, вчинених особами у віці від 14 до 18 років та офіційно зареєстрованих органами статистичного обліку за певний період часу на певній території.

Унікальні риси та характеристики неповнолітніх злочинців визначають їхнє особливе ставлення до вчинення кримінальних правопорушень, які є характерними для осіб, саме цієї вікової групи.

З урахуванням вікових особливостей, неповнолітніх злочинців прийнято поділяти на три основні групи:

- особи, які вчинили злочин по досягненню 14-річного віку (нижня межа кримінальної відповідальності);
- особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, які, згідно з Кримінальним Кодексом України, підлягають кримінальній відповідальності лише за тяжкі злочини та характеризуються підвищеною небезпекою;
- особи, які вчинили злочин у віці від 16 до 18 років, для яких передбачена загальна кримінальна відповідальність, яка охоплює більшість правопорушень, зазначених у Кримінальному Кодексі України [4].

Кримінально-правові аспекти правопорушень, які вчиняються неповнолітніми, визначені Розділом XV Загальної частини КК України «Особливості кримінальної відповідальності та покарань неповнолітніх», який встановлює принципи кримінальної відповідальності та покарань для неповнолітніх, обмежує застосування певних видів покарань і визначає нормативні засади введення виховних заходів [4].

Злочинність неповнолітніх характеризується віковими та мотиваційними особливостями. Характеризуючи осіб у віці від 14 до 18 років, слід зазначити, що в цьому віці вони перебувають на стадії формування особистості, вироблення життєвої позиції, переходу від життя під опікою сім'ї і школи до самостійного життя, усвідомлення загальноприйнятих у суспільстві соціальних

цінностей і виконання своїх особистих функцій в ньому. З мотиваційної точки зору, злочини, що вчиняються неповнолітніми, часто ґрунтуються на прагненні до самоствердження, наслідуванні авторитетів. Часто злочини вчиняються ними на ґрунті бешкетництва, помилково зрозумілої романтики та інших подібних мотивів.

При дослідженні особи неповнолітнього злочинця, особлива увага приділяється дослідженню їхніх особистісних деформацій та встановленню соціальних детермінант злочинної поведінки.

Формування антисоціальної поведінки у неповнолітніх відбувається поступово, цей процес характеризується накопиченням особистісних деформацій у сфері потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій. «В умовах несприятливого формування особи виникає невідповідність між її рисами, якостями і вимогами оточуючої дійсності. Особа виявляється не адаптованою до навколишнього соціального середовища, у якому повинна жити, навчатись, працювати» [5, с. 44-45].

В цьому аспекті, важливим є дослідження закономірностей виникнення особистісних деформацій у неповнолітнього, встановлення об'єктивного впливу соціального середовища, яке його формує. Отже, особистісні деформації неповнолітнього формуються упродовж певного періоду часу, які відбуваються під впливом різних факторів, зокрема:

- сімейної сфери, у якій вплив батьків на виховання дитини, має вирішальне значення;
- соціальної сфери (безпритульність і бездоглядність, неблагополучна обстановка в загальноосвітніх закладах);
- кримінальної сфери (негативний вплив на неповнолітніх осіб із боку структур організованої злочинності).

Одним з основних чинників, який впливає на формування особистості неповнолітнього є сімейна сфера. Саме сім'я є тим первинним соціальним мікросередовищем, у якому формуються його основні риси та якості. Сімейні стосунки суттєво впливають на формування особливостей характеру

неповнолітнього та його подальшу поведінку у соціальному середовищі. Через стосунки в сім'ї, дитина вперше пізнає характер соціальних зв'язків, а також систему моральних та правових цінностей суспільства. Засвоєння основних життєвих та моральних цінностей, правових та інших орієнтацій неповнолітніх, вказує на їхню стійку орієнтацію на сім'ю як на найбільшу соціальну цінність.

Якщо ж у родині панує зневага батьків один до одного, відбуваються сімейні конфлікти, погрози, фізичні та моральні приниження, панує культ насилля, зловживання алкоголем та наркотиками, це неминуче призводить до виникнення особистісних деформацій неповнолітнього, що негативно відбивається на його подальшій поведінці у соціальному середовищі, знищується процес його морально-етичного і соціально-психологічного розвитку. У родинях, в яких відсутня можливість забезпечувати мінімально необхідні потреби дітей, часто виникають настрої безнадійності, соціальної заздрості, ці обставини однозначно впливають на формування мотивації до злочинної поведінки неповнолітніх.

Досліджуючи детермінанти злочинної поведінки неповнолітніх, Н. Градецька до причин сімейного неблагополуччя відносить: незадовільні матеріально-побутові умови, стан здоров'я батьків, алкоголізм, наркоманію, низький освітньо-культурний рівень, низьку виробничу і суспільна активність, аморальну та протиправну поведінку батьків, порушення структури сім'ї тощо [6, с. 10–11]. У свою чергу О.С. Стеблинська, особистісні деформації та детермінанти злочинної поведінки, пов'язує з неблагополучною моральною атмосферою в сім'ї та відсутністю контролю за їхньою поведінкою [7, с. 112].

Проблеми в сім'ї негативно впливають на формування емоційного стану неповнолітнього, його морально-психологічну стійкість при реагуванні на різноманітні життєві ситуації, обумовлює його особливу вразливість і неадекватну реакцію при виникненні нестандартних ситуацій.

Як правило, таким підліткам притаманна самотність та відчуття непотрібності, що змушує їх шукати іншого оточення, здебільшого на «вулиці» - серед подібних осіб. Тому, не менш важливим у житті підлітків

вважається життєвий етап, на якому здійснюється перехід від впливу сім'ї і школи до самостійного життя, коли з'являються перші усвідомлення про життєві та соціальні цінності, визначається їхнє місце та роль у суспільстві.

З одного боку, середовище в якому опиняються неповнолітні, може мати позитивний вплив на них і сприяти у майбутньому виконанню певних соціальних функцій. Наприклад, відвідування спортивних секцій, гуртків за інтересами, неодмінно матиме позитивні результати у їх вихованні та формуванні їхніх життєвих цінностей. Тому для державних структур, що займаються вихованням та соціальними проблемами дітей та молоді, важливим є вирішення питань щодо популяризації здорового способу життя, створення необхідних умов з організації дозвілля серед неповнолітніх.

З іншого боку, якщо підліток опиняється у соціальному середовищі, в якому однолітки вживають алкогольні напої, наркотичні засоби, де панує культ насилля, зневага до оточуючих, нехтування нормами моралі та закону, таке середовище - навпаки сприятиме формуванню у неповнолітнього стійкої антисоціальної поведінки, що призводить до систематичних порушень громадського порядку, а інколи - до вчинення суспільно небезпечних діянь.

Великою небезпекою є потрапляння неповнолітніх у маргінальне середовище в якому існує схильність до девіантної поведінки. Відсутність життєвого досвіду, не сформованість психіки підлітка, не завжди дає йому можливість відрізнити піклування від насильства, наприклад, сексуального чи психологічного.

Слід зазначити, що значною проблемою в Україні стала наркоманія, яка поряд з алкоголізмом та тютюнопалінням суттєво вражає не тільки дорослих, але й дітей та підлітків. Особливу стурбованість викликає суттєве «омолодження» цього негативного соціального явища. Все частіше діти та підлітки не тільки вживають наркотики, але й опиняються втягнутими до їхнього виготовлення та розповсюдження.

В цьому аспекті слід погодитися із думкою В.В. Голіни, який пов'язує основні причини поширення наркоманії серед неповнолітніх, з легким

доступом до наркотиків, бездоглядністю батьків, недоліками в роботі адміністрації загальноосвітніх установ, поліції та з іншими соціальними факторами [8, с. 14–15].

Причини розповсюдження наркоманії серед дітей та підлітків, передусім, пов'язані з проблемами їхнього виховання в сім'ї та школі, негативним впливом оточуючого середовища, неготовністю неповнолітніх боротися з життєвими труднощами, самотійно долати емоційні стреси, небажанням працювати та займатися корисними справами.

Важливе місце у формуванні особистості неповнолітнього займає глобальна мережа Інтернет, яка набула широкого розповсюдження серед молоді. Інтернет відкриває широкі можливості для неповнолітніх, які, завдяки своїм здібностям, у порівнянні з дорослими, швидко освоюють мережу та почуваються в ній достатньо «комфортно». Соціальна значущість послуг Інтернету полягає у задоволенні їхніх потреб в інформаційному зв'язку з навколишнім світом, отриманні нової інформації при спілкуванні та обміні думками, що, безумовно, сприяє розвитку їхніх знань та підвищенню рівня загального кругозору.

Слід зазначити, що за допомогою мережі Інтернет пропагується певна система цінностей, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, які, так чи інакше, впливають на свідомість неповнолітнього. В цьому контексті К. С. Варивода зазначає, що «сучасний розвиток інформаційних технологій, змусив більшість підлітків віддавати перевагу не вулицям, а комп'ютерним іграм та Інтернету, де будь-який медійний продукт може впливати на їхній вибір та сприйняття цінностей. Водночас, підліткова психіка часто не готова до інформаційного вибуху і без адекватного захисту вона стає досить вразливою» [9, с. 356].

Підліток, взаємодіючи з комп'ютером або мобільним телефоном, відчуває себе активним та включеним у великий світ. Хоча глобальна мережа захоплює своїми можливостями, підлітки не завжди беруть до уваги мережеві ризики, з якими вони можуть стикатися в цьому віртуальному просторі [10, с. 164].

Таким чином, поряд з позитивним впливом Інтернету на свідомість неповнолітніх, які користуються його послугами, соціальні мережі можуть негативно позначатися на розвитку їх особистості, способі життя та моделях поведінки. Через певні соціальні мережі та сайти Інтернету, є значний ризик одержання неповнолітніми такої інформації, яка пропагує низку негативних соціальних явищ та світоглядних стереотипів, таких як: насильство, наркоманія, проституція, булінг (агресивна поведінка однієї дитини або групи дітей по відношенню до іншої дитини, що супроводжується постійним фізичним і психологічним впливом), паразитуючий спосіб життя, самогубство (гра «Синій кіт») тощо.

Отже, під час користування підлітками послугами соціальних мереж, вони, в силу своїх вікових психофізіологічних особливостей, не в повній мірі спроможні об'єктивно оцінити якість одержаної інформації, зрозуміти різницю між добром і злом, що в кінцевому результаті, може призвести до негативних наслідків.

Одним з факторів, який впливає на формування особистості неповнолітнього є наслідування поведінки однолітків або дорослих. Підліток, опинившись в певному середовищі, неодмінно намагатиметься наслідувати поведінку більш авторитетних товаришів. Якщо поведінка оточуючих його однолітків має негативну, кримінальну спрямованість, підліток буде намагатися самоствердитися, показати свою самостійність та дорослість, наслідувати поведінку кримінально налаштованого товариства.

Аналізуючи причини девіантної поведінки неповнолітніх, необхідно враховувати також сукупність інших факторів, що сприяють її проявам. Передусім, такими факторами є кризові явища у соціальній та економічній сферах [11, с. 494]. До таких соціально-економічних чинників слід віднести: нестабільність економіки; зниження рівня життя людей; майнове розшарування суспільства; обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку; безробіття; доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх; широка

реклама алкогольних напоїв, психоактивних речовин; зниження рівня соціальної безпеки.

Важливим фактором, який впливає на формування особистості неповнолітнього в сучасних умовах, є військова агресія росії проти нашої держави. Широкомасштабне вторгнення спричинило небачену, з часів другої світової війни, гуманітарну катастрофу, загибель та поранення великої кількості не лише військовослужбовців, але й цивільного населення. Діти та підлітки, які опинились на окупованих територіях та в місцях наближених до лінії ведення активних бойових дій, втратили не тільки своїх рідних та близьких, а й власні оселі, майно, можливість навчатися, більшість з них стали біженцями і вимушено покинули місця свого постійного проживання. Саме діти та підлітки стали найбільш незахищеними та вразливими верствами населення, які постраждали від наслідків цієї агресії. Під час війни було порушено більшість прав дитини: право на життя, право бути з сім'єю і громадою, право на здоров'я, право на розвиток особистості, а також право на турботу і захист.

Оскільки дитячий організм знаходиться у стадії розвитку, війна становить серйозну загрозу як для фізичного, так і для психічного здоров'я дітей. Комплекс проблем, які виникли в результаті війни, не могли негативно не відобразитись, передусім, на емоційному стані дітей, морально-психологічній стійкості, що обумовило їхню особливу вразливість, а відтак - неадекватну реакцію на різноманітні життєві ситуації.

Підсумовуючи аналіз причин формування девіантної поведінки підлітків, погоджуємось з баченням Н.В. Сметаніної та інших науковців у сфері дослідження злочинності неповнолітніх, які до її головних причин відносять три основні фактори:

біологічні - обумовлені порушенням роботи ферментативної та гормональної систем організму дітей; наслідки спадковості (розумово відсталі діти, дефекти мови, фізичні, нервові зрушення); психофізіологічні (конфліктні ситуації, хімічні та радіаційні забруднення середовища); фізіологічні (дефекти

мови, слуху, зору, непривабливий зовнішній вигляд, який викликає негативізм в оточуючих).

соціальні - обставини, події, умови, міри, процеси, що впливають на життя дітей і підлітків; відсутність чи недостатність позитивного емоційного контакту з батьками, нестабільність.

психологічні - особливості міжособистісних відносин та риси характеру особи; прагнення бути незалежним від дорослих; бажання бути визнаним у групі однолітків; потяг до самоствердження; несформована система моральних цінностей; бажання виглядати дорослим; потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації; підвищена тривожність, низька самооцінка; інфантилізм; акцентуації характеру, психопатії; наявність у дитини психопатології чи акцентуації, які виражаються у нервово-психічних захворюваннях — психопатії, неврастенії, стан у межах норми; психопатологічні синдроми (депресія, мстивість тощо); негативні риси характеру (зздрість, лінощі, жадібність) [12, с. 174].

При проведенні кримінологічного аналізу злочинності неповнолітніх та розробленні профілактичних заходів, важливим є виділення типології неповнолітніх злочинців.

З цього приводу, О.В. Александренко та Н.О. Веселовська пропонують виділити наступні типи неповнолітніх злочинців:

1. Випадковий: підліток, який в цілому характеризується позитивно, але може вчинити протиправну дію у винятковій ситуації, через випадковий збіг обставин та особисту легковажність.

2. Нестійкий: підліток, маючи нестійку загальну спрямованість, може вчинити злочин під впливом певної несприятливої ситуації.

3. Негативний: особа цього типу має переважну негативну спрямованість, що не досягла сталої переваги в злочинній поведінці.

4. Злісний: підліток із стійкою антисоціальною спрямованістю, що повністю зумовлює його поведінку [13, с. 28].

Характеризуючи особливості емоційно-вольової поведінки неповнолітніх злочинців останніх двох груп, типовим для них є: послаблення почуття сорому, наявна нестриманість, брутальність, легковажність, відсутність самокритичності. З точки зору моралі, для їхньої поведінки характерні: байдужість до переживань і страждань інших людей, прагнення самоствердитись за рахунок більш слабких; совість тлумачиться ними, з огляду на особисті бажання чи групову солідарність. Щодо правової свідомості, то в поведінці злісного неповнолітнього злочинця домінуючою є: зневага до закону, вороже ставлення до працівників правоохоронних органів, переконаність у можливості уникнути покарання за вчинене правопорушення тощо.

Як зазначає Бундз Р.О., «злочинна поведінка неповнолітнього повинна розглядатись не тільки як результат його моральної деформації, слабого інтелектуального розвитку, недоліків культурного виховання, але й як певна форма соціального протесту проти реальної дійсності». Науковець також пов'язує злочинну поведінку неповнолітніх з неможливістю реалізувати свої потреби та інтереси у відповідному соціальному середовищі [5, с. 50-51].

Залежно від мотивації та причин прийняття злочинних рішень, кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми Б.М. Головкін розділяє на декілька категорій:

- «злочини-виживання» - вчиняються у зв'язку із гострою потребою у задоволенні базових потреб або у зв'язку із екстремальними умовами життя, такими як вимушене переселення або проживання в зоні бойових дій;

- «злочини-залежності» - вчиняються на фоні алкогольної, наркотичної або геймінгової залежності, з метою отримання необхідних засобів існування;

- «злочини-наслідування» - вчиняються з мотивів солідарності, підпорядкування, взаємовиручки, демонстрації відданості злочинній групі або приховування іншого злочину;

- «злочини-примусу» - вчиняються через примус, погрози, різні форми насильства;

- «злочини-розваги» - вчиняються для пошуку пригод, відчуття ризику або заради цікавості;

- «злочини-протесту» - вчиняються з мотивів невдоволення своїм становищем, ображеності, незгоди, озлобленості або самоствердження;

- «злочини-парадокси» - вчиняються, переважно, для задоволення підсвідомих прагнень, хворобливих уявлень, позбавлення від внутрішнього страху або через порушення психіки та поведінки [14, с. 204].

Виходячи з цього, під особою *неповнолітнього злочинця* слід розуміти неповнолітню особу, що вчинила кримінальне правопорушення, якій притаманна сукупність біологічних, криміногенних морально-психологічних та соціально-демографічних якостей і характеристик, за якими вона відрізняється від своїх однолітків, які, в тій чи іншій ситуації, діють законно, а також дорослих злочинців та інших громадян.

Порівнюючи кількісні та якісні показники злочинності неповнолітніх із дорослою злочинністю, слід зазначити, що вона охоплює короткий період (14-18 років), тоді як доросла злочинність триває десятиліттями, починаючи з 18 років.

Незважаючи на офіційні статистичні дані за 2018-2023 років, які свідчать про поступове зменшення кількості кримінальних правопорушень, які вчинялися неповнолітніми, ці показники не відображають повною мірою сутність проблеми, оскільки вплив злочинності неповнолітніх на загальну структуру злочинності залишається суттєвим.

Так, згідно статистичних даних «Єдиних звітів Офісу Генерального прокурора про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення» за період 2018–2023 років, у 2018 році виявлено 3980 неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення; у 2019 році – 3495; у 2020 році – 3013; у 2021 році – 2649; у 2022 році – 1396; у I кварталі 2023 року – 212. Попри зменшення кількості виявлених неповнолітніх осіб, які вчинили злочини, стосовно них збільшилася кількість кримінальних проваджень [15].

Аналізуючи особливості злочинності неповнолітніх за видами злочинів, слід відзначити, що в цілому вона має загально-кримінальний характер насильницької та корисливо-насильницької спрямованості. До основних видів злочинів, що вчиняють неповнолітні, переважно відносять: крадіжки, грабежі, розбої, незаконні заволодіння транспортними засобами, хуліганство та інші. Є чисельні випадки, коли неповнолітні вчиняють тяжкі та особливо тяжкі злочини, як: вбивства, навмисні тілесні ушкодження, зґвалтування, порушення законів про незаконний обіг наркотиків та інші [16, с. 203].

І.Б. Медицький, наводячи структуру злочинності неповнолітніх, наголошує на її особливостях, які полягають у тому, що:

- 1) коло скоюваних злочинів неповнолітніми є більш вузьким;
- 2) порівняно меншою є питома вага тяжких злочинів;
- 3) незначну частку становлять злочини, вчинені з необережності;
- 4) злочинність неповнолітніх практично не стосується корупційних, службових та злочинів у сфері економіки тощо;
- 5) злочини неповнолітніх мають зазвичай груповий характер;
- 6) серед неповнолітніх доволі високий відсоток осіб, які вчинили злочин у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння;
- 7) мотивація злочинності неповнолітніх є відмінною, у порівнянні із злочинністю дорослих. Зазвичай, вчинення злочинів неповнолітніми продиктоване корисливими мотивами, які є домінуючими у більшості складах злочинів [17, с. 121].

В.І. Курило, О.Є. Михайлов, О.С. Яра, досліджуючи структуру злочинності неповнолітніх, відстежують в ній певні негативні тенденції, серед яких вони виділяють наступні:

- 1) орієнтація на корисливі та корисливо-насильницькі злочини (крадіжки, грабежі, розбійницькі напади);
- 2) збільшення кількості злочинів, що потребують кримінальної кваліфікації (квартирні крадіжки, викрадання автотранспорту, рекет тощо);
- 3) «омолодження» злочинності;

4) зростання питомої ваги дівчат серед злочинців, їх участі у тяжких злочинах (розбійницьких нападах, зґвалтуваннях і навіть у вбивствах);

5) вчинення тяжких злочинів із незначних причин, а іноді взагалі безпричинно, їх виняткова жорстокість і зухвалість;

6) поява «нетрадиційних» для неповнолітніх злочинів (ритуальних убивств, самозахоплення, вандалізму тощо);

7) збільшення так званих «фонових» проявів (вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатися суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу);

8) зростання кількості осіб, що мають психічні відхилення, перебувають у граничному з неосудністю стані;

9) часті випадки об'єднання неповнолітніх злочинців із дорослими, які виступають у ролі організаторів у вчиненні злочинів;

10) посилення групового характеру злочинності неповнолітніх, яка набуває дедалі більшої організованості [18].

Для злочинності неповнолітніх також властива підвищена латентність, оскільки більшість їх протиправних діянь сприймаються дорослими як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю. Про такі вчинки, як правило, не повідомляють правоохоронні органи, тому реальним є облік лише тяжких насильницьких і насильницько-корисливих злочинів, таких як: вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, злісне хуліганство, грабежі та розбійні напади [5, с. 52]. Висока латентність злочинності неповнолітніх підтверджується тим, що майже половину вчинених ними злочинів, щорічно відносять до тяжких або особливо тяжких [14, с. 203].

Злочинність серед неповнолітніх має також стійку тенденцію до її зростання у формі рецидивної злочинності. Кількісний аналіз рецидивної злочинності, вказує на те, що кримінальні навички, які неповнолітні здобувають в підлітковому віці, часто залишаються з ними на все життя, а дорослі рецидивісти свою першу судимість отримують саме в підлітковому віці. Так, більше половини професійних злочинців скоїли свій перший

кримінальний проступок у віці від 14 до 16 років; майже 40% - у віці 17-18 років.

Таким чином, вирішення проблем злочинності неповнолітніх вимагає від держави рішучих та цілеспрямованих заходів для її запобігання, підвищення рівня правової культури серед молоді. Комплексне, системне вдосконалення державної політики у сферах виховання та навчання молодого покоління стає необхідністю, оскільки саме молодь визначає майбутнє держави.

1.2 Профілактика злочинності неповнолітніх в умовах війни

Ідеї загальної превенції та переваг попередження злочинів над покараннями за їх вчинення, були закладені в українській науковій та художній літературі XVIII–XIX ст. і ґрунтувалися на творах відомих вчених, письменників та громадських діячів того часу: П.І. Пестеля, С.Ю. Десницького, Л.Є. Владимірова, О.Ф. Кістяківського, Л.С. Белогриць-Котляревського О. Радищева, О. Герцена, М. Чернишевського та ін.

Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені-кримінологи, як Г.А. Аванесов, М.М. Бабаєв, А.Е. Жалинський, А.П. Закалюк, В.С. Зеленецький, В.К. Звирбуль, К.Е. Ігошев, В.М. Кудрявцев, А.Г. Лекар, А.Ф. Лопушанський, Г.М. Міньковський, А.Б. Сахаров, А.П. Тузов, А.С. Шляпочников та ін.

У широкому розумінні, профілактична діяльність правопорушень розглядається, як один із засобів соціального регулювання суспільних відносин з метою ліквідації детермінант злочинності, як взаємодія заходів організаційного, правового, соціального, виховного та педагогічного характеру, як поєднання різних рівнів попередження злочинності.

Згідно ст. 3 Закону України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [19], «під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а

також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання».

Л.О. Скитенко, під профілактикою правопорушень та протидією злочинності серед неповнолітніх розуміє складний комплекс різноманітних заходів запобіжного впливу, метою яких є не лише досягнення та збереження позитивних тенденцій до зменшення кількості кримінальних правопорушень, а й соціальне та моральне одужання молодого покоління, яке є нашим майбутнім [20, с. 207].

Водночас, профілактика правопорушень серед неповнолітніх під час війни, має свої особливості, її можна розглядати як соціально-правовий та педагогіко-виховний процес, який здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, з метою виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень. Цей процес забезпечується проведенням сукупності заходів, спрямованих на вирішення мети та завдань, пов'язаних з профілактикою правопорушень серед осіб цієї вікової категорії.

Діяльність спеціальних суб'єктів, уповноважених на проведення профілактичної діяльності, повинна ґрунтуватися на сукупності нормативно-правових актів, які регламентують права і свободи дітей та забезпечують заходи з профілактики злочинності неповнолітніх в умовах війни.

До таких нормативних документів відносять міжнародні нормативно-правові акти, які в різні часи були ратифіковані Україною, закони України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, відомчі накази, інструкції, листи та кодекси.

Аналіз результатів кримінологічних досліджень, вказують на існування різних класифікацій попереджувальних заходів з урахуванням тих цілей, які перед ними ставляться. Заходи запобіжного впливу повинні поєднувати в собі різні за сферами рівні профілактики правопорушень, зокрема їх поділяють за: рівнем, змістом, суб'єктами, об'єктами та інше.

За сферами рівнів профілактики злочинності розрізняють: загально-соціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи; за змістом - заходи соціально-економічного, політичного, ідеологічного, технічного, правового та іншого характеру; за суб'єктами - заходи, що здійснюються органами влади та правоохоронними органами, організаціями, громадськими об'єднаннями, установами, окремими громадянами; за об'єктами - відповідно до видів злочинів, на протидію яким вони спрямовані.

На думку В.В. Голіни «інтегративна система організованої протидії злочинності, котра об'єднує різні запобіжні заходи, здійснюється на трьох рівнях: загально-соціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному» [21, с. 84]. Слід зазначити, що загально-соціальні заходи, які складають основу всіх профілактичних заходів запобігання злочинності неповнолітніх, в повній мірі застосовуються на спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Загально-соціальні заходи профілактики. Одними з найбільш важливих, вважаються загально-соціальні заходи профілактики правопорушень серед дітей та підлітків. Їх метою є виявлення, усунення і нейтралізація соціальних причин і умов, які породжують дитячу та підліткову злочинність і включають у себе систему правових, соціально-економічних і виховних заходів для усунення чи мінімізації причин девіантної поведінки дітей та неповнолітніх.

Цілком слушно, до заходів загально-соціального запобігання злочинності неповнолітніх відносять «дії спрямовані на підвищення соціального захисту сімей з дітьми, збільшення матеріальної допомоги дітям-сиротам і дітям-інвалідам, реформування освітніх закладів, належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів. Вони націлені на зменшення протиріч і стабілізацію соціально-економічних, політичних, морально-психологічних, правових відносин у державі і суспільстві» [21, с. 85].

Розглянемо зміст загально-соціальних заходів профілактики правопорушень через призму нормативно-правових актів, які забезпечують

дотримання і реалізацію соціальних гарантій та прав дітей та спрямовані на профілактику злочинності неповнолітніх під час війни.

Так, Женевська конвенція 1949 року про захист цивільного населення під час війни встановлює, що діти, як члени цивільного населення, набули право користуватися перевагами цієї Конвенції [22].

Згідно Конвенції про права дитини 1989 року [1], Україна, як держава-учасниця, «повинна вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права щодо забезпечення захисту та догляду за дітьми, яких торкається збройний конфлікт».

Відповідно до Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року було передбачено «забезпечення захисту прав та інтересів дитини в умовах воєнних дій чи збройного конфлікту, а саме: недопущення участі дітей у воєнних діях чи збройному конфлікті; забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій чи збройного конфлікту; впровадження комплексних заходів щодо створення умов для повноцінного життя та соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій чи збройного конфлікту» [23].

Відповідно до статті 10 Закону України від 26 лютого 2001 року № 2402-III «Про охорону дитинства», кожній дитині гарантовано право на свободу, особисту недоторканність та захист, а статтею 19 - право на освіту. У свою чергу, стаття 30 цього Закону, відповідно до міжнародних норм, забороняє «участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, включаючи вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, використання дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, залучення та/або втягування дітей до не передбачених законами України воєнізованих чи

збройних формувань» [2]. За вчинення таких дій, особи несуть відповідальність за ст. 304 КК України «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» [4].

У 2019 році Україна, приєднавшись до Декларації про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration), яка закликає сторони збройного конфлікту утримуватися від дій, які перешкоджають доступу дітей до освіти, підтримала положення цього документа [24]. План заходів щодо її реалізації, був затверджений розпорядженням КМУ від 4 серпня 2021 р. № 898-р. [25]. Серед основних завдань цього плану є забезпечення безперервності навчання, запровадження моніторингу нападів на заклади освіти, їх захист від нападів та відновлення в разі пошкодження.

З початком розгортання широкомасштабної війни, Верховною Радою, Президентом та Урядом країни, прийнято низку нормативно-правових документів, спрямованих на забезпечення подальшої реалізації цього плану, дотримання прав, свобод та соціального захисту дітей в умовах війни.

Так, з часу введення в Україні воєнного стану, з метою убезпечення всіх учасників освітнього процесу від можливих ризиків, забезпечення безперервності освітнього процесу Міністерством освіти і науки України було рекомендовано всім керівникам департаментів (управлінь) освіти і науки обласних державних адміністрацій, підготувати накази про запровадження у закладах освіти та наукових установах дистанційного режиму роботи, який успішно був реалізований [26].

Водночас, Міністерством освіти і науки України видано Наказ від 28 березня 2022 року № 274 «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні», згідно з яким, забезпечено зарахування здобувачів загальної середньої освіти, які вимушені були змінити місце навчання та/або проживання (перебування) і проживають (перебувають) в Україні чи за її межами, до закладів освіти з метою здобуття загальної середньої освіти за будь-якою формою, що може забезпечити заклад освіти та є найбільш безпечною для них [27].

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» від 15 березня 2022 року № 2126-IX розділ VI Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII доповнено статтею 57-1 «Державні гарантії в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» [28]. Відповідно до цієї статті Закону, дітям на період дії воєнного стану забезпечено умови для здобуття освіти в безпечних умовах, зокрема дистанційно, а працівникам закладів освіти, у тому числі тим, які в умовах воєнного стану, були вимушені змінити місце проживання, залишити робоче місце, місце навчання, гарантується збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат, передбачених Законом.

З метою забезпечення захисту прав дітей, Постановою КМУ № 349 від 22 березня 2022 року «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану» [29], внесено зміни до Положення про дитячий будинок сімейного типу, затвердженого Постановою КМУ від 26 квітня 2022 року № 564 [30] та Положення про прийомну сім'ю, затвердженого Постановою КМУ від 26 квітня 2002 року № 565 [31]. Відповідно до цих Положень, під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану, до дитячого будинку сімейного типу та у прийомні сім'ї можуть влаштовуватися діти, які залишилися без батьківського піклування, на умовах тимчасового влаштування.

Цією ж Постановою доповнено «Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини», затверджений Постановою КМУ від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» та передбачено тимчасове влаштування дітей до функціонуючих прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу [32].

Прийнятою постановою Кабінету Міністрів України від 23.08.2022 № 940 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо

удосконалення механізму проведення евакуації» [33], визначено форми відмови фізичної особи, законних представників дітей від обов'язкової евакуації. Так, якщо «законні представники відмовилися від обов'язкової евакуації дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі тих, які виховуються в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, які перебувають під їх опікою чи піклуванням, які влаштовані в сім'ї патронатних вихователів, опіка чи піклування над такими дітьми припиняється». В такому випадку органи опіки та піклування мають право в односторонньому порядку розірвати договори про влаштування таких дітей до прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу.

Таким чином, дотримання та реалізація вимог зазначених нормативно-правових актів забезпечує застосування загально-соціальних заходів, спрямованих на підвищення соціального захисту дітей та неповнолітніх, в тому числі, що постраждали від військової агресії, дітей-інвалідів, дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, їх тимчасове влаштування до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, забезпечення безперервності та форми навчання, захисту дітей і підлітків від злочинного впливу дорослих, які втягують неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність та пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту.

Водночас, прийняті нормативно-правові документи, передбачили й реформування навчального процесу освітніх закладів під час воєнного стану, гарантували збереження робочих місць та належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів, успішна робота яких із запобігання правопорушень серед школярів, охоплює не тільки процеси навчання, а й позакласну діяльність, організацію корисного дозвілля та активного відпочинку.

О. Лунгол та О. Габорець, досліджуючи загально-соціальні заходи профілактики правопорушень серед дітей, рекомендують впроваджувати у навчальний процес загальноосвітніх шкіл дисципліни з основ права,

ознайомлення учнів з різновидами адміністративних та кримінальних правопорушень та ступенем відповідальності за їх вчинення. Важливим елементом навчання, вважають науковці, є формування у свідомості учнів розуміння зв'язку між протиправними вчинками та їх наслідками, принципу невідворотності покарання за скоєні правопорушення, виховання високих морально-етичних якостей та активної життєвої позиції [34, с. 162].

Крім розглянутої Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини», державна політика протидії дитячій злочинності запроваджує також різноманітні загальнонаціональні та регіональні програми, які орієнтовані на соціально-психологічну підтримку молоді, що опинилася у складних життєвих ситуаціях, інформаційно-просвітницьку роботу з дітьми, створення сприятливих умов для розвитку корисних навичок та інтересів у сфері спорту, культури та мистецтва.

Запровадження таких програм передбачає проведення тренінгів, семінарів, консультацій та інших заходів, спрямованих на розв'язання конфліктів, підтримку соціального становлення дітей, особливо в умовах війни, протидію булінгу та насильству, вживанню наркотиків і алкоголю, а також підтримку сімей, що стикаються із проблемами девіантної поведінки дітей. Дані програми сприяють адаптації підлітків у суспільстві, спонукають їх до самовдосконалення, допомагають зробити обдуманий вибір щодо свого майбутнього.

В цьому аспекті, значна роль відведена не тільки школам та навчальним закладам, але й різноманітним центрам юнацької творчості, громадським просвітницьким організаціям, спортивним секціям та гурткам за інтересами, які забезпечують заходи з організації дозвілля підлітків, в тому числі евакуйованих з непідконтрольних територій та зон бойових дій. Крім цього, такі програми можуть включати заходи, спрямовані на підтримку наукових досліджень та обміну досвідом між державами, окремими регіонами України, навчальними закладами у сфері протидії дитячій та підлітковій злочинності.

У свою чергу, Р. С. Кваша підкреслює важливість розробки загальнонаціональних програм, спрямованих на підтримку сімей, збереження традиційних сімейних цінностей, посилення виховної функції навчальних закладів, а також на запобігання вчиненню кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, ефективний захист їхніх прав, свобод та інтересів [35, с. 507].

Профілактика правопорушень серед дітей та підлітків на макрорівні охоплює всю суспільну структуру, включаючи різні рівні, такі як суспільство в цілому, конкретний регіон, окрему соціальну групу, установи, організації та окремих індивідів. На макрорівні така профілактика реалізується через комплексні програми, кампанії та масові заходи, що включають координовану діяльність мережі установ та організацій, таких як: висвітлення проблем у засобах масової інформації, публічні акції, зміни в соціальній та державній політиці, спрямовані на формування громадської думки та індивідуальних цінностей.

На мікрорівні профілактика реалізується через спеціальні програми та заходи в межах конкретних установ, організацій та місць проживання, такі як освітні та тренінгові програми, спеціалізовані втручання для груп ризику. Індивідуальний рівень профілактики передбачає роботу з окремими особами, таку як індивідуальне консультування та психологічний супровід [36, с. 278].

Отже загально-соціальні заходи профілактичного спрямування, відіграють надзвичайно важливу роль у належному вихованні молодого покоління у дусі національної культури, традицій та звичаїв, що є запорукою попередження та профілактики злочинності серед дітей та підлітків в умовах війни.

Спеціально-кримінологічні заходи профілактики. Важливе місце серед профілактичних заходів займає спеціально-кримінологічне запобігання правопорушень серед дітей та неповнолітніх, яке розраховане як на всіх неповнолітніх, так і на окремі їх групи з девіантною або злочинною поведінкою, метою якого є недопущення виникнення антисуспільної мотивації.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинності серед дітей та неповнолітніх здійснюється уповноваженими державними органами, для яких боротьба зі злочинністю, захист прав громадян є професійним обов'язком. У процесі своєї професійної діяльності спеціальні суб'єкти здійснюють вплив на криміногенні фактори, а також встановлюють причини та умови вчинення злочинів та вживають заходів щодо їх усунення [37, с. 85].

Превентивна діяльність уповноважених спеціальних органів держави, яка спрямована на протидію злочинності неповнолітніх, є важливою складовою запобігання загальній злочинності в Україні в умовах війни з росією, коли суттєво загострилися соціальні проблеми в країні та погіршилася криміногенна ситуація в цілому. Серед заходів по боротьбі зі злочинністю неповнолітніх, вони займають центральне місце, оскільки запобігти вчиненню злочину набагато простіше, ніж перевиховувати особу, яка вже обрала шлях протесту та кримінального способу життя.

Згідно із Законом України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [19], здійснення профілактики правопорушень серед дітей покладається, в межах визначеної компетенції, на: центральні та регіональні органи виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сфері сім'ї та дітей; центральні та регіональні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері сім'ї та дітей; уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; притулки для дітей (дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї); центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

У своїй діяльності зазначені суб'єкти керуються низкою принципів, зазначених у статті 2 цього Закону. До них віднесено такі принципи:

законності; застосування переважно методів виховання і переконання; гласності – висвітлення у відкритій державній статистиці та медіапросторі стану справ щодо захисту прав дітей, правопорушень, які вони вчиняють, про ефективність роботи уповноважених суб'єктів щодо здійснення профілактики правопорушень серед дітей; збереження конфіденційності інформації про дітей, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики; неприпустимості приниження честі і гідності дітей, жорстокого поводження з ними [19].

Правовою основою для підрозділів ювенальної превенції Національної поліції, які визначені уповноваженими на здійснення превентивної діяльності є Конституція України, Закони України: «Про Національну поліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про охорону дитинства», підзаконні нормативно-правові акти, зокрема - Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» (далі Інструкція) [38] та інші документи.

У відповідності до Інструкції та у межах компетенції, підрозділи ювенальної превенції здійснюють профілактичну роботу з попередження адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей; проводять ознайомлювальні, попереджувальні та виховні бесіди з дітьми та їх батьками, законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які сприяли вчиненню адміністративного чи кримінального правопорушення дитиною; для з'ясування умов проживання, разом із службою у справах дітей, відвідують неповнолітніх, які опинилися у складних життєвих ситуаціях; залучають дітей до участі в просвітницько-профілактичних чи корекційних програмах; вживають заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми; заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі шляхом поліцейського піклування - превентивного заходу, який

застосовується до неповнолітніх осіб віком до 16 років, при виявленні фактів залишення їх без догляду.

На органи ювенальної превенції також покладаються заходи пов'язані із участю в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення; взяттям на профілактичний облік дітей щодо яких здійснюється робота з профілактики правопорушень; здійснення у межах компетенції досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання та інші заходи [38].

Значною допомогою правоохоронним органам, у запобіганні правопорушень серед неповнолітніх є розширення мережі центрів медико-соціальної реабілітації дітей, хворих на наркоманію та алкоголізм, притулків для дітей, дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей, в тому числі для дітей-переселенців з окупованих територій та інших закладів профілактичного спрямування.

Індивідуальні заходи профілактики.

Дослідженням індивідуальних заходів профілактики злочинів займалися українські та зарубіжні вчені-кримінологи, які по-різному формулювали це поняття.

Наприклад, Ю.Д. Блувштейн індивідуальну профілактику злочинів визначає як «сукупність взаємопов'язаних виховних та інших заходів впливу, що застосовуються до особи з метою попередження вчинення нею злочинів» [39, с. 121]. На думку А. П. Закалюка – це «діяльність державних органів і громадськості у виявленні осіб, що своєю поведінкою засвідчили схильність до злочинів, і спрямування на них попереджувального впливу засобами виховання, допомоги, контролю, який здійснюється з метою усунення чи нейтралізації конкретних причин і умов, що сприяють злочинам за допомогою заходів, що не мають характеру покарання» [40, с. 63–64].

Важливим питанням в організації індивідуальної профілактики правопорушень серед неповнолітніх є визначення кола осіб, які потребують індивідуального запобігання, у зв'язку з чим, необхідно визначити підстави для їх застосування.

Фактичними підставами вжиття індивідуальних заходів профілактики є реальна поведінка неповнолітнього, характер якої свідчить про можливість скоєння ним кримінального правопорушення.

З іншого боку, *правовими підставами* застосування заходів індивідуальної профілактики, є їх урегульованість чинним законодавством, яке містить низку правових нормативно-правових актів, в тому числі відомчого характеру.

Кримінологічними підставами є наявний рівень кількісно-якісних показників криміногенності особи, що дозволяє виділити з маси відповідної категорії осіб саме тих, від кого з високим ступенем імовірності слід очікувати вчинення злочину [37, с. 57].

Цілком погоджуємося з думкою О.В. Британської, яка вважає, що такі заходи необхідно застосовувати щодо неповнолітніх, які відносяться до групи ризику вчинення злочину або вже вчинили злочин, у зв'язку з чим потрапили у поле діяльності суб'єктів профілактики, поставлені на профілактичний облік, відбувають покарання або знаходяться у профілактичних закладах [41, с. 293].

Індивідуальні заходи профілактики необхідно застосовувати до неповнолітніх, в залежності від ступеня їхньої педагогічної занедбаності, під якою розуміють нерозвиненість, неосвіченість, невихованість дитини, відставання її в розвитку від власних можливостей та вимог віку, які викликані причинами виховання і водночас можуть піддаватися корекції педагогічними засобами.

Таким чином заходи індивідуальної профілактики правопорушень здійснюється уповноваженими органами та громадськими організаціями по відношенню до конкретних неповнолітніх осіб, схильних до вчинення правопорушень, які є носіями індивідуальних особливостей поведінки, що сформувалися у результаті негативних обставин виховання, розвитку та життєдіяльності.

Серед науковців існують різні думки щодо застосування індивідуальних заходів профілактики правопорушень серед неповнолітніх. В цьому аспекті,

цілком поділяємо думку тих науковців-кримінологів, які розділяють індивідуальні заходи профілактики на окремі види, зокрема: ранньої профілактики, безпосередньої профілактики, профілактики на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид профілактики) та заходи запобігання рецидивним проявам раніше засуджених неповнолітніх (пост-пенітенціарний вид профілактики) [42, с. 3].

Так, *рання профілактика правопорушень* для неповнолітніх, в тому числі дітей-переселенців із захоплених окупантами росії непідконтрольних територій країни, які постраждали і опинилися у складних життєвих умовах, полягає у наданні їм комплексної індивідуальної допомоги, адже такі умови можуть негативно відобразитися на їхньому психологічному стані, спонукати до вчинення антигромадських вчинків, порушень встановлених норм поведінки. Такі неповнолітні можуть знаходитися під негативним впливом з боку групи осіб чи найближчого соціального оточення, яке спотворює їхні ціннісно-правові орієнтації.

Заходи ранньої профілактики спрямовані, передусім на усунення порушень нормальних умов життя та виховання неповнолітніх шляхом нагляду та контролю за дотриманням відповідних правових норм, забезпечення різноманітних форм соціальної допомоги, відновлення належних умов життя, та ліквідацію джерел негативного впливу. Як зазначає І. М. Даньшин, на цьому етапі важливими є, перш за все, «заходи соціальної допомоги які включають працевлаштування, поліпшення побутових умов, зміну способу життя шляхом підвищення соціального статусу, освіти, отримання престижної спеціальності, лікування, встановлення корисних контактів, вибору життєвих перспектив тощо» [37, с. 57].

Безпосередня профілактика правопорушень здійснюється у випадках, коли на етапі ранньої профілактики не було припинено формування у неповнолітнього схильності до правопорушень і є потенційний ризик їх вчинення.

Ці заходи включають: довгострокову виховну роботу та контроль з боку уповноважених суб'єктів; громадський вплив за місцем проживання, навчання або роботи; залучення неповнолітніх до участі у спортивно-трудовах таборах, загонах та клубах, а в окремих випадках - постановку на облік в органах ювенальної превенції Національної поліції, які відповідають за профілактику кримінальних правопорушень серед неповнолітніх. Як свідчить практика, безпосередня профілактика правопорушень значно зменшує можливість виникнення у неповнолітнього внутрішньої схильності до антисоціальної поведінки.

Профілактика на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид профілактики), який настає, коли неповнолітній перебуває на межі вчинення кримінального правопорушення через розвиток його криміногенної мотивації. В даному випадку використовується щоденний, інтенсивний та демонстративний контроль за його поведінкою та оточенням. Ефективними вважаються заходи переконання, які складають процес логічного обґрунтування думки про відмову від криміногенної поведінки, злочинних намірів, антисуспільних настановок. До них відносять: індивідуальні і колективні бесіди, в тому числі на правову тематику, про шкідливість для здоров'я вживання алкоголю, наркотиків, тютюнопаління, обговорення поведінки неповнолітньої особи, встановлення над нею індивідуального або колективного шефства, стимулювання участі в громадській діяльності та ін.

Запобігання рецидивним проявам раніше засуджених неповнолітніх (пост-пенітенціарний вид профілактики) здійснюється спеціально уповноваженими підрозділами ювенальної превенції, дільничими поліцейськими та іншими підрозділами Національної поліції та громадськістю. Найбільш ефективними, на цьому етапі профілактики є заходи переконання, які полягають у роз'ясненні неповнолітній особі, яка відбула чи тільки відбуває покарання, сутності вчиненого нею діяння. Суб'єкти профілактики, при проведенні роз'яснювальних бесід, повинні застосовувати низку психологічних та виховних методів, кінцевою метою яких, є запобігання повторності вчинення

злочинів даною особою. Превентивними заходами профілактики рецидивної злочинності серед раніше засуджених неповнолітніх, вважаються й заходи примусу. Так, якщо неповнолітній, який відбув покарання за раніше вчинений злочин продовжує вести антисоціальний спосіб життя, до нього застосовуються заходи примусу, які створюють несприятливі для нього наслідки фізичного, матеріального та технічного характеру. На практиці широко застосовуються такі заходи примусу, як: профілактичний контроль за місцем проживання або навчання особи з боку правоохоронних органів чи громадськості; адміністративний арешт і адміністративне затримання; штраф; адміністративний нагляд; улаштування до приймальників-розподільників для неповнолітніх; припинення бродяжництва і жебрацтва та ін. [37, с. 58].

Досліджуючи зарубіжний досвід застосування індивідуальних заходів профілактики рецидивної злочинності неповнолітніх, можна спостерігати подібні заходи попередження, які застосовуються за кордоном органами поліції, пенітенціарної системи та центрами пробації. З цього приводу американський кримінолог К. Бартол зазначає: «Запобігання рецидиву охоплює застосування поліцейських, судових, пенітенціарних заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, що вчинили правопорушення, притягнення їх до відповідальності, а також застосування до них чинних засобів під час відбуття ними покарання. У профілактиці рецидиву особлива роль належить кримінально-правовим заходам впливу. З метою профілактики рецидиву широко використовуються також заходи підвищеного контролю за поведінкою осіб, які відбули покарання, а також програми їхньої індивідуальної реабілітації» [43, с. 199].

Таким чином, при здійсненні індивідуальної профілактики злочинності неповнолітніх органами державної влади та громадськістю, необхідно вживати комплексні заходи щодо цілеспрямованого коригування відхилень у розвитку особистості неповнолітнього саме на початкових етапах його соціалізації, метою яких, є - не допущення у подальшому вчинення протиправних дій та злочинного рецидиву.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблема злочинності серед неповнолітніх завжди залишалася важливою темою для українського суспільства. Особливої актуальності вона набула у лютому 2022 року, після широкомасштабного вторгнення росії на територію України, яке спричинило потребу у суттєвому вдосконаленні нормативно-правової бази, що регулює суспільні відносини, які виникають під час здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня профілактики злочинності неповнолітніх, розробці нових комплексних державних програм та реалізації загально-соціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання правопорушень серед дітей та підлітків в умовах війни.

Література до розділу 1

1. Конвенція про права дитини. Офіційний веб портал парламенту України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 16.10.2023).
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402- III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 22.10.2023).
3. Сімейний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 13.10.2023).
4. Кримінальний кодекс України від 2001 р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Бундз Р.О. Особлива жорстокість, як ознака злочинів, що вчиняються неповнолітніми: детермінанти та попередження: дис. на здоб. зван. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2019. 216 с.
6. Градецька Н. Вплив мікросередовища у детермінації злочинної поведінки неповнолітніх. Вісник Національної академії прокуратури. 2019. № 4. С. 10–11.
7. Стеблинська О. С. Запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння: монографія / О. С. Стеблинська. – ІваноФранківськ, Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2011. – 280 с.
8. Голіна В.В. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження : [монографія] / В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Воднік. – Х. : Право, 2006. – 292 с.
9. Варивода К.С. Інформаційна безпека підлітків в інтернет-мережі. 2016. №3. С. 365–368.
10. Петренко О.С. Інтернет як субпростір суспільства: структури та процеси: дис. ...канд. соц. наук. Старобільськ. 2017. 228 с.

11. Рогатинська Н.З. Особливості кримінально - процесуального провадження в справах про злочини неповнолітніх. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 494.
12. Сметаніна Н.В., Граб Т.В. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх: сучасні тенденції. *Право і Суспільство*. 2018. № 6 (2). С. 174.
13. Александренко О.В., Веселовська Н.О. Кримінологічна характеристика злочинів неповнолітніх. *Молодий вчений*. 2014. № 4 (07). С. 28-30.
14. Головкін Б.М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Кримінологія*. 2016. 211 с.
15. Єдині звіти Офісу Генерального прокурора про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за 2018–2022 рр., січень–березень 2023 р. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>
16. Якімова С. В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник. С. В. Якімова, Н.Є. Маковецька, О. М. Омельчук. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права. 2014. С. 442.
17. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навчальний посібник. 2008. ЛДУВС Прикарпатський юридичний інститут. Івано-Франківськ, 248 с.
18. Курило В. І., Михайлов О. Є., Яра О. С. Кримінологія: Загальна частина: курс лекцій. К.: Кондор, 2006. 192 с.
19. Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>
20. Скитенко Л. О. Кримінологічне дослідження теоретичних і практичних аспектів превентивної діяльності щодо агресивної злочинності неповнолітніх. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 207-211.

21. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіної. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Х.: Право, 2009. – 288 с.,

22. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 22.10.2023).

23. Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-socialnoyi-programi-nacionalnij-plan-dij-shodo-realizaciyi-konvenciyi-oon-pro-prava-ditini-na-period-do-2021-roku> (дата звернення: 22.10.2023).

24. Декларація про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration) URL: <https://info.eo.gov.ua/bezpechne-osvtn-seredovishche/deklaratsya-pro-bezpeku-shkl/>

25. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл/ URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-%D1%80#Text>

26. Про практику застосування трудового законодавства у галузі освіти і науки під час дії правового режиму воєнного стану : Лист Міністерства освіти і науки України від 07 березня 2022 р. № 1/3378-22. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-praktiku-zastosuvannya-trudovogo-zakonodavstvau-galuzi-osviti-i-nauki-pid-chas-diyi-pravovogo-rezhimu-voennogo-stanu> (дата звернення: 22. 10. 2023).

27. Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні : Наказ Міністерства освіти і науки України від 28 березня 2022 р. № 274. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-zdobuttya-zagalnoyiserednoyi-osviti-ta-osvitnogo-procesu-v-umovah-voennogo-stanu-v-ukrayini> (дата звернення: 22.10.2023).

28. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного

стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2126-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20> (дата звернення: 22.10.2023).

29. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 р. № 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF> (дата звернення: 22.10.2023).

30. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2022-%D0%BF> (дата звернення: 22.10.2023).

31. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2022-%D0%BF> (дата звернення: 22.10.2023).

32. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2023).

33. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2022 № 940 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.10.2023).

34. Лунгол О., Габорець О. Превентивне правове виховання суб'єктів навчання. Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності : збірник матеріалів засідання №2 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 24 червня 2022 р. Кропивницький, 2022. С. 161-163.

35. Кваша Р. С. Ювенальна антикримінальна політика: поняття та завдання. Правова держава. 2022. № 33. С. 507–515.

36. Ярема Н. Ю., Пампура І. І. Психологічні аспекти превентивної діяльності поліції з попередження злочинності в молодіжному середовищі // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 берез. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 277–279.

37. Курс лекцій з кримінології : навчальний посібник / під ред. проф. І. М. Даньшина, (Загальна частина) та проф. В. В. Голіни (Особлива частина). – Х. : Одисей, 2006. – 280 с,

38. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 № 1044 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

39. Блувштейн Ю. Д. Профилактика преступлений / Ю.Д. Блувштейн, М.И. Зырин, В.В. Романов. – Минск: Университетское, 1986. – 286 с.

40. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.

41. Британська О.В. Поняття, напрями та заходи запобігання злочинності неповнолітніх в Україні. 2020. № 5. С. 292–294.

42. Дзюба А.Ю. Проблеми індивідуальної профілактики злочинності неповнолітніх. URL : <http://lawdep.pu.if.ua/conference2014/articles/dzyuba.pdf>

43. Бартол К. Психологія кримінальної поведінки. 7-е міжнар. вид. СПб.: Прайм Євроснак 2004. 352 с.

РОЗДІЛ 2

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1 Поняття та загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх

Війна у будь-якій країні негативно впливає на соціальну та економічну сфери життєдіяльності людей, спричиняє великий ризик для їх життя та здоров'я, погіршує криміногенну ситуацію, сприяє зростанню злочинності серед цивільного населення та особливо серед неповнолітніх осіб.

Відповідно до статті 3 Конституції України (надалі – Конституція), захист та забезпечення належної реалізації прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, а особливо неповнолітньої особи, повинен бути одним з найбільш пріоритетних напрямів державної політики, особливо в умовах воєнного стану. Прикладом практичної реалізації цієї норми Конституції, є закріплений принцип найкращих інтересів дитини в кримінально-процесуальному законодавстві України [1]. Його суть полягає в тому, що при прийнятті будь-якого рішення в кримінальному провадженні, необхідно завжди ретельно оцінювати його вплив на відповідну неповнолітню особу. Саме цей принцип надзвичайно точно був застосований Європейським судом з прав людини (надалі – ЄСПЛ) у справі «Т. проти Сполученого королівства» від 16 грудня 1999 року. У цій гучній справі своїм рішенням ЄСПЛ постановив, що неповнолітній підсудний не мав жодної змоги ефективно брати участь у провадженні через надмірну публічність судового засідання у поєднанні з пильною увагою ЗМІ до даного процесу, а також через обмежену здатність спілкуватися із захисниками та подавати свої докази. Тому ЄСПЛ визнав, що у даній справі було власне порушено цей принцип забезпечення найкращих інтересів дитини [2, с. 119-120].

Відповідно до змісту статті 484 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України) [3], кримінальні провадження щодо неповнолітніх осіб здійснюється у загальному порядку, але з обов'язковим врахуванням особливостей, передбачених Главою 38 цього Кодексу, а також усіх додаткових гарантій, передбачених в міжнародних договорах, які ратифіковані Верховною Радою України (надалі – ВРУ). При цьому варто зауважити, що у випадках, коли будь-яка з норм кримінального законодавства суперечить положенням міжнародного договору, згodu на обов'язковість яких була надана ВРУ, то відповідно до ч. 4 ст. 9 КПК України, пріоритетними в застосуванні є норми передбачені саме міжнародними договорами [4 с. 259].

На перший погляд може здатися, що виділення в окреме провадження справ щодо неповнолітніх, надання таким особам додаткових прав та гарантій – це прояв певної дискримінації по відношенню до інших осіб. Разом з тим, за визначенням О. Скакуна, «права дитини – це можливості неповнолітньої особи, які необхідні для її існування, виховання і розвитку» [5, с. 220]. Більшість з цих прав збігаються з правами людини, тобто, з цього слідує, що права дитини є унікальним «продовженням» прав людини. Однак варто розуміти, що цими додатковими правами та гарантіями, держава не надає переваги неповнолітнім особам.

Суб'єкти законодавчої влади, як правило демократичних держав, намагаються урівняти початкове правове становище неповнолітніх і повнолітніх осіб, враховуючи, передусім, особливості психічного та фізичного розвитку дитини, оскільки притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, без урахування їхніх особливостей – це яскравий прояв «непрямої дискримінації» [4, с. 257-258].

Під час кримінального провадження щодо неповнолітньої особи, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд та інші особи, які безпосередньо беруть участь у такому провадженні, зобов'язані, відповідно до законодавства, вчиняти усі необхідні процесуальні дії в особливому порядку, який мінімально порушував би звичайне життя неповнолітнього та повністю відповідав би його

віковим та психологічним особливостям. Крім цього, згадані уповноважені особи, повинні доступно роз'яснювати здійснювані ними процесуальні дії щодо неповнолітніх та їх значення для них, а також, вживати усіх можливих дій, для того, щоб уникнути негативного впливу на неповнолітніх осіб [6, с. 77-78].

Саме тому для забезпечення прав неповнолітнього у чинному кримінально-процесуальному законодавстві, існують норми, які надають додаткові гарантії захисту прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених у кримінальному провадженні. Ч. 2 ст. 484 КПК України передбачає особливий порядок кримінального провадження щодо вищезгаданих осіб, які не досягли 18-річного віку. Дана стаття застосовується одночасно із загальними положеннями, що регулюють здійснення досудового розслідування та судочинства і відповідним чином доповнює їх.

Слід зазначити, що законодавством чітко окреслено, до яких кримінальних проваджень можуть застосовуватись спеціальні норми. Зокрема, до них відносять провадження у яких:

- кримінальне правопорушення було вчинено неповнолітньою особою;
- особа досягла повноліття під час здійснення злочину;
- в одному провадженні одночасно обвинувачується особа у вчиненні кількох кримінальних правопорушень, де хоча б одне з них було вчинене нею до досягнення 18-річного віку;
- кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, в якому, хоча б одна з них є неповнолітньою, а всі інші – повнолітніми [8, с. 225-226].

Однак в останньому випадку, відповідно до статті 494 КПК України, передбачено, що повинна обов'язково бути з'ясована можливість виділення матеріалів кримінального провадження щодо неповнолітньої особи в окреме провадження, саме під час досудового розслідування [9, с. 412].

Особливої уваги заслуговує дослідження питання застосування заходів забезпечення щодо неповнолітніх. Оскільки, саме завдяки цим превентивним

заходам, вдається забезпечити належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого, засудженого під час кримінального провадження. Однак варто розуміти, що до неповнолітніх, можуть по суті застосовуватися всі без винятку заходи забезпечення, передбаченні ч. 2 ст. 131 КПК [3].

Проте застосування заходів забезпечення має ряд специфічних особливостей. Ґрунтовний аналіз з даного питання провів В. В. Романюк, який визначив низку необхідних умов для застосування заходів забезпечення щодо неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні. Насамперед він зазначає, що застосування примусу, як заходу забезпечення, має бути тільки у виключних випадках, при цьому обов'язково повинна враховуватися відповідність між таким заходом та тяжкістю кримінального правопорушення і обставинами його вчинення. Також науковець переконаний в тому, що при застосуванні даних заходів необхідно враховувати особливості самого неповнолітнього як окремого індивіда, виходячи з принципу якнайкращого забезпечення інтересів дитини [10, с. 115].

Серед усіх заходів забезпечення, особливо детально слід звернути увагу на запобіжні заходи, передбачені ст. 131 КПК України, оскільки саме для них, однією з ключових рис, є їх примусово-виховний характер [9, с. 415].

Незважаючи на те, що на сьогодні в Україні досить гостро стоїть питання, щодо неформальної процедури здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях, де фігурують неповнолітні, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначає, що до неповнолітнього підозрюваного слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором, або за клопотанням прокурора, може бути застосовано один із запобіжних заходів, визначених ст. 176 КПК України [3], а саме:

- особисте зобов'язання;
- особиста порука;
- застава;
- домашній арешт;

- тримання під вартою.

Слід зауважити, що рішення слідчого судді щодо обрання запобіжного заходу неповнолітньому, повинно обов'язково прийматися із урахуванням його індивідуально-психологічних й вікових особливостей [7, с. 44].

Найбільшій увазі потребує обрання запобіжного заходу неповнолітньому у вигляді тримання під вартою, оскільки цей захід повністю позбавляє його можливості вільно пересуватися, чим найбільш істотно обмежує його права та свободи. Тому його застосування передбачається лише в крайніх випадках та виключно на підставах і в порядку передбаченому КПК України [9, с. 415].

Щодо цього виду запобіжного заходу, то наказом Офісу Генерального прокурора від 04.11.2020 року № 509 «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» [11], вказано на ряд особливостей, які стосуються того, що при застосуванні запобіжних заходів, особливо у вигляді тримання під вартою, необхідно значну увагу приділяти саме обґрунтованості та законності такого застосування. Відповідно до п. 6.1 цього Наказу, з метою вирішення питання щодо необхідності застосування запобіжного заходу неповнолітньому у вигляді тримання під вартою, така особа повинна бути обов'язково допитана процесуальним керівником особисто.

При застосуванні до неповнолітньої особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, КПК України передбачено низку важливих умов. Зокрема його застосування можливе у випадках, якщо:

- неповнолітній підозрюється/обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину;
- наявності обґрунтованої підозри, що саме цією особою було вчинене кримінальне правопорушення [3].

У свою чергу, обґрунтованість оголошеної неповнолітньому підозри, полягає у обов'язковій наявності доказів, які підтверджують причетність даної особи до вчиненого кримінального правопорушення і недоцільність застосування до нього інших запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК

України, окрім тримання під вартою, який є найбільш ефективним у даній ситуації для забезпечення запобігання можливим ризикам [12, с. 232].

Зазначені процесуальні гарантії щодо неповнолітнього у кримінальному провадженні, були прописані у Листі від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» [13], в якому йдеться мова про особливості застосування запобіжного заходу щодо неповнолітніх - тримання під вартою. Цей лист, фактично створив підстави для внесення окремих змін до чинного кримінально-процесуального законодавства України, щодо застосування запобіжних заходів неповнолітнім особам під час досудового розслідування та судового провадження.

Кримінальне процесуальне законодавство України передбачає також альтернативні запобіжні заходи, які можуть бути застосовані до неповнолітньої особи, замість тримання такої особи під вартою до початку розгляду справи у суді. До таких заходів відносять: передання неповнолітніх під нагляд їхнім батькам, опікунам, піклувальникам, а в окремих випадках адміністрації дитячої установи, якщо такі особи виховуються в дитячих установах, відповідно до статті 493 КПК України [3].

До окремої категорії неповнолітніх може застосовуватися такий запобіжний захід, як поміщення до приймачника-розподільника для дітей. Дана альтернатива триманню під вартою, використовується тільки щодо осіб, які скоїли суспільно небезпечне діяння, що відповідає ознакам кримінального правопорушення. Варто зауважити, що в даному випадку, вік такої особи повинен бути не менше 11 років, при цьому вона не повинна відноситися до повнолітніх осіб, тобто не досягти 18-річного віку. Обов'язковою умовою для застосування такого запобіжного заходу, має бути також вчинення особою злочину, за який законодавством України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше 5 років [12, с. 232].

Характерною особливістю саме цього альтернативного запобіжного заходу щодо неповнолітніх, є те, що відповідно до ч. 4 ст. 499 КПК України строки тримання в приймальнику-розподільнику, можуть бути продовжені, щонайменше, як до 30-ти днів. Порядок такого продовження є аналогічним щодо порядку продовження строків тримання під вартою [3].

Слід звернути увагу на ще одну важливу особливість кримінального провадження щодо неповнолітнього, а саме - вік, з досягненням якого, особа може нести кримінальну відповідальність. Оскільки законодавство кожної країни розвивалося під дією різноманітних факторів, цілком логічним є те, що питання стосовно такого віку, вирішувалося в них по різному.

Так для англо-американської правової системи, на відміну від романо-германської, характерним є настання кримінальної відповідальності з більш раннього віку. Зокрема, в Англії, Сполучених Штатах Америки та Австралії, це є можливим з 10 років. Проте, оскільки дві останні держави мають федеративний устрій, то залежно від конкретного штату, цей вік може відрізнятися між собою. Так, наприклад, у Техасі, неповнолітня особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності тільки з 15 років [4, с. 259].

З історії держави і права відомо, що романо-германська правова система сформувалася під впливом римського права, для якої характерним є формування правового статусу неповнолітніх, відповідно до періодизації, яка була властива ще Стародавньому Риму. Як наслідок, практично для всіх країн, які відносяться до цієї правової системи, властивим є настання кримінальної відповідальності з більш пізнього віку, наприклад у Франції – з 13 років, в Німеччині – з 14.

Питанням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинений злочин, займалися різні вчені, які висловлювали своє бачення цієї проблеми. З цього приводу І. Я. Фойницький зазначав: «Згідно з дореволюційним законодавством Російської імперії, а відповідно і України XIX – початку XX ст., малолітній вік ділився на три періоди з урахуванням прийнятої на той час вікової періодизації дитинства, а саме: періоду повної

неосудності до 10-річного віку, відносної неосудності від 10 до 14-річного віку, а також пом'якшених покарань для дітей від 14 до 21-річного віку. Зазначена періодизація впливала на порядок судочинства, який мав певні особливості стосовно кожної з вікових груп, а саме: судовий розгляд був закритий, обов'язково призначався захисник для неповнолітнього, до провадження залучалися батьки тощо» [14, с. 318].

Стосовно встановлення вікових меж настання кримінальної відповідальності, слід прислухатися і до позиції О. Смаглюка та А. Павловської, які вважають, що «запровадження вікових меж кримінальної відповідальності зумовлене існуючими у конкретному суспільстві уявленнями про набуття більшістю його членів здатності розуміти суспільний характер своїх дій та їх наслідків (у тому числі суспільно небезпечних) із моменту досягнення певного віку» [15, с. 182]. Тобто необхідно усвідомлювати, що особи, які не досягнули встановленого законодавством віку, в жодному разі не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності.

Так, відповідно до чинного законодавства України, загальний вік притягнення до кримінальної відповідальності особи становить 16 років, тоді як за окремі види злочинів передбачається настання відповідальності з 14-річного віку [3].

Ч. 14 ст. 31 КПК України передбачено, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи може здійснюватися виключно тим суддею, який, відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», уповноважений на здійснення такого провадження. Крім цього, законодавець визначив, що у випадку, коли кримінальне провадження щодо неповнолітнього розглядається судом колегіально, то головуючим у такому провадженні повинен бути тільки той суддя, який є уповноваженим здійснювати дане провадження відповідно до чинного законодавства [16, с. 78].

Разом з тим, чинним кримінально-процесуальним законодавством України не передбачено такі вимоги щодо слідчого судді, чи інших суддів колегії, яка розглядає кримінальне провадження щодо неповнолітнього. У

зв'язку з цим, цілком логічно, можна дійти висновку про те, що судьями в такій ситуації можуть бути, будь-які, не обов'язково ті, які відповідають критеріям Закону «Про судоустрій і статус суддів». Проте, чи не порушуватиме це інтереси неповнолітньої особи? З цього приводу К. Е. Булдакова слушно вважає за доцільне наділити слідчого суддю та інших суддів колегії, такими ж правами, вимоги до яких, передбачені законодавством щодо суддів та головуючих у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх осіб [2, с. 119].

Крім цього, слід погодитися з практикою створення спеціалізованих судів, які розглядають справи виключно щодо неповнолітніх у порядку, пристосованому, саме для потреб цієї категорії осіб. Така практика існує в багатьох країнах світу, таких як: США, Німеччина, Франція, Бельгія та інших. Саме в цих країнах, на сьогодні існують спеціалізовані суди, які розглядають кримінальні провадження щодо неповнолітніх у формі – ювенальної юстиції. Цей зарубіжний досвід є надзвичайно цінним для нашої держави, оскільки діяльність таких судів оцінюється фахівцями та практиками на доволі високому рівні.

Враховуючи цей досвід, вважаємо, що здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в Україні, повинно здійснюватися системою таких спеціалізованих судів.

Варто зауважити, що коло осіб, які спеціально уповноваженні розглядати кримінальні провадження щодо неповнолітніх, не обмежується тільки судьями. Так, ч. 2 ст. 484 КПК України передбачено, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх [3].

Проте, чинним законодавством не визначено чітких критеріїв, яким би мав відповідати професійний рівень «ювенального слідчого/дізнавача». На нашу думку, особливою вимогою до суддів, повинна стати обов'язкова

наявність в них, як юридичної, так і педагогічної освіти. Тому варто погодитися з думкою Заворіної О. П., яка пропонує закріпити вимоги професійного характеру до слідчих у розділі IV п. 14 наказу МВС України від 06.07.2017 р. № 570 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України» та викласти їх наступним чином: «слідчий, який спеціально уповноважений на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх, повинен бути з достатнім рівнем психологічної або педагогічної освіти, а у разі відсутності вказаної освітньої підготовки, зобов'язаний пройти курси підвищення кваліфікації, під час якої обов'язково охопити галузі знань вікової педагогіки та психології. Крім того, зазначені фахівці, повинні вміти ефективно застосовувати комп'ютерні технології, в тому числі моніторинг та аналізу соціальних мереж, які користуються популярністю серед неповнолітніх (Instagram, Twitter, Вконтакте), месенджерів (Telegram, WhatsApp, Viber), відеохостингу YouTube та іншу специфіку інформаційного середовища мережі Інтернет [8, с. 226].

Це дозволить створити окрему групу спеціально підготовлених слідчих та дізнавачів, які б виконували свої обов'язки ефективніше та якісніше, не завдаючи, при цьому психологічному стану та здоров'ю неповнолітньої особи, негативного впливу. Крім цього, високий рівень кваліфікації слідчих та дізнавачів позитивно впливатиме на репутацію правоохоронної системи, як серед населення країни, так і міжнародного суспільства [17].

Водночас чинним законодавство чітко передбачено, що тільки прокурор, який спеціально уповноважений на розгляд справ щодо неповнолітніх (ювенальний прокурор), має право брати участь в таких кримінальних провадженнях. Оскільки, навіть під час дії воєнного стану, законодавець передбачив, що дія положень ч. 2 ст. 484 та ч. 14 ст. 31 КПК України, можуть в окремих випадках не застосовуватися. Саме у випадку наявності об'єктивних обставин, які по-суті виключають саму можливість участі дізнавача, слідчого, судді, спеціально уповноважених на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх [16, с. 78].

I. Мерімеріна, пов'язує поняття «ювенальний прокурор» з Офісом Генерального прокурора, в нормативних документах якого, з'явилися нормативно-правові документи, у яких використовується цей термін, що ототожнюється з прокурорами, які забезпечують дотримання інтересів саме неповнолітніх у кримінальних провадженнях. На її думку «це ніщо інше, як ціла система органів прокуратури, яка, відповідно до Конституції та законів України, здійснює від імені держави визначені функції з метою захисту прав, свобод та інтересів неповнолітніх, які потрапили в конфлікт із законом» У зв'язку з цим, слушною є пропозиція щодо конкретизації в КПК України поняття «ювенальний прокурор» з чітким окресленням його повноважень щодо захисту прав і свобод неповнолітньої особи [12, с. 229].

2.2 Процесуальні особливості досудового розслідування щодо неповнолітніх

Неповнолітні особи це певна категорія осіб, що вважається найбільш вразливою і потребує створення особливих умов під час досудового розслідування кримінального провадження, які зможуть повною мірою забезпечити для них максимальний захист.

Відповідно до частини 1 статті 484 КПК України порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння, відбувається за загальними правилами, але при цьому враховуються особливості, що передбаченні Главою 38 КПК України [3].

З'ясування належних фактів та обставин, що підлягають встановленню, забезпечує досягнення безпосередньої мети у кримінальних провадженнях. Мова йде про доказування, що є провідною частиною усієї кримінальної процесуальної діяльності. В контексті провадження щодо неповнолітніх Романюк В.В. виділяє дві головні особливості: предмет доказування та особливі вимоги щодо збирання та фіксування доказів, яких необхідно дотримуватись при здійсненні слідчих та інших дій [18, с. 149].

Під предметом доказування науковці розуміють сукупність обставин, без виявлення яких неможливо розкрити кримінальне правопорушення, встановити винну особу, прийняти рішення у справі, що буде законним, обґрунтованим, вмотивованим, а тому дані факти підлягають обов'язковому доказуванню у кожному з кримінальних проваджень [7, с. 71].

Створення додаткових гарантій захисту прав та інтересів неповнолітніх в межах кримінального провадження виявляється в особливому предметі доказування [18, с. 149]. Так, кримінальний процесуальний кодекс України у статті 91 містить дані про загальний предмет доказування, який підлягає встановленню у всіх провадженнях. У свою чергу, у ст. 485 КПК зазначені додаткові обставини, що стосуються саме кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, тобто вони розширюють та деталізують загальний предмет доказування. А саме повинні додатково з'ясуватися:

- 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього, що стосується його віку, стану здоров'я та рівня розвитку та інших соціально-психологічних рис, які необхідні брати до уваги при прийнятті рішення у справі;
- 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;
- 3) умови життя та виховання неповнолітньої особи;
- 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників у кримінальному правопорушенні [3].

Не є винятком ситуація, у якій неповнолітній повністю заперечує будь-яку свою причетність до діяння, вчиненого ним, тоді ставлення до вчиненого ним діяння з'ясувати необхідно іншим шляхом. У такій справі потрібно допитати батьків, близьких родичів, членів його сім'ї, друзів, знайомих щодо поведінки неповнолітнього після того, як він скоїв кримінальне правопорушення, підлягають з'ясуванню й взаємовідносини між останніми та неповнолітнім. Як результат, усі зібрані в ході досудового розслідування відомості повинні бути враховані при прийнятті рішень в подальшому, а саме - під час вирішення питання щодо застосування запобіжних заходів, заходів примусу виховного характеру чи призначення покарання [19, с. 93].

Викладена у статті 65 КК України вимога законодавства щодо всебічного з'ясування обставин, зокрема про особу винного, для винесення судом справедливого рішення може бути належно виконана завдяки встановленню на стадії досудового розслідування відомостей про особу неповнолітнього у повному обсязі. Як наслідок, це сприятиме досягненню мети кримінального провадження щодо неповнолітніх [20].

Оскільки органи досудового слідства, при з'ясуванні особи неповнолітнього обмежуються приєднанням до матеріалів кримінального провадження копій документів, що ідентифікують його особу, характеристики з місця навчання та довідки про перебування на обліку в психіатра, то можна стверджувати, що слідчі приділяють недостатньо уваги для з'ясування можливості повного усвідомлення значення дій неповнолітнім, щодо якого здійснюється кримінальне провадження, а також чи мав він можливість керувати своїми вчинками у тій ситуації. Такі відомості підлягають встановленню шляхом проведення комплексної психолого-психіатричної або психологічної експертизи за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою [18, с. 150].

Рябченко К.С. виділяє дві типові помилки у визначенні предмета доказування, що допускаються в практичній діяльності. По-перше, це стосується не здійснення дослідження обставин, що є істотними для провадження. Таким чином, слідчий, дізнавач, прокурор, суд, залишаючи певні факти без уваги, зумовлюють судові помилки, адже з'являються певні прогалини у провадженні, що призводять до неповноти досудового розслідування. По-друге, часто на практиці відбувається необґрунтоване розширення кола обставин, які досліджуються. У зв'язку з цим досудове розслідування уповільнюється, матеріали кримінального провадження перевантажуються зайвими відомостями, які за собою не несуть жодного істотного значення. При цьому, варто приділяти достатньо уваги тій інформації, що може як найточніше розкрити дані про протиправне діяння неповнолітнього [19, с. 187].

Межі доказування, з'ясування яких у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх є суттєвим, полягає у: повноті встановлення обставин події, які свідчать про мету досягнення дійсності у самому провадженні; правильній кваліфікації, взявши до уваги склад кримінального правопорушення, особливо в частині визначення винуватості особи, що повинно бути об'єктивним; індивідуалізації, законності, обґрунтованості та вмотивованості покарання, яке буде покладено на неповнолітнього [19, с. 187].

Розкриття змісту доказування здійснюється через його елементи, а саме через збирання, перевірку, оцінку доказів, та, як наслідок, прийняття процесуальних рішень. У цьому контексті, слідчий (дознавач) є центральною фігурою впродовж усього досудового розслідування. У частині 2 статті 484 КПК України закріплено, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, здійснюється спеціально уповноваженим керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх слідчим, дізнавачем. Дане положення стосується й тих проваджень, що здійснюються стосовно декількох осіб, хоча б одна з яких, є неповнолітньою [3; 21, с. 234; 18, с. 149].

Одними з провідних процесуальних дій, що здійснюються стороною обвинувачення в рамках кримінального провадження щодо неповнолітніх є проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НДСР). При цьому уразливий стан та соціальна незрілість неповнолітніх зумовлює потребу в особливому підході, щоб не допустити порушення прав і свобод таких осіб. Перед проведенням слідчих (розшукових) дій повинна бути здійсненна належна підготовка [19, с. 179].

Наприклад, при проведенні допиту, відповідно до вимог КПК України слідчий повинен підготувати заздалегідь перелік питань, які він має намір з'ясувати. Це не єдина особливість у допиті неповнолітнього, тому також варто зазначити, що проводитись він повинен у присутності законного представника, педагога чи психолога, а за необхідності у присутності лікаря. КПК України встановлює у статті 226 часові межі, а саме те, що допит не може тривати без

перерви понад одну годину, а загальний час не має бути понад дві години на день. Окрім того, стаття 490 КПК України передбачає обов'язкову участь захисника при проведенні допиту неповнолітнього підозрюваного [3].

Додатковими положеннями щодо допиту неповнолітніх є положення КПК про можливість проведення даної процесуальної дії із застосуванням технічних засобів фіксації за клопотанням учасників. Окремим випадком є ті кримінальні провадження, у яких мова йде про насильницькі правопорушення (проти статевої свободи, із застосуванням чи погрозою застосування насильства). Щодо таких справ у статті 224 КПК України встановлена заборона на одночасний допит двох або більше вже допитаних осіб, серед яких буде неповнолітня особа, для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях (тобто «перехресний допит») [3].

Окремим чином варто виділити й інші особливості допиту неповнолітніх, такі як - сприйняття ними поставлених запитань. В силу своїх вікових особливостей останні не завжди здатні правильно зрозуміти поставлене запитання з першого разу, тобто слідчому потрібно розуміти, що пояснення суті запитання, теж займає певний час. У той же час, підліток, який з легкістю визнає свою провину може негативно вплинути на подальший хід досудового розслідування. Також наявність у підлітків схильності до фантазування, самообмови, для створення ілюзії «злочинної романтики», взяття чужої провини «на себе», може завадити подальшому збиранню доказів. Саме тому належна підготовка, знання про вікові психологічні особливості неповнолітнього та перевірка показань (за їх повнотою та достовірністю) є дуже важливими [7, с. 62; 19, с. 179].

Слід наголосити, що часто проведення процесуальних дій слідчим самотійно є практично неможливе. Прикладом може слугувати контроль за вчиненням злочину, що здійснюється з метою виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації [22, с. 296].

Саме тому слідчі підрозділи органів Національної поліції України у своїй діяльності взаємодіють з іншими структурними підрозділами, зокрема з оперативно-розшуковими. Наказ МВС України «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні» (далі – Інструкція) у пункті 1.1 визначає завдання такої співпраці. А саме ключовим є: попередження кримінальних правопорушень, їх вчасне виявлення та розслідування, притягнення винних осіб до відповідальності, відшкодування шкоди, що завдана кримінальними правопорушеннями, відновлення порушених прав й інтересів осіб [23].

Заворіна О.П. зазначає, що залежно від періоду часу і від ступеня об'єднання спільних зусиль взаємодія в діяльності правоохоронних органів може бути разова, періодична або постійна. А також виділяє ще такі види взаємодії:

- 1) гласна і негласна;
- 2) безпосередня й опосередкована;
- 3) постійна та тимчасова;
- 4) процесуальна та організаційна;
- 5) зовнішня і внутрішня [21, с. 231].

У той же час, варто наголосити, що на стадії досудового розслідування у провадженнях щодо неповнолітніх взаємодія слідчого й оперативних підрозділів може мати різноманітну природу. Характер слідчої ситуації, що склалась в рамках провадження, зумовлює вибір слідчим однієї із форм взаємодії (процесуальна й не процесуальна (організаційна) форма взаємодії), яка буде здійснюватися під його процесуальним контролем. У будь-якому випадку правовідносини, що формуються спрямовані на забезпечення об'єктивності, усебічності й повноти дослідження обставин, які підлягають доказуванню. Останнім часом більш поширеною стає саме проведення НСРД спільно слідчим та оперативним підрозділом, найчастіше це відбувається в

кримінальних провадженнях, які стосуються незаконного обігу наркотичних та психотропних речовин [21, с. 232].

Частина 6 статті 246 КПК України [3] та пункт 3.1 Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні [23], є правовою основою взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, адже встановлюють те, що слідчий може проводити НСРД як самостійно, так спільно з уповноваженими оперативними підрозділами, а також повністю доручати їх проведення уповноваженим оперативним підрозділам, про що виносить постанову.

При проведенні НСРД на стадії досудового розслідування у провадженні щодо неповнолітнього в останнього та у його захисника є певні додаткові кримінальні процесуальні гарантії, а саме: їм надається право звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення НСРД; покладення на слідчого суддю обов'язку про взяття в осіб, що були ініціаторами такого проведення НСРД, розписки про нерозголошення факту їх проведення [19, с. 188].

У рамках кожного кримінального провадження щодо неповнолітнього, для досягнення дієвості та забезпечення належного досудового розслідування можуть застосовуватись заходи забезпечення цього провадження, проте особа неповнолітнього вносить певні особливості. Самі ж види заходів забезпечення кримінального провадження передбачені частиною 2 статті 131 КПК України.

Застосування щодо неповнолітніх заходів забезпечення кримінального провадження є обґрунтоване застосування до неповнолітнього процесуального примусу з метою досягнення завдань цього провадження, у якому дотримуються прав та свобод такої особи, а також її законних інтересів, здійснюване в порядку та на підставах, передбачених КПК України. При цьому важливо, щоб застосування до неповнолітніх кримінального процесуального примусу, було у формі виключення, а сам процес був забезпечений наявністю додаткових правових гарантій [7, с. 69].

Виклик слідчим, прокурором неповнолітнього, що здійснюється для участі останнього у процесуальних діях (наприклад, у допиті), є одним із таких заходів. Засобом, яким здійснюється інформування про виклик, часто є повістка, що може бути вручена або надіслана. Водночас, не виключена можливість виклику за допомогою телефону, факсимільним зв'язком тощо. Проте, варто зазначити, що головною відмінністю є суб'єкт, якому вручається повістка про виклик неповнолітньої особи. Стаття 489 КПК України передбачає, що такими особами є батьки неповнолітнього, усиновлювачі або законні представники (опікуни, піклувальники, патронатні вихователі та інші). Саме тому встановлення даних про батьків або інших законних представників неповнолітнього є важливим елементом у досудовому розслідуванні, у якому бере участь неповнолітній, адже це в подальшому дасть змогу зрозуміти доцільність передачі під нагляд неповнолітнього у разі потреби [3].

Обов'язок з'явитися за викликом належить особисто неповнолітньому, тобто за його невиконання він буде нести відповідальність самотійно. Санкціями за невиконання може бути накладання грошового стягнення, що передбачено статтею 139 КПК України, або застосування приводу, відповідно до статті 140 КПК України. Щодо першого, то варто наголосити на тому, що фінансові санкції до неповнолітнього обмежені умовами, які передбачають можливість накладання грошового стягнення у випадках, коли неповнолітній володіє джерелом самотійного заробітку, а також враховується вік, адже особа віком до 14–15 років немає можливості отримувати такий заробіток. У свою чергу привід, як примусовий захід, який полягає у супроводі особи до місця виклику, може бути застосований до неповнолітнього, що знаходиться в статусі підозрюваного чи обвинуваченого, адже в частині 3 статті 140 КПК встановлена заборона на привід неповнолітнього, який є свідком. Варто також розрізняти ситуацію, коли до неповнолітнього застосовано запобіжний захист, а саме передання під нагляд. У такому випадку санкції будуть застосовуватись до батьків чи інших законних представників, адже обов'язок забезпечити прибуття неповнолітнього уже покладено на них.

Враховуючи статус неповнолітнього, варто наголосити на потребі додаткових гарантій поруч із загальними процесуальними гарантіями при застосуванні до останнього будь-якого примусу. Окремим чином варто виділити для цієї категорії осіб порядок обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, а також щодо затримання [3; 7, с. 67-68].

Перш за все варто наголосити на можливості застосування таких заходів примусу лише у винятковому випадку, який встановлений частиною 2 статті 492 КПК України, а саме, коли неповнолітній підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, що є тяжким або особливо тяжким злочином, і при цьому інший запобіжним захист не зможе забезпечити того, що останній не здійснить інші правопорушення або не буде перешкоджати здійсненню провадження у справі. Перед вирішенням питання про підтримку клопотання слідчого про застосування такого заходу як тримання під вартою прокурор зобов'язаний допитати неповнолітнього підозрюваного особисто. Також є ще одна особливість, яка передбачена частиною 2 статті 213 КПК України, що полягає у обов'язку негайного повідомлення батьків неповнолітнього або осіб, які їх замінюють, про взяття під варту або затримання такої особи [3].

Оскільки такі поняття як тяжкість та винятковий випадок мають безпосередній вплив на прийняття рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, то потрібно правильно застосовувати і розуміти згадані терміни. Щодо тяжкості вчиненого правопорушення, то у статті 12 КК України є визначення, які дають в повній мірі зрозуміти, що вважається тяжкими та особливо тяжкими злочинами. Тлумачення поняття виняткового випадку дещо відрізняється. У статті 37 Конвенції про права дитини використовується термін «крайній захід», що вживається як синонім до «винятковий випадок» у контексті того, що жодна дитина може бути позбавленою волі незаконним чином, а затримання чи тюремне ув'язнення щодо дитини використовуються лише як крайній захід [25].

В національній площині Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму листі розглянув деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх та певним чином роз'яснив дане питання у такому контексті: «слідчий суддя, суд повинен пам'ятати, що тримання під вартою має застосовуватись до неповнолітнього лише у виняткових випадках, як крайня міра, з визначенням якомога коротших термінів такого тримання та із забезпеченням періодичного перегляду через короткі проміжки часу підстав для його застосування чи продовження» [26].

Введений, у лютому 2022 року на території України воєнний стан, безумовно вплинув на багато моментів, що відбуваються в юриспруденції. Насамперед, розділ IX-1 КПК змінив свою назву на «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». Що безпосередньо стосується досудового розслідування в умовах воєнного стану, то його строк у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх продовжується керівником органу прокуратури, визначеним пунктом 9 частиною 1 статті 3 КПК України, за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або прокурора [16, с. 78].

Проведене досудове розслідування є підставою для прийняття слідчим, прокурором одного із таких рішень: закриття кримінального провадження, звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру.

Отже, досудове розслідування у провадженнях щодо неповнолітніх проводяться за загальними правилами, проте враховуючи певні особливості, які передбачені кримінальним процесуальним законодавством, у зв'язку із наявністю у справі особливої категорії населення – особи, що не досягла повноліття. Так, особливий предмет доказування виступає гарантією забезпечення прав і свобод такої категорії, що є необхідним елементом у провадженні. Водночас, при здійсненні слідчих розшукових дій та негласних слідчих розшукових дій слідчий і прокурор повинні передбачити й враховувати проблеми, які можуть виникнути в ході здійснення ними своїх повноважень.

2.3 Процесуальні особливості судового провадження щодо неповнолітніх

Реформа кримінального процесу, яка відбулася з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році, втілила прагнення законодавця закріпити таку модель кримінальної юстиції, яка відповідала б загальноновизнаним міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини та здійснення правосуддя. Водночас істотної зміни зазнала процесуальна форма кримінального судочинства щодо неповнолітніх майже на всіх його етапах, не винятком є провадження у суді першої інстанції.

Важливою стадією кримінального процесу є судовий розгляд, який призначено для розгляду кримінальних проваджень за суттю [27]. При цьому, судовий розгляд проваджень є структурним елементом, стадією судового (кримінального) провадження. У п. 24 ч. 1 ст. 3 КПК України сформульовано, що судове провадження – кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами [3].

В юридичній літературі у свій час підкреслювалося, що «судовий розгляд в системі стадій кримінального процесу посідає центральне місце і є найбільш важливою його стадією. У цій стадії суд самостійно досліджує наявні у справі докази, а також нові докази, які надані сторонами кримінального провадження або витребувані судом» [28, с. 270-271]. Судовий розгляд кримінального провадження – «основна стадія кримінального процесу, коли суд, здійснюючи правосуддя, розглядає справу по суті й у своєму вироку вирішує питання про винність чи невинність обвинуваченого, застосування або незастосування до нього покарання, а також приймає рішення щодо застосування або незастосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього чи примусових заходів медичного характеру» [28, с. 712].

Окремі процесуалісти справедливо вказують, що сутність судового розгляду полягає у вирішенні судом правового спору між стороною обвинувачення і обвинуваченим, змістом якого є питання про винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення та про призначення йому певного виду покарання. Тільки у судовому розгляді кримінального провадження, людина від імені держави на підставі вироку може бути визнана винуватою у вчиненні злочину та їй може бути призначено покарання.

Аналіз змісту судового розгляду кримінальних проваджень дозволяє виокремлювати певні його етапи (або частини). Зокрема, у довідкових джерелах прямо зазначається, що судовий розгляд кримінального провадження складається з частин, які взаємопов'язані й послідовно змінюють одна одну: підготовча частина судового засідання; безпосередньо судовий розгляд; судові дебати; останнє слово обвинуваченого; ухвалення і проголошення вироку, постанови чи ухвали.

Здійснення судової діяльності у кримінальному провадженні передбачає постановлення мети і досягнення певних результатів від такої діяльності. Судовий розгляд кримінальних проваджень як певна система судових дій повинна мати цільову спрямованість. У ст. 2 КПК України зазначено, що «завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [3].

Зміст судового розгляду кримінального провадження складається із системи судових дій. Перелік таких дій у КПК України є вичерпним. Так відповідно до КПК України під час судового розгляду кримінального

провадження можуть бути проведені такі судові дії: допит обвинуваченого (ст. 351); допит свідка (ст. 352); допит потерпілого (ст. 353); допит малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого (ст. 354); пред'явлення для впізнання (ст. 355); допит експерта в суді (ст. 356); проведення експертизи за ухвалою суду (ст. 332); дослідження речових доказів (ст. 357); дослідження документів (ст. 358); дослідження звуко- і відеозаписів (ст. 359); консультації та роз'яснення спеціаліста (ст. 360); огляд на місці (ст. 361) [3].

Також варто відмітити, що у кримінальній процесуальній науці поряд із загальним судовим розглядом розрізняють такі його види: спрощений і заочний судовий розгляд, а також судовий розгляд при особливому провадженні та провадженні із підсиленими процесуальними гарантіями. Окрім того, можливо вести мову й про такі види судового розгляду, як: здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх; кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру; кримінальних проваджень з перегляду судових рішень (провадження в суді апеляційної інстанції, провадження в суді касаційної інстанції, провадження за нововиявленими або виключними обставинами) [29, с. 13-14]. Кримінальний процесуальний закон містить Главу 30 КПК України «Особливі порядки провадження в суді першої інстанції».

Розглянемо детальніше процесуальні особливості судового провадження щодо неповнолітніх.

Згідно зі статтею 6 Сімейного кодексу України, особа має статус дитини до досягнення нею вісімнадцяти років, коли настає повноліття. Статті 31, 32 і 34 Цивільного кодексу України також визначають правовий статус дитини та її поведінку у цивільних справах та спорах [30].

На цей час діє ряд важливих міжнародних правових актів, положення яких передбачають захист прав дитини у кримінальному судочинстві.

1. Конвенція ООН з прав дитини (1989 рік): Ця Конвенція є одним із найбільш важливих міжнародних документів, які визначають права дитини. Вона включає в себе ряд положень, що стосуються правового статусу

неповнолітніх у кримінальному судочинстві, зокрема, принцип недискримінації, право на справедливий судовий процес, вимоги до умов утримання дітей у виправних установах, а також важливі принципи щодо альтернативних санкцій для дітей [25].

2. Керівні принципи ООН з попередження злочинності серед неповнолітніх (1990 рік): Цей документ містить принципи та рекомендації щодо попередження злочинності серед неповнолітніх та управління справами, пов'язаними з їхньою злочинністю. Вони вказують на важливість альтернативних заходів і втручань для зменшення ризику рецидиву [32].

3. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи: Комітет міністрів Ради Європи видав кілька рекомендацій, спрямованих на поліпшення захисту прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві та інших сферах. Ці рекомендації, встановлюють стандарти та підходи до захисту дитячих прав [33].

4. Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996 рік): Ця конвенція Ради Європи підкреслює важливість прав дітей та принципів, які повинні бути дотримані при роботі з дітьми у всіх сферах, включаючи кримінальне судочинство [17].

Кримінальне провадження стосовно неповнолітніх регулюється положеннями глави 38 КПК України та здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх [3]. Процесуальне керівництво таким досудовим розслідуванням здійснюється прокурорами, на яких законодавством покладається обов'язок щодо захисту прав і свобод дітей [34].

Варто відзначити, що особливістю кримінального провадження стосовно неповнолітнього є те, що в ньому обов'язково беруть участь батьки чи інші законні представники неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (ст. 488 КПК України), а також захисник (захисники) (п. п. 1,2 ч. 2 ст. 52 КПК України) [3].

Судовий розгляд кримінальних проваджень щодо вказаної категорії осіб здійснюється судьями уповноваженими зборами суддів на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Своєрідністю судового розгляду щодо неповнолітніх є збільшення кількості обставин, що підлягають встановленню, порівняно із загальним порядком досудового розслідування (ст. 485 КПК України). Ось деякі обставини, які зазвичай вимагають додаткового встановлення у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх:

1. Вік обвинуваченого: потрібно встановити точний вік неповнолітнього, оскільки це може впливати на його правовий статус та можливі наслідки за скоєне правопорушення.

2. Психологічний стан та розвиток: для визначення винності та відповідальності неповнолітнього може бути потрібно провести психологічну експертизу для визначення його психічного стану та зрілості мислення.

3. Соціальний контекст: проведення додаткового розслідування щодо умов, в яких виростає неповнолітній, може бути важливим для визначення факторів, які можуть впливати на його поведінку.

Стаття 177 КПК України, визначає мету і підстави застосування запобіжних заходів. Що ж стосується кримінального провадження щодо неповнолітніх, то в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 р. № 5 дається роз'яснення, що «під час обрання запобіжних заходів враховуються стан здоров'я неповнолітнього, його сімейний і матеріальний стан, стосунки з батьками, дієвість існуючого контролю за його поведінкою, вид діяльності, місце проживання, дані про попередні судимості, соціальні зв'язки, схильності, спосіб життя, поведінка під час провадження в цій або іншій кримінальній справі, наявність факторів, обставин чи визнання ним моральних цінностей, які дають змогу прогнозувати його поведінку» [35].

Вище вказані обставини переважно з'ясовуються під час допиту у кримінальному провадженні батьків, опікунів, піклувальників, представників адміністрації за місцем роботи чи навчання неповнолітнього обвинуваченого тощо.

Отже, за наявності достатніх і ґрунтовних підстав, передбачених кримінально-процесуальним кодексом, до неповнолітнього зважаючи на його вікові і психологічні особливості, рід і специфіку занять може бути застосовано один із запобіжних заходів, визначених у ст. 176 КПК України.

Також необхідно зазначити, що до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, крім того, може застосовуватися запобіжний захід у вигляді передання його під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а якщо він виховується в дитячій установі - передання під нагляд адміністрації цієї установи (ст. 493 КПК України) [36, с. 144].

До неповнолітніх, до яких можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру, можуть бути застосовані такі запобіжні заходи, як передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом; поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають їхню небезпечну поведінку (ст. 508 КПК України) [3].

Зважаючи на тему нашого дослідження, детальніше розглянемо такі запобіжні заходи, як затримання та взяття під варту.

Тримання під вартою (ст. 183 КПК України) та затримання (ст. 208 КПК України) – щодо неповнолітніх є тимчасовими запобіжними заходами і можуть бути застосовані щодо перших лише в тих випадках, коли "неповнолітній підозрюється у вчиненні тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень і при тій умові, що слідчий, прокурор доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу обставини є достатніми для переконання, і жодне із більш м'яких запобіжних заходів не гарантує запобігання доведеним під час розгляду ризику чи ризикам (ч. 3 ст. 176 КПК України) [3].

Варто відзначити, що згідно з Мінімальними стандартами правил ООН (Пекінські правила) від 29 листопада 1985 р., які безпосередньо стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, тримання під вартою до суду може бути застосовне лише як крайній захід і в найкоротший період часу [37].

Відповідно до ч. 4 ст. 28 КПК України кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово. Зазначений імператив «*de lege ferenda*» передбачає прискорення кримінального процесу у випадках, коли це обґрунтовано і визнано законодавцем як важливу потребу.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ в інформаційному листі від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13, вказав, що суд, при ухваленні судового рішення щодо неповнолітнього, повинен керуватися принципом найкращих інтересів дитини [24]. Принцип найкращих інтересів дитини, встановлений у Конвенції ООН про права дитини, є одним із основних принципів в справах, пов'язаних із неповнолітніми. Згідно з цим принципом, прийняття рішень та здійснення дій стосовно неповнолітньої особи має спрямовуватися на захист та забезпечення її найкращих інтересів. Це може включати в себе заходи, спрямовані на соціальну реабілітацію та виховання, а не лише покарання.

А відповідно до КПК України, судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта (ч. 1 ст. 337 КПК) [3].

Обвинувальний акт як процесуальний документ, що визначає межі судового розгляду, має важливе значення для суду який розглядає кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи. Саме тому, враховуючи значення для подальшого судового розгляду, законодавець встановлює, що розгляд кримінального провадження в суді розпочинається з оголошення цього процесуального документа.

У ст. 347 КПК України регламентовано початок судового розгляду. Так відповідно до ч. 1 ст. 347 КПК України «після закінчення підготовчих дій

головуючий оголошує про початок судового розгляду». Окрім того, у ч.2 ст. 347 КПК України визначено, що судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта. Я. В. Замкова підкреслює, що «обвинувальний акт є першим процесуальним актом, який отримує суд. У ньому зафіксовано результати досудового провадження» [38, с. 163].

Судовий розгляд кримінальних проваджень передбачає визначення обсягу доказів та порядку їх дослідження. Такий процесуальний порядок визначення обсягу доказів та їх дослідження регламентовано у ст. 349 КПК України. Ця норма процесуального закону визначає, що після роз'яснення неповнолітньому обвинуваченому суті обвинувачення (тобто після виконання дій, передбачених ст. 348 КПК України), головуєчий надає сторонам право проголосити вступні промови в яких як сторона обвинувачення так і сторона захисту зазначають, якими доказами сторона підтверджуватиме наведені нею обставини, порядок дослідження доказів.

Також ч.1 ст. 349 КПК України встановлено загальне правило про те, що «докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, зі сторони захисту – у другу». Більш конкретного порядку дослідження доказів вказана норма та і кримінальний процесуальний закон в цілому не передбачає. Відповідно до ч.2 ст. 349 КПК України "обсяг доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження визначаються ухвалою суду і в разі необхідності можуть бути змінені".

Варто відмітити, що у ч. 3 ст. 349 КПК України регламентовано, що "суд має право, якщо цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорюються. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позицій, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку" [3].

Суд застосовує кримінально-процесуальні норми при проведенні дослідження обставин кримінального провадження та перевірки їх доказами,

встановлених ухвалою суду та у відповідності до ст. ст. 351-361 КПК України. З цією метою суд має право проводити: 1) допит (обвинуваченого, свідка, малолітнього та неповнолітнього свідка, потерпілого, експерта; одночасний допит двох і більше обвинувачених, свідків, потерпілих); 2) пред'явлення для впізнання; 3) дослідження речових доказів; 4) дослідження документів; 5) дослідження звуко- і відеозаписів; 6) огляд на місці; 7) призначити експертизу [3].

Після закінчення допиту (обвинуваченого, свідків, потерпілого, експерта) перевірки всіх інших доказів (речових доказів, документів) і т. п. головуєчий у судовому засіданні з'ясовує в учасників судового провадження, чи бажають вони доповнити судовий розгляд і чим саме (додаткові пояснення, додатковий допит, оголошення матеріалів провадження, приєднання речових доказів і документів). Процесуальний обов'язок головуєчого впливає з аналізу положень наступних кримінально-процесуальних норм: "за відсутності клопотань або після їх вирішення (ухвала про задоволення або про відхилення клопотання), суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів"(ч.3 ст.363 КПК України); "учасники судового провадження мають право в судових дебатах посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні" (ч. 5 ст. 364 КПК України); "обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до ст.94 цього Кодексу" (ч. 3 ст. 370 КПК України); [3].

Значення судових дебатів полягає у тому:

- у судових дебатах знаходять найбільший прояв принципи змагальності та рівноправності сторін у кримінальному провадженні;
- сприяють правильно оцінити досліджені під час судового розгляду докази;
- вони сприяють ухваленню справедливого законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення за результатами судового розгляду, оскільки

суд одержує можливість вислухати викладену в сконцентрованому вигляді позицію кожної зі сторін та потерпілого;

- судові дебати мають виховний вплив на присутніх у судовому засіданні. Вони допомагають усвідомити сутність справи, обставини і небезпечність вчиненого обвинуваченим кримінального правопорушення, його правову оцінку та наслідки [28, с. 287].

Під час провадження у суді першій інстанції не лише вчиняються відповідні процесуальні дії, а й ухвалюються передбачені кримінально-процесуальним законом процесуальні рішення. Так відповідно до вимог ст. 369 КПК України "судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку", "судове рішення, у якому суд вирішує інші питання, викладається у формі ухвали" [3].

При постановленні вироку щодо неповнолітніх суд зобов'язаний врахувати і вимоги зазначені у ст.ст. 498-502 КПК України, які прописують порядок застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності[3].

Отже, безпосередній розгляд справи (судове провадження) вирішує кримінально-правовий конфлікт, застосовуючи при цьому кримінально-правові та кримінально-процесуальні норми. Це дає підставу зробити висновок про те, що на суд покладається обов'язок виконати приписи закону (оголосити обвинувальний акт, роз'яснити суть обвинувачення, дослідити докази, провести дебати) та виключити будь-які законні сумніви в обґрунтованості, вмотивованості, справедливості і законності вироку.

2.4 Судовий контроль

Судовий контроль у кримінальному провадженні являє собою окремий напрямок діяльності суду, яка здійснюється під час досудового розслідування слідчим суддею. Сутність його полягає у здійсненні слідчим суддею контролю за законністю та обґрунтованістю рішень та дій (бездіяльності) слідчого і прокурора; обмеження при проведенні досудового розслідування

конституційних прав людини шляхом застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій і рішень органів досудового розслідування.

Значення судового контролю полягає у тому, що завдяки діяльності слідчого судді забезпечуються невідкладним судовим захистом права, свободи та інтереси учасників кримінального провадження, а також створюються належні умови для реалізації засади змагальності під час досудового розслідування. Правозахисний характер судового контролю обумовлює закріплення у ст. 206 КПК України загальних обов'язків слідчого судді щодо захисту прав людини.

За чинним КПК судовий контроль має декілька окремих напрямків, які, виходячи із конкретних завдань, розрізняються за процесуальною формою, суб'єктним складом учасників провадження, засобами доказування, рішеннями слідчого судді.

До таких напрямків належать наступні:

1) розгляд слідчим суддею клопотання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 132 КПК);

2) розгляд слідчим суддею клопотання про проведення окремих слідчих (розшукових) дій (огляд та обшук житла чи іншого володіння особи, проведення слідчого експерименту у житлі чи іншому володінні особи) та негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 3 ст. 246 КПК);

3) розгляд слідчим суддею скарг на рішення, дії та бездіяльність слідчого і прокурора (ст. 303–306 КПК);

4) розгляд слідчим суддею заяв про відводи (ст. 81 КПК);

5) розгляд слідчим суддею клопотання про передання чи знищення речових доказів (ч. 7 ст. 100 КПК);

6) допит слідчим суддею свідка, потерпілого під час досудового розслідування (ст. 225 КПК); [3].

7) розгляд слідчим суддею клопотання про встановлення строку ознайомлення з матеріалами кримінального провадження в порядку ст. 290 КПК;

8) розгляд слідчим суддею клопотань про тимчасовий та екстрадиційний арешт при вирішенні питань щодо видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції) (глава 44 КПК);

9) розгляд клопотання слідчого прокурора про здійснення спеціального досудового розслідування (ст. 297–1 КПК).

Судовий контроль у досудових стадіях кримінального процесу є своєрідним принципом досудового провадження, тому що він виражає намагання законодавця не допустити незаконного, необґрунтованого обмеження прав особи у кримінальному судочинстві заінтересованою стороною, а саме стороною обвинувачення (слідчим, дізнавачем, прокурором).

Тому одним із найбільш дієвих засобів забезпечення законності в кримінальному провадженні є саме судовий контроль. Так, практика застосування слідчим суддею контрольних повноважень засвідчує, що судовий контроль реально (не формально) став ефективним засобом правозахисту осіб, які є учасниками кримінального провадження і, усупереч певним скептичним висловлюванням і побоюванням, деяких практиків та науковців щодо можливої його неефективності, формального характеру і негативного впливу на кримінальне провадження, доводить свою необхідність.

Оскільки суду належить центральне місце в усій правовій системі, власне суд уособлює в собі істинне право та справедливість. Чим вищим є авторитет суду та правосуддя загалом, чим більшою незалежністю та самостійністю наділений він, стосовно представницьких та органів управління, тим вищим у державі є рівень законності та демократії, тим надійніше захищені права та свободи громадян від можливих порушень.

Тому контрольна функція суду визнається однією з провідних у всьому світі. Загальна декларація прав людини встановлює право кожної людини на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у

випадку порушення її основних прав, наданих конституцією та законами. [31, с. 103].

В чинному КПК України ідеї розвитку судового контролю на стадії досудового розслідування знайшли чіткий і детальний вираз, що стало закономірним підсумком розвитку цього правового інституту, який відповідає положенням Конституції України та загальноєвропейським міжнародно-правовим стандартам у галузі захисту прав людини і громадянина. Формами та видами судового контролю відповідно до його положень є:

1) судовий контроль, що здійснюється за клопотанням сторони обвинувачення. Видами цього контролю є: контроль при дачі дозволів на застосування заходів забезпечення кримінального провадження; контроль при дачі дозволів на проведення слідчих (розшукових) дій, що пов'язані із суттєвим обмеженням конституційних прав і свобод особи; контроль при дачі дозволів на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що пов'язані із суттєвим обмеженням конституційних прав і свобод особи;

2) судовий контроль, що здійснюється за клопотанням сторони захисту (видами цього контролю є: контроль при дачі дозволів на проведення слідчих (розшукових) дій; контроль при розгляді скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора);

3) судовий контроль, що здійснюється за власною ініціативою слідчого судді (ст. 206 КПК України)

Слідчий суддя в кримінальному провадженні здійснює функцію судового контролю за дотриманням прав, свобод і інтересів людини. Правозахисний характер судового контролю обумовлює покладення на слідчого суддю загальних обов'язків щодо захисту прав людини, які визначені у ст. 206 КПК. Їхня сутність полягає у тому, що кожен слідчий суддя суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться особа, що тримається під вартою, має право постановити ухвалу, якою зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу забезпечити додержання прав такої особи.

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених главою 38 КПК України, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями, встановленими вітчизняним законодавством та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо норми КПК суперечать такому міжнародному договору, застосуванню підлягають, згідно із ч. 4 ст. 9 КПК України, положення відповідного договору [26].

При здійсненні кримінального провадження щодо неповнолітніх суди зобов'язані забезпечувати точне й неухильне застосування діючого законодавства, своєчасний та якісний їх розгляд, керуватися Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема Конвенцією ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, а також враховувати практику Європейського суду з прав людини, запроваджуючи їх положення у вітчизняну правозастосовну практику[26].

Судовий контроль у кримінальному процесі щодо неповнолітніх полягає у забезпеченні дотримання процесуальних прав неповнолітніх та їх захисту від неправомірних дій органів досудового розслідування. Судовий контроль включає в себе перевірку законності і обґрунтованості проведених слідчих дій, рішення про застосування запобіжного заходу, вирішення питань про допустимість доказів, прийняття рішення по суті справи тощо.

Під час розгляду кримінального провадження щодо неповнолітнього, суд забезпечує принципи визнання вини лише у випадках, коли вона доведена у встановленому законом порядку, а також застосовує відповідні запобіжні заходи, що враховують особливості вікової категорії підозрюваних або обвинувачених неповнолітніх.

При постановленні судом судового рішення (вироку, ухвали) щодо неповнолітнього, суд зобов'язаний прийняти рішення щодо його подальшої

долі, зокрема щодо направлення на виховні заходи, забезпечення медичного догляду та соціальної реабілітації або відбування покарання.

У кримінальному процесі України, щодо судового контролю в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, судові засідання включають низку процедур, які спрямовані на захист прав та інтересів неповнолітніх і мають певні особливості, серед яких:

1. Участь захисника або представника - неповнолітні мають право на участь захисника або представника, який захищатиме їхні права та інтереси в судовому процесі. Захисник або представник надає правовий захист неповнолітнім під час судових засідань.

2. Конфіденційність інформації - суди, зазвичай, захищають конфіденційність особистої інформації про неповнолітніх під час судових засідань, зокрема, забороняють розголошення даних, що можуть шкодити дитині.

3. Врахування інтересів дитини - при розгляді справи, в якій фігурує неповнолітня особа, суди повинні враховувати інтереси та потреби дитини як особливої групи. Це включає в себе забезпечення безпеки, благополуччя та виховання дитини, а не просто покарання.

4. Психолого-педагогічна експертиза - суди можуть призначати психолого-педагогічну експертизу для вивчення психологічного стану та психологічних особливостей неповнолітнього. Це може допомогти суду зрозуміти, яким чином вирішити справу, та врахувати особливості неповнолітнього.

5. Врахування міжнародних норм - Україна є учасницею Конвенції ООН про права дитини, тому суди повинні враховувати ці міжнародні норми при розгляді справ, що стосуються дітей та неповнолітніх.

6. Відкритість та доступність судового процесу - процес судових засідань, що стосуються неповнолітніх, зазвичай відкритий, однак у певних випадках, для захисту конфіденційної інформації, суд може вирішити провести засідання з обмеженим доступом громадськості.

Здійснюючи кримінальне провадження щодо неповнолітніх, у кожному окремому випадку слідчі судді, суд зобов'язані:

- сумлінно і принципово виконувати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні як під час досудового розслідування, так під час судового провадження, діяти у межах і відповідно до вимог закону;

- зважати, що особа набуває повної кримінально-процесуальної дієздатності лише з досягненням повноліття, незалежно від акту емансипації, вступу особи у шлюб чи народження нею дитини;

- пам'ятати, що закріплений законом особливий підхід до неповнолітніх правопорушників зумовлює застосування інших, відмінних від тих, які застосовуються до дорослих, форм реалізації кримінальної відповідальності;

- враховувати, що регламентований процесуальним законом особливий порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх поширюється і на осіб, які досягли повноліття під час здійснення кримінального провадження, а також на випадки, коли особа в одному кримінальному провадженні обвинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, частину з яких нею вчинено до, а решту - після досягнення 18 років;

- пам'ятати, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово [26].

Враховуючи вище зазначене, на цей час окремого дослідження потребують питання здійснення судового контролю у кримінальних провадженнях у справах щодо неповнолітніх.

Зокрема, доцільно було б вивчити наступні питання: роль та місце судового контролю у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх; процесуальні особливості здійснення кримінального провадження як гарантія прав і законних інтересів неповнолітніх учасників кримінального провадження; удосконалення системи правового забезпечення здійснення судового контролю у кримінальних

провадженнях відносно неповнолітніх; забезпечення прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження; застосування судами міжнародних правових стандартів щодо здійснення судового контролю у кримінальних провадженнях відносно неповнолітніх; напрями покращення ефективності судового контролю у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Література до розділу 2

1. Конституція України від 28.06.1996 р. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.02.2023).
2. Булдакова К. Е. Застосування практики Європейського суду з прав людини у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Право та державне управління. Кримінальний процес та криміналістика. Київ, 2022. Вип. № 3. С. 116–121.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88 (з останніми змінами та доповненнями)
4. Горошко В. В. Інститут кримінального провадження щодо неповнолітніх як вимога демократичної держави. Південноукраїнський правничий часопис. Організаційно-правові аспекти досудового слідства. Одеса, 2022. Вип. № 1-2. С. 257–261.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Вид. 2-е, перер. і доп. Харків, 2009. С. 220
6. Максименко О. В. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану в Україні. Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану : матеріали наук.-теорет. конф. (м. Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ, 2022. С. 77–78.
7. Колмиков В.В. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. «Правоохоронна діяльність», Національний авіаційний університет. Київ, 2020. 94 с.
8. Загоріна О. П. Деякі особливості порядку кримінального провадження щодо неповнолітніх. Процесуальне та технічно-криміналістичне забезпечення досудового розслідування. Харків, 2019. С. 225–227.
9. Савченко А. В., Бабой А. М. Особливості кримінально-процесуального провадження в справах про злочини неповнолітніх. Журнал наукових

студентських праць «Управління, адміністрування та право: проблеми, тенденції, досягнення». Вінниця, 2021. Вип. № 4. С. 411–416.

10. Романюк В.В. Заходи забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 114–122.

11. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : Наказ Офісу Генерального прокурора від 04.11.2020 № 509. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/gn>

12. Мерімеріна І. Реалізація повноважень прокурора під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб. Підприємництво, господарство і право. Кримінальний процес. Київ, 2021. № 5. С. 228–234.

13. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13> (дата звернення: 19.11.2023).

14. Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства: ученик. СПб.: Альфа, 1996. Т. 2. 507 с.

15. Смаглюк О.В., Павловська А.А. Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 2. С. 181–186.

16. Максименко О. В. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану в Україні. Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану : матеріали наук.-теорет. конф. (м. Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ, 2022. С. 77–78.

17. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ від 25.01.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text (дата звернення: 12.09.2023)

18. Романюк В.В. Процесуальний аспект вивчення особи неповнолітнього у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2019. Вип. 2 (86). С. 146-156.

19. Рябченко К.С. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 224 с.

20. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.

21. Заворіна О.П. Особливості взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами національної поліції в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2020. Вип. 2 (90). С. 228-238.

22. Князєв С. М. Взаємодія слідчого зі співробітником оперативного підрозділу у кримінальному провадженні. Підприємство, господарство і право. Вип. 11. 2019. С. 295-301.

23. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України №575 від 07.07.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> (дата звернення 02.03.2023).

24. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх: лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/345736__345801 (дата звернення: 13.09.2022).

25. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 12.09.2023)

26. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх: лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/345736__345801 (дата звернення: 13.09.2022)

27. Seabrooke S., Sprack J. Criminal Evidence and Procedure: the Essential Framework. Second Edition. London, 1996. 500 p.

28. Кримінальний процес: підручник І Ю. М. Groшевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Groшевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.

29. Ігнатюк О. В. Судове провадження у першій інстанції в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Ірпінь: НУДПСУ, 2014. 20 с.

30. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135

31. Жупанова О. О., Юхно О. О. Теоретичні та прикладні питання здійснення судового контролю слідчим суддею у кримінальному провадженні. Право і безпека. 2017. № 4(67). С. 100–105.

32. Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності серед неповнолітніх. Прийняті та проголошені резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1990 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90377> (дата звернення: 12.09.2023).

33. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей: прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 12.09.2023)

34. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: Наказ Генерального прокурора від

04.11.2020 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>
(дата звернення: 13.09.2023)

35. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Верховного суду України від 16.04.2004 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text> (дата звернення: 13.09.2023)

36. Гошовська Ю. В. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2015 № 17 том 2. С. 143-146.

37. Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985 URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (дата звернення: 13.09.2022)

38. Замкова Я. В. Деякі питання підстав повернення обвинувального акта. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 19. С. 162–164.

РОЗДІЛ 3

ТАКТИКА ТА МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

3.1 Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми

З слідчої та судової практики достеменно відомо, що криміналістична характеристика злочинів дозволяє розробляти окремі методики та будувати типові моделі проведення розслідування, визначати їх напрями у конкретному кримінальному правопорушенні. Як зазначають В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та А. Журавель, вона «служує слідчому своєрідною інформаційною базою, набором відомостей про певний вид злочинів є для слідчого певною інформаційною базою, набором відомостей про певний вид злочинів» [1, с. 12].

З огляду на те, що законодавством України передбачено поділ осіб, що вчинили кримінальні правопорушення на окремі вікові категорії, неповнолітні потребують підвищеного захисту з боку державних органів та посадових осіб. Законом встановлено відповідні процесуальні гарантії захисту конституційних прав неповнолітніх, а розслідування кримінальних правопорушень виділяють в окремий порядок провадження, в якому встановлюються додаткові процесуальні гарантії захисту їх особистих прав, про що зазначалося у Розділі 2.

Типові кримінальні правопорушення, що вчиняються неповнолітніми.

До найбільш типових кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми відносять: злочини проти життя і здоров'я особи - вбивства, навмисні заподіяння тілесних ушкоджень; проти власності - крадіжки, грабежі, розбої, вимагання; проти статевої свободи та статевої недоторканості

особи - зґвалтування, інші насильницькі дії сексуального характеру; проти громадського порядку та моральності - хуліганства, масові заворушення, завідомо неправдиві повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності, злочини, пов'язані з незаконним обігом зброї, боєприпасів, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Елементи криміналістичної характеристики у кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми.

Криміналістичні характеристики зазначених кримінальних правопорушень, певною мірою відрізняються від тих, що вчиняються дорослими злочинцями. До їх типових елементів слід віднести: особу неповнолітнього злочинця; особу потерпілого; спосіб вчинення; предмет посягання; типову «слідову картину»; час, місце та обставини, при яких був скоєний злочин.

Зважаючи на те, що перелічені елементи криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, з одного боку, суттєво впливають на встановлення обставин, що підлягають доказуванню, а з іншого - на хід розслідування кримінального правопорушення загалом, розглянемо кожний з цих елементів більш докладно.

Особа неповнолітнього злочинця. Одним з найбільш важливих елементів криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, є особа неповнолітнього злочинця. Всебічне дослідження особи неповнолітнього злочинця проблема багатоаспектна і обумовлена глибиною та складністю її вивчення. Таке дослідження проводилося в різні часи Г. А. Аванесовим, Ю. М. Антоняном, А. А. Реаном, В. С. Мухіною, Г. М. Мінковським, О. О. Квашою, П. М. Якобсоном та іншими науковцями. Віддаючи належне науковим розробкам вчених, слід зазначити, що під впливом трансформаційних процесів, які сьогодні відбуваються в українському суспільстві, стрімко міняються життєві цінності молодого покоління, тому

дослідження поведінкових особливостей неповнолітнього злочинця в сучасних умовах розвитку суспільства, залишається актуальною та дискусійною темою.

В цьому аспекті важливим є окреслення поняття життєвих цінностей та основних ціннісних орієнтацій підлітків. Науковці у сфері дослідження людських цінностей, порівнюють їх з властивістю того чи іншого суспільного предмета, явища, які задовольняють потреби, інтереси, бажання людини. На думку Т. Бутківської, «людські цінності це соціально-значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо». В цінностях вчена вбачає «ставлення суб'єкта до предметів та явищ реальності, яке висловлюється ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особистості» [2, с. 27].

Природа протиправної поведінки неповнолітнього злочинця формується під впливом зовнішнього середовища і має складний та неоднозначний характер. Зовнішнє середовище не тільки виховує молоду людину, але й формує його основні життєві цінності – відношення до норм закону, національної культури та патріотизму, здорового способу життя, прагнення до знань та навчання тощо. Таким середовищем, зазвичай, є сім'я, школа, друзі, при цьому головну роль у виховному процесі молоді відведено суспільству і державі.

Значний вплив на формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасних умовах розвитку суспільства відіграє інтернет та інтернет-середовище, яке докорінно змінює сучасну людину та її життя. Молодь, як основа суспільства, за допомогою інтернету знаходиться в постійному інформаційному просторі, який впливає на її свідомість та систему ціннісних орієнтацій. Очевидним є те, що в інтернет-середовищі пропагуються як позитивні, так і негативні світоглядні стереотипи та моделі поведінки, які суттєво впливають на свідомість неповнолітнього.

Відомо, що особистість неповнолітнього формується у процесі суспільних відносин, тобто є продуктом його соціалізації. У свою чергу злочинність, як зазначає Н. Д. Туз, «є ні чим іншим, як дефектом соціалізації,

така особистість характеризується наявністю індивідуальних ознак, що характеризують її властивості, зв'язки й відносини. Для особистості злочинця характерним є наявність сукупності негативних властивостей, які можуть призвести до вчинення нею злочину» [3].

При розгляді характеристики особи неповнолітнього злочинця слід звернутись до поняття особистості людини, яке на думку вчених, що досліджували цю проблематику, являє собою «певну систему соціально-психологічних властивостей і якостей людини, в яких відображаються її зв'язки та взаємодія із соціальним середовищем в процесі практичної діяльності» [4, с. 17].

Особа конкретної людини являє собою індивідуальну форму буття, суспільних відносин. Таким чином, особа – це цілісна сукупність взаємопов'язаних рис, властивостей і якостей учасника й носія суспільних відносин.

В контексті цього, А.П. Закалюк, розглядаючи характеристику особи злочинця, вважає, що його структуру «варто будувати на підставі уявлення про структуру особи взагалі та з розуміння необхідності визначення її таким чином, щоб відображалася детермінуюча роль кожного її елемента» [5, с. 259].

Вчений розглядає структуру особи дорослого злочинця за окремими елементами, які характеризують його. Зокрема, до таких елементів він відносить: соціалізацію злочинця: наявність в нього освіти, професії, набутих рис під час виховання в сім'ї та під час життя, інтересів, культурних потреб та їх задоволення; його соціальний статус: наявність сім'ї, дітей, спроможність до їх утримання, наявність відповідних житлових умов, приналежність до певних груп асоціальної поведінки, планів на майбутнє; спрямованість до життєвих потреб, інтересів, наявність основних соціальних цінностей, або навпаки, схильність до асоціальних або антисуспільних потреб; демографічні характеристики: стать, вік; психофізіологічні характеристики: темперамент, тип вищої нервової діяльності, реакції на події та явища в оточуючому середовищі, спроможність та особливості мислення, наявність психофізіологічних рис

генетичного походження; показники, що характеризують фізичне здоров'я: його загальний стан, наявність фізичних вад та хронічних захворювань соматичного типу, в тому числі, що є наслідком антисоціальної поведінки - алкоголізм, наркоманія, тощо; показники, що характеризують психічне здоров'я: наявність психічних патологій, що виключають або обмежують осудність; психологічні риси індивідуального характеру: *негативні*, як - егоїзм, агресивність, жорстокість, цинізм, мстивість, зверхність, грубість тощо; *позитивні* - доброта, чесність, комунікабельність, сміливість, відсутність користолюбства; *вольові якості*; *емоційні риси* [5, с. 259–260].

Як окремий елемент, що безпосередньо характеризує особу злочинця, А.П. Закалюк виділяє кримінально-правові ознаки злочину: його склад, об'єкти посягання, суспільну небезпечність, способи досягнення злочинної мети, мотив, заподіяну шкоду, вину та її форму - ставлення винної особи до вчиненого протиправного діяння, в тому числі до потерпілого, здобутих в ході слідства доказів, завданої шкоди, призначеного йому покарання. Важливе значення, при визначенні характеристики особи злочинця, вчений приділяє з'ясуванню обставин щодо наявності в нього попередніх судимостей, характеру відбуття за ними покарань тощо [5, с. 260].

Наведена А. П. Закалюком структура, за якою характеризують особу дорослого злочинця, з певними обмеженнями та доповненнями може бути віднесена і до неповнолітнього. Так, А. Ю. Габрелян зокрема, до елементів, що характеризують особу неповнолітнього злочинця також відносить: «біологічні фактори, його особистісні характеристики і найближче соціальне оточення» [6, с. 129].

Тому, для визначення криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, велике значення мають його соціальні, соціально-демографічні та соціально-психологічні властивості, що знайшло своє відображення у Положеннях ст. 485 Кримінального процесуального кодексу України, в якій закріплено обставини, які підлягають встановленню у

кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Такими обставинами, крім обставин, передбачених ст. 91 КК України є:

«1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення» [7].

З огляду на проблеми, які виникають під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, під криміналістичним аспектом вивчення особи неповнолітнього М. П. Климчук та С.І. Марко розуміють «процес отримання інформації, яка може бути використана для вибору найбільш ефективних тактичних прийомів при проведенні слідчих (розшукових) дій, способів впливу на неповнолітнього з метою отримання повної та об'єктивної інформації про вчинений злочин» [8, с. 409].

Розглянемо більш докладно соціальні та соціально-психологічні властивості особи неповнолітнього злочинця. З цього приводу слід зауважити, що певна категорія неповнолітніх, яка, з тих чи інших причин, не отримала належне виховання, стає морально невідповідною до прийняття правильних рішень у певних життєвих ситуаціях. В таких випадках підліток може легко потрапити під вплив «вулиці» - середовища асоціальної спрямованості, яке нав'язує йому власне бачення такого способу життя, що протирічить ustalеним нормам поведінки та суспільної моралі. Такий спосіб життя може проявлятися у вживанні алкоголю, наркотиків, пропагуванні насилля, зневаги до оточуючих, нехтуванні нормами закону. «Переваги» такого життя видаються антисоціальним середовищем як можливість легкого і швидкого збагачення, як

спосіб самоствердження та самореалізації у молодіжних колах. Результатом такого впливу стають негативні і антигромадські звички й інтереси, у підлітків формується стійка антисоціальна поведінка, правовий нігілізм, неповага до суспільства, які в подальшому сприяють втягненню їх у злочинну діяльність.

Мотивація злочинної поведінки неповнолітнього має своєрідну специфіку, яку можна пояснити незавершеністю процесів його формування як особистості, фізичною та психічною незрілістю, відсутністю життєвого досвіду, наявністю внутрішніх потреб та інтересів, які, деформуючись під впливом негативного зовнішнього середовища, призводять до викривленого сприйняття фактів та оточуючого світу в цілому.

Для неповнолітнього злочинця характерна особлива специфіка сприйняття ним оточуючого середовища. Фантазування, підвищена навіюваність, недостатній життєвий досвід сприяють неповноті оцінок, легковажності в прийнятті рішень, неспроможності критично оцінювати свої вчинки. Підліток, опинившись серед подібних йому однолітків намагається наслідувати таку поведінку від інших – більш авторитетних товаришів по угрупованню, намагається самоствердитися в ньому, показати свою сміливість, самостійність та дорослість. Як правило, підлітки невірно розумію почуття дружби, особливо у випадках, коли вони намагаються взяти провину на себе, не викрити однолітків, які брали участь у вчиненні злочину. Також неповнолітнім злочинцям властива нещирість, яка не завжди визначається як риса характеру, а скорше є результатом невірного уявлення про дружбу і товариство. Неповнолітній, який перебуває у підлітковому злочинному середовищі, з одного боку боїться виглядати перед товариством боягузом, зрадником, а з іншого - в нього прослідковується бажання виділитися та привернути до себе увагу [9].

При вчиненні злочинів для неповнолітніх характерна переважно корислива мотивація, яка спрямована на заволодіння престижними у молодіжному середовищі речами: мобільними телефонами, ноутбуками, планшетами, ювелірними прикрасами, грошима. Нерідко предметами

посягання неповнолітніх стають автівки, мотоцикли, велосипеди, електросамокати, скейтборди та інше майно, яке вважається престижним серед підлітків. Звернімо увагу й на те, що незаконне заволодіння чужим майном, вживання алкоголю, наркотиків, демонстрація сили та безкарності продиктовані хибною уявою підлітків про те, що це зміцнює їхній авторитет серед однолітків і є єдиним шляхом в житті до самоствердження та реалізації своїх амбіцій.

Неповнолітні, вчиняючи кримінальні правопорушення, орієнтуються не тільки на потерпілого та відповідний його зовнішній вигляд, рівень можливого опору, а й також на сприятливість обстановки - час, місце. Безлюдна вулиця, парк або сквер, темний під'їзд чи ліфт істотно посилюють ймовірність учинення злочинного посягання.

Наводячи типологію неповнолітніх злочинців, які вчиняють корисливі злочини, окремі кримінологи виділяють наступні їх соціально-психологічні типи:

- ситуативний тип, який може вчиняти злочини, у певній ситуації в якій він опинився і вбачає доступність злочинного результату;

- корисливий тип, для якого важливим є вирішення матеріальної проблеми у незалежності від ситуації в якій він опинився, він навпаки сам її створює;

- конформістський тип, якому притаманно вчинення злочинів під впливом більш авторитетних осіб;

- самостверджуючий тип, якому важливим є вчинення злочинів з метою завоювання авторитету серед однолітків;

- патологічний тип, в якого характерною рисою є патологічне накопичення будь-яких матеріальних цінностей;

- романтичний тип, якому важливим є не злочин і досягнення злочинного результату, а сам процес - бажання відчути ризик, отримати певні емоції;

- «революційний» тип, в якого домінуючим є неприязнь і ненависть до всіх тих, хто багатіший і живе краще [10, с. 135].

Як правило, вчинення неповнолітніми насильницьких злочинів відбувається у складі груп. Суспільна небезпечність таких кримінальних правопорушень характеризується зниженням почуття особистої відповідальності, забезпечує удавану анонімність та безкарність, стимулює мотиви, пов'язані з престижністю ролі, яку він виконує в злочинній групі. У переважній більшості, під час вчинення насильницьких злочинів, неповнолітнім властива брутальність, зухвалість, а нерідко й жорстокість, що необхідно враховувати під час контакту з ними.

Неповнолітніх злочинців вирізняють також за наявним в них злочинним досвідом та ступеню їх психологічної деформації. За такою класифікацією їх поділяють на такі типи:

- які вперше вчинили злочин під впливом збігу обставин;
- які вперше вчинили злочин під впливом певної ситуації, але їхня поведінка має виражений асоціальний характер;
- яким характерна загальна моральна деформація. Вони раніше неодноразово вчиняли правопорушення, доставлялись в органи поліції, притягувались до адміністративної відповідальності. Для таких неповнолітніх характерно вчинення хуліганств, участь в бійках та пограбуваннях;
- яким притаманна «глибока» моральна деформація. Основною їхньою метою є користь, збагачення, коло інтересів складають азартні ігри, вживання алкоголю, сексуальні розваги. Такі неповнолітні становлять серйозну загрозу та небезпеку для оточуючих. Їхня поведінка носить стійкий агресивно-насильницький та антисоціальний характер. Як правило, такі неповнолітні вже мали судимість за корисливі та насильницько-корисливі злочини. Для них характерно ухилення від роботи і навчання, об'єднання в злочинні угруповання, в тому числі дорослих злочинних структур [9]. Неповнолітні особи, які віднесені до типу осіб з суттєвою моральною деформацією, викликають найбільшу загрозу для суспільства. На думку Е.Ф. Побігайла, «вони переконані в допустимості застосування насильства і орієнтовані на поведінку, що заподіює або здатна заподіяти шкоду життю та здоров'ю

багатьом особам. Такі неповнолітні вирізняються особливою жорстокістю, озлобленістю, моральною нечутливістю, цинізмом, високою часткою рецидиву; можуть поєднувати агресивну спрямованість із конфліктною ситуацією. Їх мотивація може бути пов'язана з роздратуванням, заздрістю, злістю, ревнощами, помстою тощо. Таким особам не потрібен особливий привід, вони часто самі можуть провокувати конфліктну ситуацію» [11, с. 9].

Отже, рішення підлітка вчинити злочин, як правило, є наслідком його моральної деформації, недостатністю соціального розвитку, відсутністю основних життєвих цінностей, які формують молоду людину. Особі неповнолітнього злочинця притаманна наявність певної системи морально-психологічних властивостей, яка виражається у його поглядах і переконаннях, потребах та інтересах, життєвих цілях, інтелектуальних, емоційних і вольових особливостях.

Таким чином, проведена типологізація неповнолітніх злочинців, дозволяє не тільки спрогнозувати їхню можливу поведінку для розробки попереджувальних заходів протидії злочинності неповнолітніх, але й бути використана у кримінальних провадженнях при висуванні версій, плануванні та виборі найбільш ефективних тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій в ході розслідування кримінальних правопорушень, вчинених за їхньої участі.

Особа потерпілого. Особа потерпілого, під час розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми, є одним з найважливіших структурних елементів криміналістичної характеристики, яка повинна виокремлюватися від інших елементів для забезпечення більш повного та об'єктивного розслідування кримінальних правопорушень. Слід зазначити, що особливого значення вивчення особи потерпілого набуває в тих випадках, коли особа злочинця не була встановлена.

Вагомим внеском у розроблення питань щодо потерпілих від кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми є дослідження відомих українських та зарубіжних вчених, серед яких: Ю. А. Антонян, В. П. Бахін, Р.

С. Белкін, А. І. Долгова, В. Н. Кудрявцев, В. В. Лунєєв, В. С. Мінська, Д. В. Рівман, В. І. Полубинський, В. Я. Рибальська, Л. В. Франко, Є. О. Центров, В. Є. Христенко, А. Л. Репецька, А.Л. Ситковський, В. О. Туляков, В. Ю. Шепітько та ін. Водночас чимало проблемних питань у цій сфері залишилося нерозв'язаними, які потребують подальших досліджень.

Згідно ст. 55 КПК України, «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди...» [7].

Більшість вітчизняних та зарубіжних криминологів притримуються думки, що потерпілий одночасно може розглядатись і як жертва злочину, якій притаманна, так звана, віктимність [12, с. 12]. З цього приводу Д.А. Сорокотягіна розуміє і тлумачить віктимність як «стійку особистісну якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин, або схильність суб'єкта до поведінки у взаємодії з іншими виявлятися жертвою». Вона вважає, що «віктимність - це дія або навпаки бездіяльність осіб, при яких вони стають жертвами злочину в типових і нетипових для них ситуаціях» [13, с. 34].

Незважаючи на певну тотожність понять «потерпілий» і «жертва», поняття «жертва» значно ширше за поняття «потерпілий», оскільки не кожна жертва злочину, особливо побічна, визнається потерпілою. В цьому контексті А. С. Сизоненко вважає, що «не кожна особа, що якимось чином постраждала від протиправних дій іншої особи, тобто стала його жертвою, може визнаватися чинним кримінальним процесуальним законодавством як потерпіла» [14, с. 97].

В свою чергу В. Ю. Шепітько звертає увагу на те, що система ознак, яка стосується особи потерпілого, з одного боку «повинна охоплювати відомості про її загально-демографічні ознаки - стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта та ін., дані про спосіб життя, риси характеру, навички і схильності, зв'язки і стосунки, а з іншого - про її віктимологічну характеристику» [15, с. 332].

Найбільший інтерес для слідчих та судових органів представляє встановлення віктимологічних ознак потерпілої особи у кримінальних правопорушеннях насильницької, корисливо-насильницької або корисливої спрямованості, вчинених неповнолітніми, таких як: умисне вбивство (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 122 КК), побої і мордування (ч. 2 ст. 126 КК), катування (ч. 2 ст. 127 КК), погроза вбивством (ч. 2 ст. 129 КК), розбій (ч. 1-4 ст. 187 КК), грабїж (ч. 2 ст. 186 КК), крадіжка (ч.1-5 ст 185 КК) та ін.

У підручнику «Кримінологія» (за загальною редакцією О. М. Джужи), до таких ознак віднесені: біологічні ознаки – стать, вік, фізичний розвиток потерпілого; соціальні – статус та роль потерпілого; економічні - матеріальний стан потерпілого, наявність дорогих речей, якими він міг явно хизуватись, що привертало підвищену увагу злочинців, «привабливий» зовнішній вигляд; морально-психологічні – схильність потерпілого до вживання спиртних напоїв і наркотичних засобів, в т. ч. доведення себе до безпорадного стану, ведення аморального способу життя [16, с. 101].

Автори підручника, важливим чинником віктимності особи, вважають її схильність до випадкових знайомств та надмірної довіри до сторонніх і класифікують їх за ступенем віктимності, поділяючи на:

- випадкові жертви (в результаті обставин, що виникають незалежно від їхньої волі і бажання, чи волі і бажання злочинця);

- жертви для яких характерна наявність незначних факторів ризику (віктимність яких раптово підвищується під впливом конкретної несприятливої ситуації);

- жертви з підвищеним ступенем ризику (які стають жертвами злочинів вчинених по необережності, коли їхня поведінка містить підвищену віктимність);

- жертви умисних злочинів, коли їхня діяльність (в тому числі службова) містить підвищений ризик віктимності (працівники правоохоронних органів, охоронці, інкасатори та ін.);

- жертви з високим ступенем ризику (особи з явними ознаками стійкої моральної та соціальної деформації, поведінка яких мало чим відрізняється від антисоціальної поведінки злочинців та правопорушників (алкоголіки, наркомани, повії тощо)) [16, с. 101].

Класифікація жертв від кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми має схожу характеристику, разом з тим - має певні особливості. До таких потерпілих слід віднести:

- осіб, які стали жертвами неповнолітніх злочинців випадково, при збігу певних обставин та ситуацій (грабіж, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень тощо);

- осіб, які є знайомими неповнолітнього злочинця (однолітки, однокласники, які стали жертвою внаслідок конфліктної ситуації);

- осіб, які через свій вік та фізичні особливості не спроможні чинити належний опір неповнолітньому злочинцю (інші неповнолітні, особи з фізичними вадами, особи похилого віку);

- осіб жіночої статі, які не спроможні фізично протидіяти неповнолітньому злочинцю (статеві злочини – зґвалтування, сексуальні домагання тощо);

- осіб, статус яких пов'язаний з підвищеним ризиком їхньої діяльності (правоохоронці, водії таксі, інкасатори, касири, продавці нічних магазинів, охоронці тощо);

- осіб, поведінка яких носить провокуючий характер (хизування дорогими речами, прояв надмірної довірливості);

- осіб, спосіб життя та поведінка яких не відповідають моральним нормам суспільства (надмірне вживання алкоголю, вживання наркотиків, аморальний спосіб життя тощо) [9].

Д. А. Зінченко та І. В. Кріщак, вважають, що усім переліченим жертвам характерні ознаки, які об'єднують їх. Серед них виділяють такі ознаки, як: *вразливість* – схильність певних осіб вбачати у всьому образливі тенденції. В них проявляється занижена самооцінка, саможаління, звинувачення у всьому оточуючих; *довірливість* – схильність осіб до надмірної довіри людям. Такі особи можуть безпідставно віддати іншим будь-які матеріальні цінності, передати права, розкрити таємниці, секрети. Як правило, вони стають жертвами обману, шахрайства тощо [17, с. 89].

До таких ознак, слід також віднести *безпорадність* жертви – стан при якому особі здається, що на події, які відбуваються навколо неї, вона не може вплинути щоб їм запобігти або щось змінити.

Таким чином, жертвою злочинів неповнолітніх осіб здебільшого стають безпорадні, вразливі, надмірно довірливі люди, які через власні морально-психологічні, психічні та фізичні особливості та специфіку поведінки не спроможні чинити опір протиправним діям неповнолітніх злочинців.

Спосіб вчинення злочину. Кримінальні правопорушень, вчинені неповнолітніми, характеризується різними способами їхнього вчинення і в певній мірі відрізняються від способів, які застосовують дорослі злочинці.

Під способом вчинення злочину А. Н. Колесніченко та В. Е. Коновалова розуміють «спосіб, дії злочинця, що виражається в певній взаємозалежній системі операцій і прийомів підготовки, вчинення та приховування злочинів» [18, с. 41].

Так, під час підготовки до вчинення злочинів, такі дії включають: підбір співучасників та розподіл ролей; збір відомостей про об'єкт злочинного посягання; підбір засобів вчинення злочинів - знаряддя зламу, набори інструментів, ключів, засобів зв'язку, знаряддя нанесення тілесних ушкоджень та ураження майбутньої жертви тощо; обрання місць зберігання (приховування) знарядь вчинення злочину, матеріальних об'єктів, цінностей та грошей, що стали безпосередніми об'єктами посягання, каналів збуту викраденого тощо.

Зазвичай неповнолітні не завжди використовують зазначений перелік заходів з підготовки вчинення злочинів, водночас недооцінювати такі дії не варто.

Специфіка способів вчинення злочинів неповнолітніми характеризується як така, що «ґрунтується на психофізіологічних властивостях осіб цієї вікової групи, умовах зовнішнього середовища та інших факторах, які впливають на систему дій під час їх вчинення. Характерною особливістю дій неповнолітніх, зазвичай є відсутність попередньої підготовки до злочину, яка впливає на вибір неповнолітніми знарядь його вчинення та заходів щодо приховування слідів». [9]. Пояснюється це ситуаційним характером та певними умовами вчинення кримінальних правопорушень: відсутністю належної охорони об'єктів, надмірною довірливістю жертви, перебуванням в безпорадному стані, алкогольному чи наркотичному сп'янінні, неспроможністю чинити належний опір злочинцям та іншими характерними для жертв кримінальних правопорушень факторів.

Так, при вчиненні крадіжок, неповнолітні можуть проникати до приміщення через розбите вікно, квартиру, вибивати вхідні двері ногами, або вчиняти злом замків та інших запірних пристроїв. Під час учинення грабежів і розбоїв групи неповнолітніх, зазвичай, відкрито вимагають у потерпілих гроші та матеріальні цінності, а у випадку незгоди або опору - насильно відбирають майно, застосовуючи при цьому фізичну силу та знаряддя для нанесення тілесних ушкоджень. Досить часто неповнолітні застосовують такий спосіб відкритого заволодіння майном потерпілого як «грабіж-ривок», шляхом раптового виривання майна (сумочки, барсетки, мобільні телефони, прикраси та ін.) з рук потерпілого, після чого негайно зникають з місця вчинення злочину. Вчинення неповнолітніми хуліганств, нанесення побоїв, як правило, супроводжується заподіянням потерпілим тілесних ушкоджень різної ступені тяжкості.

Досить часто кримінальні правопорушення вчиняються неповнолітніми у складі злочинної групи, до складу якої можуть входити і дорослі особи. В таких випадках в діях злочинців можуть бути присутні елементи підготовки до

злочину: розподіл ролей; збір відомостей про об'єкт злочинного посягання; підбір засобів вчинення злочину; обрання місця приховування цінностей тощо.

Під час вчинення грабежу, розбою, хуліганства у складі групи, неповнолітні, як правило, використовують свою чисельну перевагу, швидко подавляють опір потерпілого шляхом застосування погроз, шантажу, або фізичного впливу. В таких випадках поведінка неповнолітніх відрізняється особливою зухвалістю, цинізмом, часто жорстокістю, нехтуванням присутністю очевидців, їх не засмучує думка оточуючих та наявного громадського місця, в якому відбуваються протиправні дії.

Для приховування вчинених злочинів неповнолітні вживають, зазвичай, досить прості і не завжди обдумані дії, які, перш за все, спрямовані на здійснення спроби щодо швидкого збуту викрадених речей, переважно, знайомим одноліткам. Досить часто неповнолітні можуть приховувати викрадене за місцем проживання - у підвалах та на горищах власного будинку, роблять схованки у розташованих поблизу закинутих сараях, зруйнованих будовах, передають викрадені речі друзям та знайомим для тимчасового зберігання. Ці обставини слід взяти до уваги слідчим та оперативним працівникам поліції, які планують проведення слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Типова «слідова картина» у злочинах, вчинених неповнолітніми.

Одним з основних елементів криміналістичної характеристики злочинів є «типова слідова картина».

Дослідженням «слідової картини» в різні часи займались провідні вітчизняні та зарубіжні вчені: В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П. Д. Біленчук, В.К. Весельський, В.Г. Гончаренко, В.А. Журавель, О.М. Завадський, А.В. Іщенко, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, Т.О. Моїсеєва, С.П. Мітрічев, В.А. Образцов, М.А. Погорецький, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков та ін.

Так, М.В. Салтевський називає «слідовою картиною» злочину «єдність матеріальних та ідеальних слідів». Під цією сукупністю він розуміє

«матеріальну й ідеальну слідову обстановку, яка відображає та зберігає різноманітну інформацію про конкретну подію злочину та особу, яка його вчинила» [19, с. 148–151].

В.О. Коновалова зазначає, що ««слідова картина» злочину становить собою комплекс слідів, які відображають картину події злочину та поведінку суб'єкта на місці злочину, дозволяє висунути найбільш обґрунтовані версії щодо його вчинення» [20, с. 25].

М.А. Погорецький вважає, що «безпосереднім джерелом слідів злочину є суспільно небезпечний вплив особи, що вчинила злочин, поведінка якої проявляється у формі дії або бездіяльності, на об'єктивну дійсність, взаємодія предметів і станів, тобто сама подія злочину» [21, с. 20].

«Слідова картина» є джерелом доказів про подію злочину та особу злочинця, тому її дослідження має вирішальне значення у кримінальному провадженні. Сліди злочину тісно пов'язані з обстановкою на місці події, особою злочинця та способами його вчинення, що відіграє важливу роль в організаційному і тактичному забезпеченні проведення слідчих (розшукових) дій.

Характер слідів, які залишаються під час скоєння злочинів неповнолітніми, залежить у своїй більшості, від способу вчинення цих правопорушень, місця, часу, предметів посягання, особливостей особистостей правопорушників та інших обставин.

У кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми, «слідова картина» характеризується наявністю певної сукупності слідів, що свідчить про відсутність у підлітків злочинного «досвіду», професійних навичок, про поспішність дій, відсутність в їхніх діях заздалегідь спланованих інсценувань тощо.

Діям неповнолітніх при вчиненні кримінальних правопорушень, зазвичай, характерні безсистемність, непослідовність, що призводить до залишення на місці події різноманітних слідів, а їхня зухвала поведінка може стати доступною для багатьох свідків та очевидців. Такі дії пояснюються специфікою

психофізіологічних особливостей неповнолітніх, їхньою соціальною і розумовою незрілістю, а наявне різноманіття слідів - частим перебуванням неповнолітніх в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

Більш детальний аналіз типових слідів злочинів, які залишають на місцях вчинення злочинів неповнолітні особи, наведено у підрозділі 3.3 «Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Місце, час та обставини вчинення злочинів неповнолітніми.

Цей елемент криміналістичної характеристики також має свою специфіку, яка залежить, передусім, від виду злочину, особливостей особи неповнолітнього злочинця, особи потерпілого та впливу зовнішніх обставин. В більшості випадків правопорушення вчиняються неповнолітніми на відкритих місцевостях - на вулицях, у дворах, парках, лісосмугах, а також у закинутих приміщеннях, будинках, будівельних та спортивних майданчиках тощо.

Наприклад, місцем вчинення крадіжок можуть бути квартири, приватні будинки, магазини, під'їзди, підвали, горища, гаражі тощо. Переважно крадіжки вчиняються неподалік від місць постійного проживання неповнолітніх в денний час.

Найчастіше місцями вчинення грабежу, розбою, хуліганства, нанесення тілесних ушкоджень та інших злочинів проти особи, є громадські місця – вулиці, паркові зони, подвір'я житлових будинків, спортивні майданчики. Досить часто такими місцями можуть бути приміщення квартир, загородніх будинків, розважальних закладів, клубів тощо. Характерним різновидом вчинення хуліганських дій на стадіонах - є масові заворушення підлітків з числа вболівальників футбольних команд у складі, так званих, «фан-груп», які супроводжуються масовими бійками між такими угрупованнями і непокорою працівникам правоохоронних органів. Переважно корисливо-насильницькі злочини вчиняються неповнолітніми у вечірній час.

Статеві злочини, зокрема зґвалтування, можуть відбуватись як у приміщеннях, так і на місцевості. Такими приміщеннями є, як такі, що

пристосовані для проживання - квартири, приватні будинки, готелі, гуртожитки, так і ті, що призначені для господарських цілей – підвали, горища, сараї, складські приміщення тощо. Нерідко місцем зґвалтування можуть бути сауни, масажні кабінети, а також місця на відкритій місцевості – парки, лісопосадки, берега водоймищ тощо. Час вчинення зґвалтувань та інших статевих злочинів переважно припадає на вечірній час, але він може коливатись у залежності від певних обставин, наприклад провокуючої поведінки потерпілої, спільного вживання алкогольних напоїв та наркотичних засобів, під час яких виникають обставини, що сприяють вчиненню статевих злочинів.

3.2 Особливості тактики проведення окремих слідчих дій у кримінальних провадженнях за фактами кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми та загальної методики їх розслідування

Розглядаючи питання тактики проведення окремих слідчих дій у кримінальних провадженнях за фактами кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, перш за все, необхідно уявити та окреслити їх систему.

Аналізуючи норми Глави 20 Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК), ми можемо сказати, що чіткого визначення поняття слідчих дій у ньому немає. Загалом, Глава 20 КПК, яка називається «Слідчі (розшукові) дії», містить: загальні вимоги до слідчих дій (ст.223 КПК), вимоги до обов'язкової участі певного кола осіб у їх проведенні (ст.227 КПК), назви окремих слідчих дій (ст.224 КПК – *допит*, ст. 234 КПК - *обшук*, ст. 237 КПК - *огляд*, ст. 240 КПК – *слідчий експеримент*, ст.241 КПК – *освідування особи*) та їх підвидів (ст.228 КПК - *пред'явлення особи для впізнання*, ст. 229 КПК – *пред'явлення речей для впізнання*, ст. 230 КПК – *пред'явлення трупа для впізнання*, ст. 237 КПК – *огляд трупа*, ст. 239 КПК - *огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією*) [7].

Як ми бачимо, у Главі 20 КПК України відсутній систематизований виклад переліку слідчих дій. До слова, також залишається незрозумілим замисел законодавця, який при розробленні та прийнятті КПК України 20 Главу назвав «Слідчі (розшукові) дії», адже у ній взагалі не йде мова про будь-які розшукові дії. Проте, залишимо це спірне питання для інших досліджень .

Що ж стосується наукового та систематизованого визначення переліку слідчих дій - вони знаходять своє відображення у науці кримінального процесу. Принагідно теж слід відмітити, що чіткого та одностайного підходу до визначення системи слідчих дій у вітчизняній процесуальній науці не існує.

У проведенні нашого дослідження, зокрема і в частині особливостей проведення слідчих дій у кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми, ми будемо дотримуватись запропонованої науковцями Банахом С.В., Рогатинською Н.З. та Сарахманом А.М. системи слідчих дій. На їх погляд, систему слідчих дій становлять:

- «допит (свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта – статті 224-226, 232, 351-354, 356, 567 КПК України);
- пред'явлення для впізнання (особи, речей та трупа – статті 228-232, 555 КПК України);
- обшук (статті 234-236 КПК України);
- огляд (місцевості, приміщення, речей, документів, трупа – статті 237-238 КПК України);
- ексгумація трупа (ст.239 КПК України);
- слідчий експеримент (ст.240 КПК України);
- освідування особи (ст.241 КПК України);
- проведення експертизи (статті 242-245 КПК України)» [22, с. 129].

З наведеного переліку, який в цілому складає систему слідчих дій, розглянемо кожну з них окремо крізь призму особливостей їх застосування у розслідуванні кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми. Розглядаючи ту чи іншу слідчу дію, передусім будемо

зосереджувати увагу на тактичних та психологічних прийомах їх проведення, а також аналізувати правові підстави їх застосування.

1. Огляд місця події.

Значення огляду у процесі розслідування кримінального провадження особливо важливе, так як він у багатьох випадках дозволяє виявити, дослідити і закріпити докази, які встановлюють подію кримінального правопорушення, винуватість особи, яка його вчинила, виявити обставини, які сприяли його вчиненню.

Відповідно до ч.1 ст. 237 КПК України, «з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних» [7].

З наведеного ми можемо сказати, що огляд - це слідча дія, котра полягає у безпосередньому візуальному сприйнятті та процесуальному фіксуванні зовнішніх ознак матеріальних об'єктів з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення.

Загалом, огляд місця події дозволяє з'ясувати низку важливих для розслідування, у тому числі для розслідування кримінальних правопорушень, скоєних неповнолітніми, обставин, а саме:

- 1) природу досліджуваної події;
- 2) чи включає подія ознаки складу кримінального правопорушення;
- 3) де вчинене кримінальне правопорушення (на місці огляду чи в іншому місці);
- 4) коли трапилась подія;
- 5) хто брав у ній участь (в т.ч. повнолітні чи неповнолітні особи), в чому проявились дії кожного з учасників;
- 6) цілі і мотиви їх дій;
- 7) предмети, їх частини, речовини залишені ними на місці події або винесені;
- 8) як ці особи проникли на місце події і покинули його;

- 9) як довго знаходились на місці події;
- 10) які технічні засоби використовувались;
- 11) хто міг спостерігати подію і звідкіля;
- 12) які дії вживались для укриття слідів реальної події та ін.

У процесі огляду місця події слідчий, окрім перелічених вище завдань, також з'ясовує відомості та висуває припущення про особу злочинця, зокрема і її вік.

З тактичної точки перебігу огляд місця події прийнято поділяти на три етапи: «підготовчий, робочий та заключний» [23, с. 416].

Ефективність огляду залежить від якості підготовки до цієї слідчої дії. Підготовчі дії, які виконуються до виїзду, виконуються одразу після заяви або повідомлення про подію, які є підставою для проведення огляду місця події. До них відносяться:

- з'ясування в особи, яка інформує, даних про подію (що, де, коли і при яких обставинах відбулося, звідкіля про це стало відомо, хто присутній на місці події, хто повідомив про подію, чи причетні до події малолітні або неповнолітні особи, та ін.);
- вжиття заходів з метою забезпечення збереженості обстановки і попередження можливих негативних наслідків події, повідомлення про час свого прибуття;
- за необхідності інформування інших співробітників правоохоронного органу про подію та виклик відповідних служб;
- вжиття заходів до збереженості місця події (доручення охорони працівникам поліції, працівниками підприємства чи установи, тощо);
- запрошення до участі в огляді місця події спеціаліста (з врахуванням особливостей події);
- підготовка необхідних для огляду засобів;
- залучення понятих у випадку, коли місце події розташоване далеко від населених пунктів;

- залучення до огляду інших осіб (представників адміністрації установи, організації чи підприємства, законних представників неповнолітніх та інших осіб);

Слід також відмітити, що необхідною тактичною умовою огляду місця події є його планованість. При плануванні огляду обов'язково слід врахувати використання технічних засобів, які значно підвищують його ефективність. Тобто, здійснюючи планування виїзду на місце події для проведення огляду, в тому числі, і для проведення огляду у кримінальних правопорушення, вчинених неповнолітніми (якщо на час виїзду на місце події є така інформація) слідчий повинен забезпечити, у разі потреби, такі технічні засоби:

- засоби освітлення (автономні, стаціонарні та переносні засоби освітлення). Адже хороша освітленість - це основна запорука якісного проведення огляду місця події ;

- оптичні прилади (криміналістичні лупи, лупи з освітленням, мікроскопи);

- пошукові засоби (металошукачі, магнітні шукачі-підйомники, щупи, прилади для пошуку трупів);

- засоби вимірювання (рулетка, засоби навігації, криміналістична лінійка, тощо);

- прилади для дослідження у невидимих променях спектру (ультрафіолетові освітлювачі, електронно-оптичні перетворювачі, тощо);

- засоби вилучення та упакування (ножиці, скребки, долото, пила, пластилін, поліетиленова стрічка, паперові та поліетиленові пакети, відповідні контейнери, нитка, заздалегідь приготовані бирки, проштамповані відповідними печатками аркуші паперу, тощо);

- техніка для фіксації ходу і результатів слідчої дії (відеокамера, фотоапарат та, у разі необхідності, диктофон, карти пам'яті);

- засоби зв'язку.

Водночас, варто зазначити, що до огляду місця події можуть застосовуватись комплекти технічних засобів серійного виробництва, так звані

криміналістичні валізи («СВ-1», «Стандарт», «Криміналіст-У» та ін.), а також пересувні криміналістичні лабораторії.

Після прибуття на місце події, перед безпосереднім початком робочого етапу огляду, слідчий завершує проведення підготовчих до огляду заходів, а саме:

- перевіряє ефективність охорони місця події і здійснює видалення з території сторонніх осіб;
- організовує (у разі необхідності) надання кваліфікованої медичної допомоги потерпілим;
- залучення понятих;
- обхід території з метою уточнення меж місця події та орієнтовного обсягу роботи;
- збереження слідів від можливого пошкодження;
- опитування очевидців події, осіб, які виявили його наслідки, а також осіб, які перебували чи проживають поблизу місця події;
- отримання у присутніх відомостей щодо зміни обстановки на місці події;
- планування проведення огляду місця події;
- роз'яснення учасникам огляду їх прав та обов'язків.

Після проведення початкового етапу огляду місця події, слідчий приступає до безпосереднього, тобто робочого його етапу, який у криміналістичні науці теж поділяють на стадії: «загальна та детальна (статистична та динамічна стадія огляду)» [23, с. 417-418]

Статистичний (загальний) огляд полягає у ретельному вивченні всієї обстановки місця події. При загальному огляді розташовані на місці об'єкти оглядаються без порушення їх просторового положення та загальної цілісності. При динамічному огляді предмети переміщуються у просторі й оглядаються детально.

У процесі проведення огляду місця події необхідно приділяти особливу увагу, так званим негативним обставинам. Під негативними обставинами слід

розуміти фактичні дані, які суперечать звичайному (природньому) поясненню того чи іншого факту або розвитку подій (наприклад, відсутність слідів крові у місці виявлення трупа з ножовими пораненнями, відсутність слідів злому при проникненні у зачинене приміщення тощо). Негативні обставини можуть відігравати важливу роль у викритті інсценувань. Тому у процесі проведення огляду місця події виявлені негативні обставини слід описати у протоколі огляду і зафіксувати їх за допомогою фото –, відеозйомки.

Перед початком безпосереднього проведення огляду місця події, потрібно акцентувати увагу на важливості використання технічних засобів, які залучаються до проведення цієї слідчої дії. Залежно від часу доби та погодних умов, обирається той чи інший вид освітлення. Важливу роль у виявленні слідів на місці події відіграють оптичні засоби, котрі дають змогу розширити можливості людського зору. Крім того, при огляді місця події можуть бути використані найрізноманітніші пошукові засоби: щупи, металошукачі, пристосування для виявлення трупа тощо.

Виявлені у процесі огляду місця події об'єкти необхідно вимірювати за рулеткою, лінійкою чи мікрометром, провести у необхідних випадках зважування та зафіксувати їх зовнішні характеристики за допомогою фотозйомки. При цьому виявлені предмети (речові докази) поміщаються в пакет чи іншу тару таким чином, щоб виключити їх пошкодження та сторонній доступ до них. На особливостях вимірювання типових предметів та об'єктів, які, як правило, можуть знаходитись на місці події у злочинах певної категорії, ми не будемо звертати уваги, оскільки вони детально описані у криміналістичній літературі.

Для фіксації ходу та результатів огляду місця події використовуються такі технічні засоби як фото- та відеотехніка. Попри те, фотозйомку доцільно використовувати у всіх випадках. Як і відеозйомка, так і фотозйомка виконуються таким чином, щоб зафіксувати всі деталі, які мають значення для розслідування та розкриття кримінального правопорушення.

Завершуючи дослідження стану речей та об'єктів на місці події, слідчий переходить до заключного етапу огляду, на стадії проведення якого: упаковує об'єкти та предмети, котрі вилучено; завершує написання та підписує протокол огляду, план-схему до протоколу огляду з його учасниками; у разі потреби, вживає заходів для збереження об'єктів на місці огляду та охорону самого місця; а також направлення відповідних об'єктів на дослідження чи відповідальне зберігання.

З психологічної точки зору огляд місця події є безпосереднім сприйняттям обстановки слідчим та особами, які беруть у ньому участь. Проте, слід відмітити, що процес огляду, це не лише сприйняття органами чуттів слідчого обставин зовнішнього світу, а й розумовий та психоемоційний процес, під час якого потрібно узагальнювати отримані дані, аналізувати їх та робити відповідні кінцеві умовиводи, тобто вирішувати завдання щодо розслідування та розкриття кримінального правопорушення.

Перебуваючи на місці події, слідчий не просто сприймає навколишню обстановку, але й робить безліч умовиводів, ставлячи перед собою питання, які мають значення для розкриття і розслідування та шукає відповіді на них.

Слід зазначити, що огляд місця події, здебільшого, є незамінним і для самого слідчого, адже саме перебуваючи, оцінюючи обстановку та отримавши відомості про слідову інформацію на місці події, слідчий може прийти до внутрішнього переконання про ті чи інші обставини кримінального правопорушення, в тому числі особу злочинця, мотиви злочину, знаряддя його вчинення тощо. Це означає, що інформацію, отриману на місці події при огляді неможливо отримати іншим шляхом або в іншому місці. У більшості випадків показання свідків та потерпілих, висновки експертиз та документи не можуть дати такої достовірної інформації про вчинений злочин як огляд місця події. Виходячи з наведеного, можна ствердно сказати, що проводити огляд місця події доцільно доручати слідчому, котрий безпосередньо буде розслідувати кримінальне провадження, у котрому він проводиться, адже у такому випадку у його свідомості сформується нерозривний ланцюжок про факти та події з

моменту проведення огляду аж до прийняття кінцевого чи проміжного рішення у провадженні. Продовжуючи тему безпосередності огляду слідчим, який надалі здійснюватиме розслідування кримінального провадження, слід згадати поширений серед практичних працівників неофіційний спосіб розслідування кримінальних проваджень минулих років під назвою «розслідування з чистого аркуша». Цей спосіб передбачає проведення усіх слідчих дій, проведених у нерозкритому кримінальному провадженні минулих років, заново. Таким чином у слідчого, котрий прийняв кримінальне провадження минулих років у нерозкритому кримінальному правопорушенні, чи кримінальне провадження, в якому особі повідомлено про підозру, але є об'єктивні сумніви у її причетності до вчинення цього правопорушення, буде сформована чітка уява про загальну обстановку на місці події, зокрема і про кримінальне правопорушення. З психологічної точки зору проведення додаткового огляду місця події з зазначених підстав дає можливість слідчому, насамперед, сформуванню своє внутрішнє переконання про подію кримінального правопорушення та його деталі, висунути додаткові версії та окреслити план роботи з їх перевірки.

У слідчій практиці інколи доводиться вдаватися до повторного огляду місця події чи його відвідування для з'ясування додаткових обставин, зокрема і для формування внутрішнього переконання про загальні обставини кримінального правопорушення. Як правило, це здійснюється у нерозкритих злочинах минулих років або у кримінальних провадженнях з нез'ясованими до кінця обставинами, коли приймається провадження після здійснення розслідування іншим слідчим. Цей прийом надає змогу цілісно і просторово уявити усю картину скоєного кримінального правопорушення, а також можливість зіставити показання, надані свідками, потерпілим та підозрюваним у процесі проведення допитів та слідчих експериментів з обставинами, відомості про які отримано безпосередньо після додаткового огляду чи відвідування місця події. Використання такого прийому формує уявне відчуття переміщення у часі, максимально наближеному до вчинення кримінального правопорушення та умов, за яких його вчинено. В уяві, як правило, постає

вірогідна картина події, що пояснює ті чи інші факти, здобуті на підставі інформації, отриманої після проведення первинного огляду, а також виникають нові версії, які необхідно перевірити та питання, які потребують додаткового з'ясування з урахуванням уже раніше зібраних доказів у межах кримінального провадження.

Продовжуючи тему психологічних особливостей проведення огляду, слід зазначити, що огляд, як правило, характеризується невизначеністю слідчої ситуації, яка характерна для його початку. У процесі проведення огляду, як правило, невідомі обставини, за яких трапилась подія: кримінальне правопорушення, інсценування, нещасний випадок, хто скоїв вчинене тощо.

Також слід відмітити, що особливістю слідчого огляду є його невідкладний (терміновий) характер. Огляд, на відміну від інших слідчих дій, повинен проводитися негайно, оскільки зволікання - тягне за собою негативні наслідки, такі як втрата доказів, зміна обстановки на місці, укриття злочинця та ін.

Огляд місця події відноситься до слідчих дій, які мають процесуально-публічний характер, тобто він здійснюється у присутності сторонніх осіб (поняті, потерпілий, представник органу місцевого самоврядування та ін.). Ця обставина вимагає від слідчого володіння певними психологічними якостями: вміння зосередитись, зберігати врівноваженість, сконцентрованість уваги, вміння керувати діями учасників процесу та нейтралізувати емоційну напруженість родичів, знайомих, інших присутніх для запобігання відтворення викривленої інформації у слідчих документах під впливом цих осіб. Окрім того, при огляді місця події слідчий повинен бути готовим до таких зовнішніх чинників природи як холод, спека, дощ, сніг, туман, погана видимість. До таких погодних умов потрібно готуватися заздалегідь та мати з собою відповідне екіпірування та засоби.

У слідчій практиці трапляються непоодинокі випадки, коли огляд місця події має тривалий за часом і трудомісткий за обсягом характер (злочини про умисні вбивства, дорожньо-транспортні пригоди, розбійні напади на

помешкання тощо). Тому, ефективність його проведення безпосередньо пов'язана з такими фізичними та психоемоційними особливостями слідчого як активність, енергійність, цілеспрямованість, впевненість, зосередженість уваги, настирливість, психічна загартованість, емоційна врівноваженість, а також наявність глибоких криміналістичних знань. Незважаючи на те, що у процесі проведення огляду місця події слідчий використовує практично усі свої органи чуття, найважливішим є не сенсорний апарат, а процес його мислення. Саме складна розумова діяльність слідчого на місці події, яка ґрунтується на правових, криміналістичних та психологічних знаннях, практичному досвіді розслідувань, робить цю слідчу дію найбільш ефективною та результативною.

Варто зазначити, що огляд місця події дозволяє слідчому отримати відомості не тільки про подію кримінального правопорушення, а й про ознаки особи, яка його вчинила. Наприклад, проломи підлоги, стін, металевих дверей потребують значної фізичної сили, яка притаманна, як правило, дорослим чоловікам. Встановлення на місці події таких обставин спонукає до припущень, що злочин скоїв дорослий чоловік. І, навпаки, відсутність при вчиненні кримінальних правопорушень спеціально заготовлених знарядь, неможливість викрадення важких та габаритних предметів, предметів, які мають велику цінність, але потребують спеціальної обізнаності у цьому, проникнення у приміщення через квартиру малого розміру, наштотують на думку про вчинення кримінального правопорушення малолітнім або неповнолітнім.

Так, група вітчизняних вчинених процесуалістів та практиків у своїх наукових працях та методичних матеріалах відзначають, що на причетність до вчинення крадіжки неповнолітніми може вказувати: «відсутність спланованості і цілеспрямованості в діях; невеликі за розмірами сліди рук та ніг, підшов; використання невеликих отворів для проникнення в приміщення; виконані на стінах та підлозі написи, зокрема ненормативної лексики; викрадення невеликих за розміром та вагою предметів; викрадення менш коштовних, але більш яскравих предметів; особисті речі відповідного розміру» [24, с.82].

2. Освідування

Визначення поняття освідування законодавець розмістив у ст. 241 КПК України. Виходячи з аналізу зазначеної правової норми, освідування – це слідча дія, що полягає в огляді «підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на його тілі, одязі, в якому він перебуває, слідів кримінального правопорушення та їх вилучення або виявлення особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу» [7].

Процедура проведення освідування досить чітко прописана у ст. 241 КПК України. Відповідно до ч. 2 ст. 241 КПК України «перед початком освідування особі пропонується добровільно пройти освідування на підставі постанови дізнавача, слідчого, прокурора, а в разі її відмови освідування здійснюється примусово виключно на підставі постанови прокурора. У разі необхідності освідування здійснюється за участю судово-медичного експерта, лікаря або спеціаліста.

У ч. 3 ст. 241 КПК України зазначено, що освідування, яке супроводжується оголенням освідуваної особи, здійснюється особами тієї ж статі, за винятком здійснення освідування лікарем. Дізнавач, слідчий, прокурор не вправі бути присутнім при освідуванні особи іншої статі, якщо це пов'язано з необхідністю оголювати особу, яка підлягає освідуванню.

При освідуванні не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я. Застосування примусу допускається лише у межах, необхідних для досягнення мети освідування.

За необхідності здійснюється фіксування наявності чи відсутності на тілі особи, яка підлягає освідуванню, одязі, в якому вона перебуває, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет шляхом фотографування, відеозапису чи застосування інших технічних засобів. Зображення, демонстрація яких може розглядатися як образлива для освідуваної особи, зберігається в опечатаному вигляді і може надаватися лише суду під час судового розгляду» [7].

За своєю суттю освідчування – це одна з невідкладних слідчих дій, зволікання з проведенням якої, нерідко може привести до втрати слідів кримінального правопорушення.

Проведення освідчування теж потребує проведення підготовчих дій, які, як правило, включають в себе:

- оцінку фактичних даних, які необхідні для прийняття рішення про проведення освідчування;
- вибір часу, місця і учасників цієї слідчої дії та їх інструктаж;
- підготовку технічних засобів.

Виявлення на місці події різноманітних слідів злочинця, які обумовлені його анатомічними, функціональними, біологічними особливостями є підставою для проведення освідчування. Також, трапляються випадки, коли підставою для проведення освідчування є показання свідків, потерпілих та самого підозрюваного.

Як і інші слідчі дії, освідчування може бути проведено в службовому кабінеті слідчого. Хоча на практиці ця слідча дія, як правило, проводиться за місцем роботи лікаря або судово-медичного експерта, які залучаються як спеціалісти до її проведення, і проводиться, відповідно, у лікувальному закладі чи судово-медичній установі.

До освідчування, поряд з лікарем та судово-медичним експертом може бути запрошений спеціаліст. Наприклад, криміналіст – для виявлення і фіксації на тілі освідчуваного невидимих або мало видимих слідів, хімік – для виявлення слідів паливно-мастильних матеріалів чи залишків слідів пострілу. Їх залучення підвищує ефективність слідчої дії.

Запорукою успішного освідчування є застосування різного роду спеціальних методів, а також засобів криміналістичної техніки. З метою виявлення мало помітних слідів на тілі освідчуваного використовуються різноманітні ліхтарі та збільшувальні пристрої (лупи). Для виявлення невидимих слідів може бути використана криміналістична техніка, яка заснована на застосуванні променів невидимої зони спектру (ультрафіолетові,

рентгенівські, інфрачервоні). Зокрема, в ультрафіолетових променях виявляються на тілі освідуваної особи сліди крові, сперми, спеціальної маркувальної речовини. Для виявлення на тілі накладень сажі, кіптяви, металу використовуються електронно-оптичні перетворювачі; для вилучення з тіла освідуваного мікрочастинок застосовуються порохозбірники, липкі стрічки тощо.

У процесі проведення освідування необхідно забезпечити послідовність дій. Так, за загальним криміналістичними правилами, спочатку проводиться загальний огляд тіла освідуваного, потім послідовно оглядаються зверху вниз всі частини тіла (голова, шия, плечі, груди, спина, живіт, статеві органи, сідниці, ноги). Звичайно, що особливо ретельно оглядаються ті частини тіла, на яких найбільш вірогідно знаходяться сліди кримінального правопорушення та особливі прикмети.

Характерними слідами кримінального правопорушення є різного роду тілесні ушкодження, крововиливи, садна, рани, плями крові, сперми та інших речовин. При виявленні таких слідів детально описуються їх характер, місцезнаходження, розміри, кількість, форма, колір. Особливі прикмети теж описуються по всіх основних параметрах і ознаках.

Пошук слідів на тілі освідуваної особи повинен здійснюватись цілеспрямовано з врахуванням виду і механізму скоєного кримінального правопорушення, типового характеру слідоутворення. Так, при освідуванні підозрюваного у згвалтуванні шукають ознаки вчинення потерпілою опору у вигляді слідів її зубів, нігтів (на обличчі, шиї, руках, грудях тощо), а також волосся, сперму, кров та ін. При розслідуванні крадіжки з проникненням пошуки концентруються навколо мікрочастинок з місця події у вигляді пилу, бруду, плям на шкірі, частинок цих речовин у волоссі, в носі, вушних раковинах, піднігтьовому вмісті. У справах про хабарництво на тілі освідуваної особи шукають сліди спеціальної речовини, якою оброблені грошові купюри перед їх врученням. Якщо злочинець застосував вогнепальну зброю, оглядають кисті його рук, де можуть бути, наприклад, сліди кіптяви. У справах про

дорожньо-транспортні пригоди на тілі освідуваної особи шукають сліди у вигляді тілесних ушкоджень, залишених механізмами та агрегатами транспортного засобу, що може дати змогу встановити місце перебування водія у автомобілі (тілесні ушкодження на грудній клітині у вигляді синців півкруглої форми можуть свідчити, що освідувана особа на момент первинного контракту її транспортного засобу з перешкодою перебувала в салоні транспортного засобу на місці водія).

У психологічному аспекті освідування має свої особливості. Відомо, що освідування передбачає можливість оголення людського тіла, яке проводиться публічно, у присутності інших (сторонніх) осіб. З огляду на це, у значній кількості потерпілих, особливо неповнолітніх, спостерігається категоричне небажання піддаватись освідуванню. Таке небажання пояснюється почуттям сорому дитини, небажанням можливого розголошення інтимних сторін її життя, можливих насмішок тощо. Уникнути зазначених незручностей у процесі освідування допоможе застосування у практичній діяльності методичних рекомендацій, викладених вітчизняними процесуалістами та практиками Сіренком М.В., Бондаром В.С., Бурлакою В.В. та іншими [24, с. 85].

Погоджуємось з їх думкою про те, що освідування за участю неповнолітніх осіб, у разі залучення медика або лікаря, спеціаліста, який володіє спеціальними знаннями, доречно проводити без понятих. Крім того, при «застосуванні безперервного відеозапису ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії», участь понятих у ній не є обов'язковою, як це передбачено ч.7 ст.223 КПК України [7].

З метою уникнення можливого розголошення відомостей про результати освідування перед його проведення доцільно роз'яснити присутнім обов'язок не розголошувати відомості, котрі стануть їм відомі в результаті проведення та відібрати у них відповідні розписки, як це передбачено ст. 222 КПК України. Проведення зазначеної процедури в присутності освідуваної особи, дасть їй змогу впевнитися у тому, що відомості про інтимні сторони її життя не будуть розголошені.

На практиці трапляються випадки, коли особи відмовляються від проведення освідування з тих чи інших причин. У такому випадку ч.2 ст.241 КПК України дозволяє нам проводити освідування на підставі постанови прокурора. Проте, цілком погоджуюсь з думкою процесуалістів Сіренка М.В., Бондара В.С., Бурлаки В.В. та інших про те, що «примус щодо свідків і потерпілих, особливо з числа неповнолітніх, недоречний. В якості впливу на цих осіб, які не бажають добровільно пройти освідування, має бути обране переконання. Теж саме стосується і неповнолітнього підозрюваного, але в разі категоричної відмови від його проведення, у виняткових випадках, до нього можуть бути застосовані заходи процесуального примусу» [24, с. 86].

Важливо пам'ятати, що слідчому для отримання згоди неповнолітнього на участь у проведенні освідування доцільно залучати осіб, які користуються у нього авторитетом, довірою, повагою (батьки, вчителі, наставники), котрі можуть переконати його.

При проведенні освідування неповнолітніх необхідно продумати і забезпечити дотримання морально-етичних принципів освідування. З цих позицій вирішується, зокрема, питання про місце проведення освідування. З огляду на наведене, не доречно буде, наприклад, проводити зазначену слідчу дію за місцем навчання неповнолітньої особи. Під час проведення освідування необхідно вжити відповідних заходів щодо: обмеження доступу до місця проведення слідчої дії сторонніх осіб (якщо вони не є учасниками слідчої дії). Учасників варто попередити про недопустимість висловлення насмішок чи образливих висловів в адресу неповнолітньої особи, яку освідують.

Оскільки освідування у багатьох випадках потрібно проводити невідкладно, слідчий повинен вміти швидко організувати його виконання, володіти сукупністю вмінь та навичок.

Загалом, умови проведення освідування не повинні заподіювати неповнолітній освідуваній особі будь-яких душевних травм, виникненню незручностей та побоювань.

Особливу обережність слід проявляти при огляді ран, пошкоджень на тілі. Якщо огляд неможливий без зняття пов'язок, бинтів, пластирів - слідчому необхідно звернутися за консультацією чи допомогою до лікаря, якого можна також запросити як спеціаліста для проведення освідування. У деяких випадках доцільно проводити освідування у медичних установах, де є можливість скористатися знаннями та вміннями лікаря при проведенні слідчої дії.

Завершується проведення освідування неповнолітньої особи складанням протоколу (ч.5 ст.241 КПК) відповідно до вимог статей 104-106 КПК України. Поряд з загальними відомостями, які перелічені у зазначених вище статтях, у протоколі освідування доцільно зазначати: чи проводилось оголення тіла освідуваної особи і чи вона заперечувала. Сліди, виявлені у процесі освідування потрібно ретельно і детально описати та сфотографувати, так як більшість з них (наприклад садна, тілесні ушкодження, рани) можуть швидко зникнути.

3. Обшук

Відповідно до ч.1 ст. 234 КПК «обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб» [7].

Цілком погоджуємося з думкою вітчизняних вчених процесуалістів Клименко Н.І., Погорецького М.А., Сергєєвої Д.Б. та ін., які вважають, що «обшук є слідчою (розшуковою) дією, під час якої найчастіше відбувається втручання у гарантоване Конституцією України приватне життя особи, тому порядок отримання дозволу на його проведення як власне процедура його проведення чітко регламентовані нормами процесуального права» [25, с.100].

Процедура проведення обшуку прописана у ст.236 КПК України. Так, відповідно до цієї статті, «ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи може бути виконана *слідчим* чи *прокурором*. Для участі в проведенні обшуку може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження. З метою

одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів. Слідчий, прокурор вживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення обшуку осіб, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Незалежно від стадії цієї слідчої дії слідчий, прокурор, інша службова особа, яка бере участь у проведенні обшуку, зобов'язані допустити на місце його проведення захисника чи адвоката, повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями статті 50 цього Кодексу.

Обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді повинен відбуватися в час, коли заподіюється найменша шкода звичайним заняттям особи, яка ними володіє, якщо тільки слідчий, прокурор не вважатиме, що виконання такої умови може істотно зашкодити меті обшуку.

Перед початком виконання ухвали слідчого судді особі, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності - іншій присутній особі повинна бути пред'явлена ухвала і надана її копія.

Слідчий, прокурор має право заборонити будь-якій особі залишити місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку. Невиконання цих вимог тягне за собою передбачену законом відповідальність.

Слідчий, прокурор не має права заборонити учасникам обшуку користуватися правовою допомогою адвоката або представника. Слідчий, прокурор зобов'язаний допустити такого адвоката або представника до обшуку на будь-якому етапі його проведення.

У разі відсутності осіб у житлі чи іншому володінні копія ухвали повинна бути залишена на видному місці у житлі чи іншому володінні особи. При цьому слідчий, прокурор зобов'язаний забезпечити схоронність майна, що знаходиться у житлі чи іншому володінні особи, та неможливість доступу до нього сторонніх осіб.

Обшук на підставі ухвали слідчого судді повинен проводитися в обсязі, необхідному для досягнення мети обшуку. За рішенням слідчого чи прокурора

може бути проведено обшук осіб, які перебувають в житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження.

Обшук особи здійснюється особами тієї самої статі у присутності адвоката, представника на вимогу такої особи. Неявка адвоката, представника для участі у проведенні обшуку особи протягом трьох годин не перешкоджає проведенню обшуку. Хід і результати особистого обшуку підлягають обов'язковій фіксації у відповідному протоколі.

Слідчий, прокурор під час проведення обшуку має право відкривати закриті приміщення, сховища, речі, долати системи логічного захисту, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється їх відкрити чи зняти (деактивувати) систему логічного захисту або обшук здійснюється за відсутності осіб, зазначених у частині третій цієї статті.

Якщо під час обшуку слідчий, прокурор виявив доступ чи можливість доступу до комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, для виявлення яких не надано дозвіл на проведення обшуку, але щодо яких є достатні підстави вважати, що інформація, що на них міститься, має значення для встановлення обставин у кримінальному провадженні, прокурор, слідчий має право здійснити пошук, виявлення та фіксацію комп'ютерних даних, що на них міститься, на місці проведення обшуку.

Особи, які володіють інформацією про зміст комп'ютерних даних та особливості функціонування комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, можуть повідомити про це слідчого, прокурора під час здійснення обшуку, відомості про що вносяться до протоколу обшуку.

При обшуку слідчий, прокурор має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшуканого житла чи іншого володіння особи чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати документи, тимчасово вилучати речі, які мають значення для кримінального провадження. Предмети, які вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх

відношення до кримінального провадження. Вилучені речі та документи, які не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не відносяться до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном.

Особи, у присутності яких здійснюється обшук, при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу обшуку.

Другий примірник протоколу обшуку разом із доданим до нього описом вилучених документів та тимчасово вилучених речей (за наявності) вручається особі, у якій проведено обшук, а в разі її відсутності - повнолітньому членові її сім'ї або його представникові.

При проведенні обшуку на підприємстві, в установі або організації другий примірник протоколу вручається керівнику або представникові підприємства, установи або організації.

Обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді в обов'язковому порядку фіксується за допомогою аудіо- та відеозапису» [7].

Як і огляд місця події, обшук складається з трьох етапів: підготовчого, робочого та заключного, а ефективність буде залежати від рівня підготовленості слідчого до його проведення. Підготовка до проведення обшуку включає в себе:

- установлення завдань та мети обшуку;
- з'ясування відомостей про об'єкти, які потрібно відшукати;
- вивчення осіб, у яких заплановано проведення обшуку;
- вивчення приміщень і ділянок місцевості, де буде проведено обшук;
- визначення часу проведення обшуку;
- матеріально-технічне забезпечення проведення обшуку.

Про осіб, у котрих планується проведення обшуку, необхідно зібрати всі необхідні відомості:

- вік, професія, навички, рід занять;

- спосіб занять, особливості поведінки в побуті і на роботі;
- схильності та захоплення;
- склад сім'ї та відносини у ній, відносини з сусідами;
- щоденний розпорядок в сім'ї або на роботі;
- знайомства і зв'язки;
- наявність у минулому судимостей.

Від отримання перелічених відомостей часто залежить результативність обшуку. Наприклад, уява про професію і спеціальні навички особи, в якій здійснюється обшук, доволі часто дає змогу правильно визначити, де можуть знаходитись предмети, розшук яких здійснюється. З практики відомо, що мулярі схильні ховати цінності та інші предмети в камінних стінах, пічники – у печах і димарях, сантехніки – у водостічній або каналізаційних системах, столяри – в меблях або дерев'яних частинах приміщень, радіолюбители – в апаратурі, бджоляри – у вуликах тощо.

При підготовці до обшуку приміщень необхідно встановити:

- місце розташування кожного приміщення (точну адресу на місцевості, підступи до неї);
- конструктивні особливості будівлі (входи-виходи, кількість та розташування приміщень у ньому, наявність вікон та ін.);
- кількість та склад осіб, які постійно або тимчасово проживають у приміщенні чи працюють у ньому;
- взаємовідносини осіб, які перебувають у приміщенні, їх спосіб життя і розпорядок дня;
- систему засувів та охоронної сигналізації;
- наявність засобів оповіщення про прихід сторонніх осіб на об'єкт.

Такі обставини можна з'ясувати у процесі проведення слідчих дій (допитів), негласних слідчих (розшукових) дій, а також оперативно-розшуковим шляхом.

При підготовці обшуку на відкритій місцевості визначаються: точне розташування ділянки, її топографічні особливості (рельєф, наявність дерев, ям, горбів, колодязів, водоймищ та ін.).

У виборі часу проведення обшуку розуміємо:

- визначення етапу розслідування, на якому потрібно провести обшук;
- визначення часу доби для проведення обшуку;
- встановлення тривалості обшуку.

Слід також зазначити, що обшуку притаманні певні принципи. Так, група вітчизняних вчених процесуалістів під керівництвом Погорецького М.А. до них відносить: «законність, плановість, наступальність та раптовість» [25, с.101].

Не будемо вдаватись до тлумачення кожного з них, оскільки їх зміст нам зрозумілий. Зазначимо лише, що на нашу думку та переконання, раптовість є найважливішою умовою проведення обшуку.

При визначенні часу проведення обшуку необхідно враховувати дані про особу, у котрої буде проводитись обшук, її спосіб життя і розпорядок дня. Бажано обирати для проведення обшуку такий день і такий час, коли розшукувані предмети знаходитимуться у місці проведення обшуку.

Залученням спеціалістів до проведення обшуку можуть бути досягнуті різні завдання:

- застосування технічних засобів, пошукових приладів (металошукачів, приладів для виявлення трупа тощо);
- виконання доручень, які потребують спеціальних знань і навиків (електромонтер, водолаз, автомеханік та ін.);
- розпізнавання дійсної сутності тих чи інших предметів (ювелір, художник та ін.);
- визначення можливих місць схову розшукуваних предметів;
- отримання консультацій у питаннях дотримання правил безпеки;
- про способи вилучення віднайдених предметів, їх упакування і транспортування.

Робочий етап обшуку умовно поділяється на оглядову та пошукову стадії. На оглядовій стадії слідчий на місці проведення обшуку з'ясовує особливості місця проведення обшуку, а у пошуковій – безпосередньо здійснює розшук предметів (об'єктів), які зазначені в ухвалі слідчого судді.

На пошуковій стадії робочого етапу, яка у практиці є найбільш складною, застосовуються різні тактичні прийоми його проведення. Розглянемо найбільш типові тактичні прийоми проведення обшуку:

1. За повнотою дослідження обшук поділяється на суцільний та вибірковий. Суцільний метод полягає у планомірному та послідовному дослідженні усіх об'єктів на місці проведення обшуку, а вибірковий – у місці вірогідного знаходження розшукуваного об'єкту;

2. За способом проведення: на концентричний (від периферії до центру); ексцентричний (від центру до периферії); лінійний (учасники огляду рухаються вишикуваною шеренгою вперед); секторальний (території досліджується секторами);

3. За кількістю осіб, які проводять обшук: одиничний та груповий. Одиничний здійснюється одним слідчим, груповий – декількома;

4. За способом зовнішнього впливу на об'єкти, що перевіряються в процесі обшуку: на обстеження без порушення цілісності об'єктів та з порушенням їх цілісності (зламуються сховища, відчиняються сейфи, розшивається одяг, розбираються відповідні вузли та механізми транспортного засобу тощо).

Також у процесі проведення обшуку застосовують такий тактичний прийом як порівняння однорідних предметів. Наприклад, слідчий бере в обидві руки два однакових горщики для вазонів і, порівнюючи їх у руках, відчуває, що один з них суттєво важчий за інший, що дає змогу зробити припущення про схов цінностей в одному з цих горщиків. Чи для прикладу, оцінює візуально або шляхом вимірювання два зовнішньо однакових приміщення або ж габаритні предмети та виявляє, що один з них дещо менший за габаритами за інший, що

дає змогу зробити припущення про наявність таємної кімнати чи перегородки, яка слугує сховищем.

Здійснюючи обшук у справах неповнолітніх, слідчий повинен скеровувати особливу увагу на його поведінку, оскільки підліток значно гірше, аніж дорослий, керує своїми емоціями та почуттями. За тембром голосу, протяжності пауз, запинкам можна зробити припущення про хвилювання, яке відчуває неповнолітній при дослідженні тих чи інших об'єктів. Спостереження за неповнолітнім і членами його сім'ї допомагає попередити спроби заховати чи знищити речові докази.

Не слід обмежувати обшук тільки кімнатою, у якій проживає неповнолітній, оскільки розшукувані об'єкти він може заховати серед речей, які належать іншим членам сім'ї, у місцях загального користування і підсобних приміщеннях. У таких випадках необхідно провести обшук і у цих місцях, отримавши відповідний дозвіл суду.

У гуртожитках обшуковуються тільки ті місця, які мають безпосередній стосунок до неповнолітнього підозрюваного. Якщо підліток проживає у приватній квартирі чи будинку, у господарів необхідно з'ясувати, де зберігаються його особисті речі, до яких приміщень він має доступ.

При проведенні обшуку у справах доцільно проводити збір матеріалів, які характеризують особу підозрюваного. З цією метою важливо оглянути, а якщо необхідно, вилучити щоденники, листування, фотознімки та інші записи підлітка.

Також слід врахувати, що з точки зору психології підозрювані неповнолітні та жінки, як правило, з великими зусиллями приховують зовнішній прояв хвилювання при проведенні обшуку, а тому слід враховувати у чийй присутності від буде проводитись.

Як свідчить слідчо-судова практика, при вчиненні майнових злочинів викрадені речі, прикраси, одяг та інше майно нерідко може перебувати безпосередньо у неповнолітніх підозрюваних. У такому випадку під час

проведення обшуку приміщення, де проживає неповнолітній доцільно провести і його особистий обшук.

За наявності сімейного контролю, як правило, неповнолітні правопорушники зазвичай не наважуються зберігати знаряддя злочину, предмети та цінності, отримані злочинним шляхом, у себе вдома, віддаючи перевагу ховати їх на «нейтральній території». Якщо належний контроль за поведінкою та проведенням часу над неповнолітнім правопорушником відсутній, то викрадені речі та знаряддя злочину часто зберігаються ними за місцем проживання.

Виявлення у процесі обшуку предметів та речей, які викривають вину підозрюваного, в тому числі неповнолітнього, може привести до послаблення його вольових установок, скерованих на укриття причетності до скоєння кримінального правопорушення, яке розслідується. Тому, доцільно одразу після успішно проведеного обшуку провести інші слідчі дії за участю неповнолітнього, зокрема допит, слідчий експеримент тощо.

На завершення дослідження теми обшуку, хочемо зазначити, що ця слідча дія за обсягом та процедурою проведення є досить складною, відрізняється примусовим характером застосування до особи, щодо якої вона проводиться.

Обшук підозрюваним неповнолітнім та членами його сім'ї, хоча і сприймається як законна слідча дія, та все ж таки є небажаною, оскільки передбачає вторгнення у їх житло, особисті та інтимні сторони їхнього життя. Про проведення обшуку часто стає відомо родичам неповнолітнього, його друзям, знайомим, однокласникам. У багатьох людей проведення обшуку асоціюється з винуватістю підозрюваного неповнолітнього у вчиненні кримінального правопорушення.

Враховуючи наведене, слідчому, при вирішенні питання про проведення обшуку у неповнолітньої особи, слід врахувати усі ці чинники і, у разі нагоди, вжити усіх можливих заходів для отримання доказів та важливих для розслідування відомостей в інший законний спосіб.

4. Допит

Допит є найбільш розповсюдженою слідчою дією та засобом отримання доказів. Його зміст полягає в отриманні від особи, яку допитують, достовірних відомостей про обставини, що мають значення для встановлення істини у справі.

Загальні правила проведення допиту викладені у ст. 224 КПК, відповідно до якої «допит проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати. Кожний свідок допитується окремо, у відсутності інших свідків.

Допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому - понад вісім годин на день.

Перед допитом встановлюється особа, роз'яснюються її права, а також порядок проведення допиту. У разі якщо вік особи не встановлено, але є підстави вважати, що особа є малолітньою або неповнолітньою, до встановлення віку такої особи її допит проводиться за правилами, передбаченими для допиту малолітньої або неповнолітньої особи. У разі допиту свідка він попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілий - за давання завідомо неправдивих показань. За необхідності до участі в допиті залучається перекладач.

У разі відмови підозрюваного відповідати на запитання, давати показання особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви.

Під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис.

Допитувана особа має право використовувати під час допиту власні документи і нотатки, якщо її показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти в пам'яті.

За бажанням допитуваної особи вона має право викласти свої показання власноручно. За письмовими показаннями особи їй можуть бути поставлені додаткові запитання.

Особа має право не відповідати на запитання з приводу тих обставин, щодо надання яких є пряма заборона у законі (таємниця сповіді, лікарська таємниця, професійна таємниця захисника, таємниця нарадчої кімнати тощо) або які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею, близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення, а також щодо службових осіб, які виконують негласні слідчі (розшукові) дії, та осіб, які конфіденційно співпрацюють із органами досудового розслідування.

Слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. На початку такого допиту встановлюється, чи знають викликані особи одна одну і в яких стосунках вони перебувають між собою. Свідки попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілі - за давання завідомо неправдивих показань.

Викликаним особам по черзі пропонується дати показання про ті обставини кримінального провадження, для з'ясування яких проводиться допит, після чого слідчим, прокурором можуть бути поставлені запитання. Особи, які беруть участь у допиті, їх захисники чи представники мають право ставити одна одній запитання, що стосуються предмета допиту.

Оголошення показань, наданих учасниками допиту на попередніх допитах, дозволяється лише після давання ними показань.

У кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним» [7].

Поряд з загальними правилами проведення допиту та одночасного допиту, процедура проведення яких передбачена ст.224 КПК, допит неповнолітньої

особи (свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого) законодавець вирішив диференціювати, а тому заклав їх порядок в окремі статті КПК.

Так, особливості порядку допиту неповнолітнього свідка чи потерпілого викладено у ст. 226 КПК. Відповідно до вимог цієї статті «Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

До початку допиту особам, зазначеним у частині першій цієї статті, роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання» [7].

Що ж стосується допиту неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, то порядок їх допиту визначений у ст. 490 КПК України. Відповідно до її вимог «допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом, у присутності захисника» [7].

Перед тим як досліджувати особливості допиту неповнолітніх осіб, вважаємо за доцільне розглянути загальні тактичні прийоми проведення допиту та його психологічні особливості.

Вибір тієї чи іншої тактики проведення допиту визначається особливостями кримінального провадження, яке розслідується, процесуальним статусом особи, яка допитується, обраною нею позицією сприяння чи протидії встановленню істини, обсягом доказів, які є у слідчого, іншими умовами проведення слідчої дії.

Допит, як і інші слідчі дії, складається з трьох етапів: підготовчого, робочого та заключного.

При підготовці до допиту, перш за все, необхідно вивчити матеріали кримінального провадження. Для цього слід виписати з них необхідні фактичні дані, прізвища, адреса, систематизувати речові докази, які можуть бути пред'явлені особі, яка допитується, у тому числі неповнолітній, відновити в пам'яті обстановку, яка була на місці події, ознайомившись повторно з протоколом огляду місця події (ці дані слідчому необхідні для того, щоб він міг уявити осіб, обстановку та обставини, про які особа дає показання, а також для того, щоб оперативно ставити запитання, оперуючи відомостями, які відкладені в його пам'яті, а не шукати їх у матеріалах кримінального провадження у процесі допиту.

Також, готуючись до проведення допиту, слідчому слід вивчити дані про особу, яку необхідно допитати, її фізичні, психічні та інтелектуальні можливості.

Ефективність допиту в більшості залежить від того, наскільки точно і коректно сформульовані запитання, які ставляться такій особі, як вона їх сприймає та розуміє. При підготовці запитань доцільно передбачити логічну послідовність їх постановки.

Важливою складовою для підготовки до допиту є вибір технічних засобів. У якості засобів фіксації допиту законодавець у ч. 5 ст. 224 КПК передбачив можливість застосування у процесі допиту фотозйомки, аудіо та/або відеозапису. Застосування відеозапису у процесі допиту, на відміну від письмового його оформлення, надасть можливість точно відтворити картину допиту, безпосередньо сприймати процес дачі показань.

Хоча застосування відеозапису у процесі допиту є правом, а не обов'язком слідчого, виходячи з проблем практики, вважаємо за доцільне відеозапис під час проведення допиту обов'язково проводити у наступних випадках:

- для фіксації показань поранених та важкохворих (надасть можливість зафіксувати їх показання у випадку важкого перебігу лікування та можливої смерті) Тут слід додати, що при плануванні допиту пораненої або

важкохворої особи, в якій, відповідно до рекомендацій лікарів, можуть виникнути ускладнення або перебіг хвороби у майбутньому може погіршитись, вважаємо за доцільне, провести такий допит відповідно до вимог ст.225 КПК в судовому засіданні;

- при використанні у процесі допиту послуг перекладача;
- при допиті осіб, яких необхідно скерувати в майбутньому на судово-психіатричну експертизу;
- для фіксації показань малолітніх і неповнолітніх, чий мовні особливості важко передати в протоколі;
- при допиті осіб, які не мають постійного місця проживання або планують виїхати у віддалену місцевість, в зону бойових дій чи за кордон.

Особливо важливий відеозапис при допиті малолітніх та глухонімих. Він дозволяє зафіксувати у динаміці поведінку, жести, міміку допитуваної особи і весь хід допиту.

До тактичних прийомів використання відеозапису при допиті відносяться:

- пред'явлення відеозапису допиту особи, яка дала правдиві показання, особам, які відмовляються від дачі показань або які повідомляють неправдиві відомості. Це особливо ефективно, коли з різних причин проводити одночасний допит між особами, у яких є суттєві розбіжності та протиріччя в показаннях, недоцільно, а в деяких випадках неможливо (наприклад, потерпілий помер через деякий час після дачі показань, або відповідно до вимог закону заборонено проводити одночасний допит у справах про звалтування за участі малолітніх або неповнолітніх);
- фіксація показань, які супроводжуються поясненням складних об'єктів або процесів (показання фізика про новітні розробки у сфері атомної енергетики, геолога про специфіку розробки земних надр, тощо).

Якщо неповнолітня особа, яка допитується, володіє навиками креслення чи малювання, доцільно запропонувати їй накреслити схему місця події, розташувавши на ній усіх учасників події, намалювати знаряддя злочину.

Враховуючи також сучасний стан розвитку інформаційних технологій, вважаємо за доцільне у процесі допиту під час встановлення географічних координат, зокрема місця вчинення злочину, місця схову знарядь кримінального правопорушення тощо, користуватися можливостями сучасної навігації. Для цього неповнолітньому можна запропонувати, скажімо за допомогою веб-сервісу Google Maps, вказати на певній місцевості місце вчинення кримінального правопорушення чи схову викрадених речей, долучивши до протоколу допиту відповідні роздруківки з зображенням місцевості, певного місця та позначок на них, зроблених неповнолітнім.

Важливим етапом для підготовки до проведення допиту є складання плану. Як правило його обов'язково потрібно робити у багатоепізодних провадженнях, коли тримати увесь масив інформації про численні кримінальні правопорушення у голові важко.

Робочу стадію допиту умовно можна розділити на три підвиди (стадії): підготовчу, стадію вільної розповіді та стадію проведення запитань і відповідей на них.

Слідчий у підготовчій стадії допиту з'ясовує дані про особу, яку буде допитувати, встановлює з нею психологічний контакт, визначає її ставлення до проведення допиту, вибирає тактику його проведення.

Після закінчення допиту неповнолітнього з питань з'ясування анкетних відомостей, йому пропонується у формі вільної розповіді повідомити про всі відомі обставини вчинення кримінального правопорушення.

Вислухавши показання неповнолітньої особи, слідчий переходить до наступної стадії - стадії постановки запитань і відповідей на них.

До питань, які ставляться особі, котра допитується висуваються певні вимоги, а саме:

- питання повинні бути чіткими, зрозумілими, грамотним, коректними та лаконічними, не допускати двозначного тлумачення;
- формулювання питання повинно повністю виключати можливість отримання з нього інформації, яка необхідна для дачі відповіді;

- не можна ставити навідних запитань;
- питання повинні ставитись з урахуванням інтелектуального та вікового розвитку особи, яку допитують;

Допит неповнолітніх має деякі особливості, які пов'язані з наявністю специфічних рис їх психології.

Різні періоди їх віку характеризуються різним ступенем сприйняття явищ зовнішнього світу, а також різним ступенем свідомості і різними особливостями, які протікають у їх психічних процесах. Перехід із одного вікового періоду в інший у різних дітей може наставати у різний час, залежно від розвитку дитини.

Аналіз спеціальної літератури дає нам підстави умовно поділити неповнолітніх на наступні вікові групи:

- 1) «діти дошкільного віку (молодші 6-7 років);
- 2) підлітки молодшої вікової групи (від 6-7 до 10-11 років);
- 3) підлітки середнього шкільного віку (від 11 років до 14-15 років);
- 4) школярі старшої вікової групи (від 14-15 років до 18 років)» [26, с.22-31].

Практиці розслідування та розкриття злочинів відомі випадки, коли діти віком до 5 років дали показання, які сприяли розслідуванню та розкриттю кримінального правопорушення. Проте, з врахуванням психологічних рекомендацій, дітей дошкільного віку допитують лише у крайньому випадку, оскільки сам факт допиту може негативно вплинути на їх розвиток та психіку.

Розглянемо особливості допиту малолітніх та неповнолітніх крізь призму етапів допиту, які складаються з:

- підготовчого етапу;
- безпосереднього проведення допиту (стадії вільної розповіді та запитання-відповіді);
- завершального етапу допиту (складання протоколу допиту).

Передусім слід зазначити, що допит неповнолітнього має свої особливості, оскільки він передбачає присутність сторонніх осіб, а саме

педагога, психолога, законного представника та у випадку допиту підозрюваного - захисника.

Готуючись до допиту неповнолітнього, слідчий повинен вирішити: кого він повинен запросити до проведення допиту неповнолітнього, якого саме педагога, психолога та законного представника (адвокат може запрошуватися батьками неповнолітнього чи через центр правової допомоги). Як правило, слід запросити до участі у проведенні зазначеної слідчої дії когось з вчителів або класного керівника, які добре знають неповнолітнього, з якими у нього довірливі стосунки. Проте, в окремих випадках участь осіб, які знають дитину у школі, може зашкодити встановленню істини, наприклад у справах про статеві злочини. Острах присутності на допиті знайомих вчителів може привести до розголосу інтимних фактів, спровокувати замкнутість та мовчання неповнолітнього. Тоді доцільно до проведення допиту залучати незнайомих неповнолітньому педагогів чи психологів.

Також слід зазначити, що батьки неповнолітнього, як його законні представники, залучаються до проведення допиту тільки у тому випадку, коли вони не пов'язані з вчиненням кримінальним правопорушенням і з'ясовано, що неповнолітній, який підлягає допиту, ставиться до них з повагою. Присутність батьків під час допиту може позитивно вплинути на неповнолітнього, якого планується допитати. Але, у деяких випадках присутність батьків змушує соромитись неповнолітнього або вселяє йому острах, що батьки можуть покарати. У практичній діяльності трапляються випадки, коли батьки вмовляють неповнолітніх не зізнаватись у вчиненому кримінальному правопорушенні. Зрозуміло, що участь таких батьків під час допиту може лише зашкодити його проведенню. Зважаючи на це, слідчий ще до початку допиту повинен встановити осіб, які мають вплив (як позитивний так і негативний) на неповнолітнього, якого заплановано допитати і врахувати при прийнятті рішення щодо запрошення таких осіб для допиту.

Особистість неповнолітнього повинна бути детально вивчена до його допиту, щоб визначити особливості його характеру, рівень розвитку, навички та

інтереси. Слідчий повинен з'ясувати, які люди оточують неповнолітнього, котрого планує допитати, з ким він проживає, який матеріальний та соціально-побутовий стан у сім'ї, як ставиться до навчання та роботи.

При з'ясуванні відомостей про неповнолітніх, яких необхідно допитати, доцільно з'ясувати відносини між ними та іншими учасниками кримінального правопорушення (свідками, потерпілими та підозрюваними). Для отримання цих відомостей про неповнолітнього слідчий повинен витребувати його характеристику зі школи чи місця роботи. При витребуванні характеризуючих відомостей на неповнолітнього, не потрібно доручати проведення цієї роботи його батькам, які можуть вплинути на осіб, які надають такі дані та викривити їх. Також, при наданні запиту для отримання характеризуючих відомостей про неповнолітнього, не слід повідомляти обставин вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, щоб обізнаність про них не вплинула на особу, яка буде надавати такі відомості.

Слід також зауважити, що однієї характеристики, як правило, недостатньо для об'єктивного судження про особу неповнолітнього підозрюваного. Для повного висвітлення особи, яку планується допитувати, слідчий повинен допитати як свідків когось із вчителів, класного керівника, сусідів, знайомих неповнолітнього, голову ОСББ, представників органу місцевого самоврядування.

Зібрані відомості дозволяють правильно організувати і провести допит неповнолітнього з врахуванням його індивідуальних особливостей і мають велике значення для оцінки його показів.

Перш аніж приступити до допиту неповнолітнього підозрюваного, необхідно точно встановити його вік для того, щоб не притягнути до відповідальності особу, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. Встановлення віку також має значення для визначення тактики проведення допиту.

В анкетній частині протоколу допиту неповнолітнього підозрюваного повинні міститися відомості про документ на підставі якого встановлено його

вік, а копію цього документу (свідоцтво про народження, паспорт громадянина України чи так звана ID картка) необхідно долучити до матеріалів кримінального провадження. Коли вік неповнолітнього підозрюваного неможливо встановити за документами, слід призначити судово-медичну експертизу.

Складаючи план допиту неповнолітнього підозрюваного, слідчий повинен, з однієї сторони, прагнути до того, щоб допит був вичерпним і виключав необхідність повторного допиту, а з іншої – не був надто тривалим. Принагідно слід сказати, що законодавець тривалість допиту неповнолітнього визначив у ч. 2 ст. 226 КПК, відповідно до якої «допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день» [7].

Якщо допит триватиме значний проміжок часу, слід передбачити додаткові перерви. Вважається, що «діти віком 5-7 років можуть бути уважними близько 15 хвилин, 7-10 років – близько 25 хвилин, старші 12 років – близько 30 хвилин» [24, с. 93].

Враховуючи загальні психологічні рекомендації, проведення повторних допитів неповнолітньої особи не рекомендується з огляду підвищеного навіювання. На особу, яка допитується, можуть здійснювати вплив особи, з якими він буде обговорювати результати першого допиту. У неповнолітнього нерідко спостерігається підміна власної думки думкою слідчого, батьків та інших осіб. Інколи неповнолітня особа через свою підвищену навіюваність повторює свої власні первинні показання майже дослівно (самонавіювання), додаючи до них те, що вона засвоїла з питань слідчого (навіювання зі сторони слідчого). Необхідно врахувати, що наведені фактори знижують достовірність повторних показань неповнолітнього.

Допит повинен бути нетривалим. Неповнолітня особа швидко втомлюється і її увага розсіюється. У зв'язку з цим рекомендується заздалегідь сформулювати питання, які підлягають з'ясуванню у процесі допиту неповнолітнього таким чином, щоб вони охоплювали усі обставини справи і,

разом з тим, були конкретними, точними та зрозумілими. Попереднє планування допиту дозволяє скоротити час його проведення. У певних випадках при складанні плану допиту доцільно проконсультуватися з педагогом, дитячим психологом чи іншими особами, які знають особу неповнолітнього.

Допитувати неповнолітніх свідків необхідно якомога швидше після вчинення кримінального правопорушення, так як окремі факти кримінального правопорушення, які вони спостерігали або які стали їм відомі, можуть викривлятися або забуватися.

Неповнолітнього доцільно викликати для проведення допиту через батьків або засобами зв'язку, не вручаючи йому офіційної повістки. Це потрібно для того, щоб не піддавати широкому розголосу факт його виклику до правоохоронного органу і не травмувати у зв'язку з цим психіку. Не рекомендовано доставляти підлітка шляхом приводу, оскільки це може зашкодити його психіці та перешкоджати встановленню психологічного контакту.

За загальним правилом допит неповнолітнього повинен проводитись у денний час.

Місце проведення допиту неповнолітньої особи слідчий визначає у кожному конкретному випадку окремо, в залежності від зібраних відомостей про неї. Малолітніх свідків, а також підлітків, яким притаманна зайва сором'язливість, як правило, допитують у звичній для них обстановці, краще за все вдома або у школі. Однак, при проведенні допиту у школі слідчий повинен забезпечити такі умови його проведення, за яких інші учні не дізналися б або не здогадувалися про виклик неповнолітнього до слідчого.

Неповнолітніх осіб, які проявляють зухвалість та агресивність, а також неповнолітніх підозрюваних, доцільно допитувати у приміщенні правоохоронного органу і здійснювати в офіційній обстановці.

Важливе значення для успішного допиту неповнолітнього має вміння слідчого викликати прихильність до себе такої особи.

Потрібно враховувати, що симпатію до себе дітей можна завоювати дуже швидко, але так само і швидко можна втратити їх довіру.

Допит особи дошкільного віку, а також молодшого або середнього шкільного віку, як правило, повинен мати характер звичайної бесіди, яку слідчому варто вести в доброзичливому м'якому тоні. У розмові з дитиною слідчий має уникати всього, що може травмувати його психіку. Проте у деяких випадках, наприклад, коли допитують дітей старших 14 років, які відрізняються розкутою або зухвалою поведінкою, слід навпаки, проводити його сповна офіційно та суворо.

Довіра неповнолітнього підозрюваного, як правило, завойовується слідчим шляхом об'єктивного і детального роз'яснення такій особі гарантованих йому законом процесуальних прав.

У практиці інколи виникає запитання, як слідчому звертатися до неповнолітнього: на «Ви» чи «Ти». Здебільшого це залежить від віку особи, яку допитують, а тому слід обирати форму звернення з врахуванням поширених звернень до неї у школі чи на роботі.

Також слідчий повинен знати, що в самостійній (довільній) розповіді неповнолітніх менше дефектів, аніж у відповідях на поставлених їм запитаннях. Тому велика увага має зосереджуватися на вислуховуванні (сприйняття та фіксацію) вільної розповіді неповнолітньої особи, яку допитують. Однак, від малолітніх не можна очікувати послідовної і зв'язаної розповіді про події, як, наприклад, від дорослих осіб. Вони не здатні в силу своїх вікових властивостей тривалий час вести вільну розповідь. Тому у допиті малолітніх осіб поставлені їм питання відіграють значно більшу вагу, аніж питання, які ставляться на допиті дорослим.

Під час допиту неповнолітніх слід з'ясувати, чи зрозуміле йому формулювання запитання. Враховуючи, що неповнолітній не завжди правильно сприймає значення тих чи інших обставин, у нього потрібно з'ясувати не висновки про факти, а лише самі факти.

У зв'язку зі швидкою втомлюваністю неповнолітніх при їх допиті доцільно робити перерви, під час яких можна бесідувати з ним на різні теми.

Запитання особі, як правило, повинен ставити слідчий. Однак, у тих випадках, коли неповнолітня особа почуває себе сором'язливо і замикається, доцільно щоб запитання їй ставив на слідчий, а на його прохання і вказівки – педагог, психолог чи законний представник, які беруть участь у допиті.

Якщо обставини, які з'ясовуються у процесі допиту, становлять для неповнолітнього складність, то при складанні плану допиту і у його процесі потрібно спрощувати і розчленовувати запитання. До цього методу слід вдаватись і тоді, коли не можливо одразу отримати від неповнолітнього відповіді на запитання, які перед ним ставляться. При цьому доцільно видозмінювати формулювання запитань, намагаючись зробити їх більш зрозумілими і прилаштованими до рівня розвитку особи, яку допитують.

При допиті неповнолітнього підозрюваного доцільно використовувати його позитивні якості, каяття і прагнення заглибити свою вину. Необхідно враховувати, що він не завжди критично відноситься до власних дій, а тому інколи, щоб отримати правдиві показання, йому необхідно роз'яснити протиправність скоєного ним діяння.

У процесі допиту варто прослідкувати як неповнолітня особа, яку допитують, реагує на запитання слідчого: чи вона уразлива, сором'язлива або залякана. У такому випадку необхідно з'ясувати, ким вона залякана та чого боїться.

Варто наголосити, що при допиті неповнолітніх осіб частіше, аніж при допиті дорослих можлива самообмова. Тому під час допиту неповнолітнього слід остерігатися надмірної наполегливості у постановці запитань, які нерідко призводять до самообмови.

У слідчій практиці також відомі випадки, коли дорослі підозрювані вмовляють неповнолітніх співучасників «взяти вину на себе», мотивуючи це тим, що неповнолітній підозрюваний буде підданий більш м'якому покаранню, аніж доросла особа.

При допиті неповнолітньої особи краще застосовувати тактику пред'явлення наростаючих доказів, оскільки раптовість пред'явлення головних доказів, як правило, лякає неповнолітнього і може привести до самообмови або припинення дачі показань.

Якщо неповнолітній підозрюваний боїться помсти зі сторони дорослого співучасника, потрібно роз'яснити йому, що той вже ізольований чи буде ізольований, коли його тільки-но затримає слідчий, роз'яснити сутність негативних наслідків злочинної діяльності, у котру втягнув неповнолітнього дорослий співучасник.

У показаннях неповнолітнього підозрюваного, як і в показаннях дорослих, потрібно виявляти протиріччя і вказувати на них особі, яка допитується.

Неповнолітня особа не завжди може швидко придумати нове неправдиве пояснення, там паче, коли вона дає показання в результаті порад зі сторони інших осіб. Помітивши протиріччя, не слід сперечатись з підозрюваним, так як це може його налякати і він може погодитись зі слідчим всупереч дійсному стану речей. Потрібно лише спокійно звернути підозрюваному увагу на наявність у його показаннях логічних протиріч і запропонувати їх пояснити.

Також, як зазначають вітчизняні вчені процесуалісти Бочкор Н.П. та Цільмак О.М., а також вчені психологи Шевченко Л. О. та Яковенко С. І., до неповнолітніх, у процесі проведення допиту, застосовують такі методи та прийоми психологічного впливу:

- «переконання;
- примушування (психологічне);
- навіювання;
- постановка і варіювання розумових задач, прикладу;
- приховування інформації, маніпуляції;
- цільовий обмін інформацією (взаємний обмін даними, при цьому потрібно дати мінімум, а одержати максимум, причому розкривати бажано лише ті факти, які не спричинять потенційної шкоди слідству) тощо.

Вибір певних методів залежить від:

- реальної уразливості підлітка (рис його характеру, епізодів біографії, наявної ситуації);
- мети цільового впливу (зміна мислення, залучення до співробітництва, одержання інформації, одноразового сприяння...);
- власних можливостей (володіння часом, уміннями, знаннями, компетентними помічниками ...);
- персональних установок слідчого (його рівня моральної допустимості)» [26, с. 40-41].

Показання неповнолітніх потребують ретельної перевірки. Діти більш щирі і невимушені, аніж дорослі, а неправдиві показання неповнолітніх більш нехитрі і легко викриваються. Однак, при оцінці показань неповнолітньої особи варто враховувати не тільки її безпосередність, але й схильністю до навіювання зі сторони сторонніх осіб, самонавіювання і підвищену схильність до фантазування.

Перевірка і оцінка показань неповнолітніх підозрюваних здійснюється так само ретельно і за тими ж правилами, що і перевірка показань дорослих. При допиті необхідно виявляти: чи не дає допитувана особа показання надто жваво і гладко, «як завчений вірш». У таких випадках є підстави вважати, що неповнолітній знаходиться під чийось впливом. Таке припущення обґрунтоване, якщо декілька неповнолітніх осіб у одному провадженні дають показання з використанням одних і тих же висловів.

На завершальній стадії допиту неповнолітньої особи відбувається ознайомлення осіб, які були присутні при проведенні слідчої дії із текстом протоколу, у котрому фіксується хід і результати проведеної слідчої дії. На цій стадії потрібно намагатися якомога повніше зберегти мовні звороти, які характеризують рівень її розвитку, оточуюче середовище чи звички. Не слід прагнути до викладення показань неповнолітньої особи гладко та відшліфовано. Слідчий не повинен вживати не властиві неповнолітньому

вислови, що знижує значення його показань, викликаючи сумнів в об'єктивності його допиту.

Рекомендується заносити в протокол основні запитання слідчого, так як у ряді випадків при оцінці відповіді особи, яка допитується важливо знати формулювання самого запитання. Протоколювати показання неповнолітніх у всіх випадках повинен сам слідчий.

Оформлення та складання протоколу допиту неповнолітнього здійснюється відповідно до статей 103 - 106, 224 - 226, 490 - 491 КПК.

5. Пред'явлення для впізнання

За своєю сутністю «пред'явлення для впізнання є слідчою (розшуковою) дією, що проводиться у разі необхідності надати особі можливість упізнати серед людей чи речей, які пред'являються, ті, що вона бачила раніше й які стосуються вчиненого злочину» [25, с. 80].

Процесуальний порядок проведення впізнання передбачений статтями 228-231 КПК України. Відповідно до ст.228 КПК «перед тим, як пред'явити особу для впізнання, слідчий, прокурор попередньо з'ясовує, чи може особа, яка впізнає, впізнати цю особу, опитує її про зовнішній вигляд і прикмети цієї особи, а також про обставини, за яких вона бачила цю особу, про що складає протокол. Якщо особа повідомляє, що вона не може назвати прикмети, за якими впізнає особу, проте може впізнати її за сукупністю ознак, у протоколі зазначається, за сукупністю яких саме ознак вона може впізнати особу. Забороняється попередньо показувати особі, яка впізнає, того, хто буде пред'явлений для впізнання, та надавати інші відомості про прикмети цієї особи.

Особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, разом з іншими особами тієї ж статі, яких має бути не менше трьох і які не мають різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі. Перед тим як пред'явити особу для впізнання, їй пропонується у відсутності особи, яка впізнає, зайняти будь-яке місце серед інших осіб, які пред'являються.

Особі, яка впізнає, пропонується вказати на особу, яку вона має впізнати, і пояснити, за якими ознаками вона її впізнала.

З метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, впізнання може проводитися в умовах, коли особа, яку пред'являють для впізнання, не бачить і не чує особи, яка впізнає, тобто поза її візуальним та аудіоспостереженням. Про умови проведення такого впізнання та його результати зазначається в протоколі. Про результати впізнання повідомляється особа, яка пред'являлася для впізнання.

При пред'явленні особи для впізнання особі, щодо якої згідно з цим Кодексом вжито заходів безпеки, відомості про особу, взяту під захист, до протоколу не вносяться і зберігаються окремо.

За необхідності впізнання може провадитися за фотознімками, матеріалами відеозапису з додержанням вимог, зазначених у частинах першій і другій цієї статті. Проведення впізнання за фотознімками, матеріалами відеозапису виключає можливість у подальшому пред'явленні особи для впізнання.

Фотознімок з особою, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, разом з іншими фотознімками, яких повинно бути не менше трьох. Фотознімки, що пред'являються, не повинні мати різких відмінностей між собою за формою та іншими особливостями, що суттєво впливають на сприйняття зображення. Особи на інших фотознімках повинні бути тієї ж статі і не повинні мати різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі з особою, яка підлягає впізнанню.

Матеріали відеозапису з зображенням особи, яка підлягає впізнанню, можуть бути пред'явлені лише за умови зображення на них не менше чотирьох осіб, які повинні бути тієї ж статі і не повинні мати різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі з особою, яка підлягає впізнанню.

При пред'явленні особи для впізнання можуть бути залучені спеціалісти для фіксування впізнання технічними засобами, психологи, педагоги та інші спеціалісти.

За правилами цієї статті може здійснюватися пред'явлення особи для впізнання за голосом або ходом, при цьому впізнання за голосом повинно здійснюватися поза візуальним контактом між особою, що впізнає, та особами, які пред'явлені для впізнання» [7].

Порядок пред'явлення предметів для впізнання визначено у ст. 229 КПК України. «Перед тим, як пред'явити для впізнання річ, слідчий, прокурор або захисник спочатку запитує в особи, яка впізнає, чи може вона впізнати цю річ, опитує про ознаки цієї речі і обставини, за яких вона цю річ бачила, про що складається протокол. Якщо особа заявляє, що вона не може назвати ознаки, за якими впізнає річ, проте може впізнати її за сукупністю ознак, особа, яка проводить процесуальну дію, зазначає це у протоколі. Забороняється попередньо показувати особі, яка впізнає, річ, яка повинна бути пред'явлена для впізнання, та надавати інші відомості про її прикмети.

Річ, що підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, в числі інших однорідних речей одного виду, якості і без різких відмінностей у зовнішньому вигляді, у кількості не менше трьох. Особі, яка впізнає, пропонується вказати на річ, яку вона впізнає, і пояснити, за якими ознаками вона її впізнала.

Якщо інших однорідних речей не існує, особі, яка впізнає, пропонується пояснити, за якими ознаками вона впізнала річ, яка їй пред'являється в одному екземплярі» [7].

Статтею 230 КПК України визначено порядок проведення впізнання трупа. Відповідно до вимог зазначеної статті «Пред'явлення трупа для впізнання здійснюється з додержанням вимог, передбачених частинами першою і восьмою статті 228 цього Кодексу [7].

За загальноприйнятими криміналістичними рекомендаціями впізнання проводиться при неухильному дотриманні правил, передбачених кримінальним процесуальним законодавством. Відхилення від цих правил тягне за собою втрату доказового значення результатів цієї слідчої дії.

Як і усім, переліченим вище слідчим діям, впізнання притаманні етапи проведення, які складають: підготовчий етап, етап безпосереднього проведення впізнання та заключний етап (етап фіксації результатів та складання протоколу).

Незважаючи на нетривалий час проведення, впізнання є складною для проведення слідчою дією. Особливо складність проведення відчувається за відсутності вжиття організаційних заходів на підготовчому етапі. Від організації підготовки до впізнання безпосередньо залежить ефективність цієї слідчої дії.

Підготовку до пред'явлення для впізнання складають:

- допит особи, які будуть пред'являтися об'єкти для впізнання;
- створення оптимальних умов для впізнання;
- підбір об'єктів для проведення впізнання (статистів, схожих предметів, фотознімків);
- вибір і підготовка відповідних технічних засобів;
- залучення спеціалістів та інших учасників слідчої дії;
- створення умов щодо унеможливлення зустрічі особи, яка впізнає, та об'єкту впізнання до безпосереднього проведення слідчої дії.

Передує проведенню впізнання попередній допит особи, яка буде впізнавати. При цьому, якщо у попередніх допитах неповнолітнього не допитано про ознаки зовнішності особи, які будуть впізнавати, такий допит повинен обов'язково бути проведений до початку впізнання.

Цілком поділяємо позицію вітчизняних науковців про те, що «при проведенні допиту малолітніх і неповнолітніх осіб щодо ознак об'єктів, які вони раніше спостерігали, слід урахувати, що для цих допитуваних характерними є підвищена схильність до навіювання, фантазування та швидке забування побаченого» [25, с. 86-87]. Виходячи з наведеного, допитувати цю категорію осіб з зазначених питань необхідно якомога швидше, як і проводити з ними впізнання.

Слід також додати, що в разі виявлення у допитах неповнолітніх осіб суперечностей щодо ознак зовнішності особи, яку слід піддати впізнанню, такі розбіжності слід усунути до початку проведення впізнання (додатковий допит, одночасний допит), у протилежному випадку позитивні результати проведених впізнань будуть нікчемними, так як буде вважатись, що цю особу впізнали за ознаками зовнішності, які протирічать одні одним і які саме так описані в протоколах допитів, що стали підставою для проведення слідчої дії.

Під умовами проведення впізнання розуміють час, місце, оточуючу обстановку, освітленість та ін.

У часі впізнання рекомендується проводити максимально наближеному до часу вчинення кримінального правопорушення, оскільки пам'яті людини притаманні такі властивості як забування.

Місцем проведення впізнання може слугувати службовий кабінет слідчого. Причому, у справах про злочини вчинені неповнолітніми впізнання за участю неповнолітніх доцільно проводити саме у кабінеті слідчого чи іншому службовому приміщенні правоохоронного органу, оскільки проведення його у місці навчання чи роботи неповнолітніх, які залучаються до проведення слідчої дії, може негативно вплинути на сам процес впізнання та на його психіку.

Важливим елементом для підготовки до слідчої дії є підбір об'єктів, з числа яких необхідно пред'явити впізнаваний об'єкт. Людей слід підбирати враховуючи їх вік, стать, тілобудову, колір волосся та шкіри та ін.; предмети – враховуючи найменування, габарити, колір, тип і т.д.

Що стосується застосування технічних засобів у процесі проведення впізнання, вважаємо за доцільне цю слідчу дію обов'язково проводити з застосуванням відеозапису. Ця вимога витікає зі слідчо-судової практики, відповідно до котрої велика частина проведених впізнань особи піддається критиці зі сторони захисту. В окремих випадках впізнання з застосуванням відеозапису необхідно проводити і це стосується таких випадків:

- впізнання проводиться за особливостями голосу та мови;
- особа, яка впізнає є малолітньою;

- стан здоров'я особи, яка впізнає викликає сумнів у його явці до суду.

Якщо особа, яка впізнає є неповнолітньою, то до проведення цієї слідчої дії у певних випадках запрошуються педагог, психолог та законний представник. Бажано, щоб учасники слідчої дії, які запрошуються для проведення впізнання за участі неповнолітнього, були ті ж самі, що і у процесі його допиту. Перед початком проведення впізнання зазначеним особам рекомендується розпитати неповнолітнього, котрий буде впізнавати, про особливості зовнішності осіб чи предметів, які він буде впізнавати.

Не будемо вдаватися до дослідження загальноновизнаних криміналістичних рекомендацій проведення впізнання, так як у спеціальній криміналістичній літературі цьому питанню присвячено достатньо уваги, а зосередимо увагу лише на деяких особливостях його проведення, в тому числі за участю неповнолітніх.

Так, наприклад, коли необхідно пред'явити для впізнання труп, вважаємо за доцільне проводити цю слідчу дію за участю малолітньої чи неповнолітньої особи у вкрай виняткових випадках, враховуючи стан розвитку та психіки неповнолітнього. Сама обстановка проведення впізнання трупа, яке як правило, проводиться у приміщенні моргу або на місці скоєння кримінального правопорушення, може викликати у малолітнього чи неповнолітнього відчуття панічного страху, що може негативно вплинути на його психічний чи фізичний розвиток. Якщо неможливо уникнути проведення впізнання трупа за участі малолітньої чи неповнолітньої особи, рекомендується спершу таке впізнання провести за фотознімками чи відеозаписами тіла трупа.

Ці рекомендації, на наш погляд, доцільно також застосовувати у випадках, коли малолітня або неповнолітня особа, яка буде впізнавати злочинця, є жертвою злочину (причому, вчиненому не тільки на сексуальному підґрунті). У цьому випадку можна застосувати аналогію кримінального процесуального закону і заборонити проводити впізнання підозрюваної особи за участю малолітнього або неповнолітнього, так само як заборонено проводити

одночасний допит малолітнього і неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, як це передбачено ч. 9 ст. 224 КПК України.

У випадку крайньої потреби, враховуючи, у першу чергу, психоемоційні особливості малолітньої або неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, впізнання ними підозрюваного, відповідно до ситуації, слід провести за фотознімками, відеозаписами або поза візуальним чи аудіоспостереженням особи, яка буде піддана впізнанню, на підставі ч. 4 ст. 228 КПК України.

До наведеного слід додати, що впізнання за фотознімками та відеозаписами, як правило, також проводиться за таких умов:

- особа, яка підлягає впізнанню ухиляється від органів слідства і місце її знаходження невідоме;
- особа, яка підлягає пред'явленню для впізнання, відмовляється від проведення цієї слідчої дії;
- особа, яку необхідно пред'явити для впізнання, потрібно пред'явити для впізнання декільком особам, які проживають одна від одної на віддалених відстанях та у інших місцевостях;
- особа, якій слід пред'явити для впізнання, має намір перешкодити проведенню впізнання у процесі проведення цієї слідчої дії.

Слід також додати, що коли неповнолітні знають особу злочинця, то впізнання такої особи не потрібно проводити.

При проведенні допиту малолітніх і неповнолітніх осіб щодо ознак об'єктів, які вони раніше спостерігали, слід враховувати, що для цих допитуваних характерними є підвищена схильність до навіювання, фантазування та швидке забування побаченого.

У практичній діяльності трапляються випадки, коли особі необхідно пред'явити для впізнання декількох осіб. Цих осіб необхідно пред'являти для впізнання почергово і кожен слідчу дію оформляти окремим протоколом.

Причому особи, у числі яких була пред'явлена для впізнання перша особа, не повинні брати участь у інших подібних слідчих діях.

Слід також відмітити, що у випадку, коли малолітня або неповнолітня особа, яка бере участь у проведенні впізнання та боїться помсти зі сторони особи, яку впізнають, їй потрібно роз'яснити, що злочинця буде ізольовано по завершенні цієї слідчої дії у випадку його впізнання. Варто зазначити, що впізнання за своєю психологічною природою – високоемоційна слідча дія, позитивні результати якої часто приводять злочинця, в тому числі неповнолітнього, в стан сильної психологічної напруги. Тому рекомендується одразу після проведення впізнання допитати неповнолітнього підозрюваного, якого впізнали.

6. Слідчий експеримент

За своєю процесуальною природою «слідчий експеримент – це слідча (розшукова) дія, що проводиться шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань з метою перевірки та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення» [22, с.137].

Порядок проведення слідчого експерименту передбачений ст. 240 КПК України. Відповідно до зазначеної статті «з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

За необхідності слідчий експеримент може проводитися за участю спеціаліста. Під час проведення слідчого експерименту можуть проводитися вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складатися плани і схеми, виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу.

До участі в слідчому експерименті можуть бути залучені підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, представник.

Проведення слідчого експерименту допускається за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, не принижуються їхні честь і гідність, не завдається шкода.

Слідчий експеримент, що проводиться в житлі чи іншому володінні особи, здійснюється лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора, яке розглядається в порядку, передбаченому цим Кодексом, для розгляду клопотань про проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи.

Про проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор складає протокол згідно з вимогами цього Кодексу. Крім того, у протоколі докладно викладаються умови і результати слідчого експерименту» [7].

Проведення слідчого експерименту має на меті досягнення певних тактичних завдань розслідування, зокрема:

- «отримання від неповнолітнього підозрюваного правдивих показань – в тих випадках, коли хід і результати слідчого експерименту спростовують висунуті особою версії події або її окремі елементи;

- відновлення в пам'яті учасників події кримінального правопорушення окремих деталей, обставин, моментів, з приводу яких вони сумлінно помилялися або які були ними забуті» [24, с. 95-96].

Проведення слідчого експерименту за участі неповнолітнього підозрюваного характеризується певними процесуальними особливостями. Значна увага приділяється процедурі дотримання права неповнолітнього на забезпечення участі в проведенні слідчої (розшукової) дії захисника, законного представника, педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря.

Погоджуємось з думкою вітчизняних вчених та практиків, що перевірку показань неповнолітнього на місці необхідно проводити в таких випадках:

- 1) Коли на допиті неповнолітній не зміг назвати точні параметри або орієнтири розташування об'єкта, який цікавить слідство (магазину, автостоянки, гаражу тощо), повідомивши при цьому, що вкаже приміщення або

шлях прямування до нього. В даному випадку не виключено, що неповнолітній, який не брав безпосередньої участі у вчиненні злочину, вирішив взяти всю відповідальність на себе. Попередній докладний допит та ретельна перевірка показань на місці дозволяє виявити їх неспроможність.

2) Для більш точного та наочного уявлення подання механізму того, що відбулося.

3) Коли обставини, які мають значення для кримінального провадження, можуть бути встановлені або перевірені на місці тільки за участю допитуваного неповнолітнього.

4) З метою встановлення первинної обстановки на місці події, якщо з часом вона була порушена, а її точне відтворення є необхідним для кримінального провадження.

5) Для відшукування ще не виявлених слідів кримінального правопорушення, котрі повинні бути, якщо показання відповідають дійсності. На відміну від огляду за участю допитаного (підозрюваного та ін.) останній під час перевірки показань на місці активно бере участь у відшуванні слідів (кинутих знарядь злочину тощо) та пояснює, який їх зв'язок з кримінальним правопорушенням.

6) Для встановлення об'єктів, наявність яких могла вплинути на хід кримінального правопорушення, роблячи його можливим або неможливим. Цей прийом дещо нагадує слідчий експеримент та зустрічається в практиці розслідування неповнолітніх порівняно часто. Для перевірки показань про те, що неповнолітній проник до сховища через лаз, ховався в укритті тощо, необхідно встановити, чи є такі об'єкти на місцевості та чи дозволяють вони здійснити ці дії. На відміну від слідчого експерименту вирішення даного питання не потребує дослідів, а досягається вказівкою на об'єкт та простою демонстрацією дії» [24, с. 100-101].

Проведення слідчого експерименту вимагає від слідчого ретельної підготовки. При цьому підготовчий етап до проведення слідчого експерименту розділяють на дві стадії: до виїзду на місце проведення слідчого експерименту

та підготовчі дії безпосередньо на місці проведення цієї слідчої дії. Цілком погоджуємося з думкою вітчизняних науковців під загальним керівництвом Пясковського В.В., що до виїзду на місце проведення слідчого експерименту слідчим виконується:

- [визначення мети і конкретних завдань слідчого експерименту;
- додатковий допит особи, показання якої будуть перевірятися;
- визначення змісту та умов проведення слідчого експерименту;
- забезпечення кримінальної процесуальної можливості проведення слідчого експерименту;
- визначення кола учасників слідчого експерименту;
- підготовка необхідних техніко-криміналістичних та спеціальних засобів, транспорту;
- складання плану слідчого експерименту.

Безпосередньо на місці проведення слідчого експерименту слідчий повинен здійснити такі організаційні заходи:

- попередньо оглянути місце проведення дослідницьких дій;
- організувати охорону місця проведення слідчого експерименту;
- зафіксувати (за необхідності) обстановку за допомогою фотографій, планів та ін. до початку реконструкції та відразу після неї;
- провести інструктивну нараду з усіма учасниками] [23, с. 507-512].

За загальним правилом слідчий експеримент необхідно проводити в умовах, максимально наближених до тих, у котрих відбувалась подія, яку перевіряють. Враховуючи наведене, слідчому необхідно враховувати ряд чинників, які впливають на результати проведення цієї слідчої дії.

Місце проведення слідчого експерименту. Безумовно, найкраще проводити слідчий експеримент там, де відбулась подія. Однак це не завжди можливо та обов'язково. Тут слід виходити з конкретних обставин, за яких відбулась подія та завдань, які ставляться у процесі проведення слідчої дії.

Час проведення слідчого експерименту повинен співпадати тому часу, у котрий відбувалась розслідувана подія. Дотримання цього правила дозволяє

максимально наблизити умови експерименту до подій, які перевіряються (освітлення, шумові перешкоди, інтенсивність руху і т.д.).

Погодні умови (дощ, сніг, вітер і т.д.) суттєво впливають на результати проведення дослідів з перевірки можливостей побачити, почути, а також здолати певну відстань за певний час. Особливо ця умова стосується розслідування кримінальних правопорушень у провадженнях про дорожньо-транспортні пригоди (так, скоєння дорожньо-транспортної пригоди у нічну пору доби при наявності опадів у вигляді снігу з дощем вимагатиме наявності аналогічної або наближеної погоди під час проведення слідчого експерименту на предмет настання загальної та конкретної видимості перешкоди для водія. Проведення слідчого експерименту в інших погодних умовах практично нівелює доказове значення проведення.

Умови штучного освітлення. При проведенні дослідів необхідно не тільки використати відповідні джерела освітлення, але і розташувати їх так, як це було в момент події, яку перевіряють.

Предмети, які використовують під час проведення дослідів. Якщо є можливість, то для проведення слідчого експерименту потрібно використовувати оригінальні предмети. У іншому випадку необхідно виготовити або підібрати предмети-аналоги. Використання оригінальних предметів, у деяких випадках може створити загрозу для життя і здоров'я учасників експерименту. Наприклад, якщо потрібно перевірити можливість нанесення ножових поранень за певних обставин, то в досліді не можна використовувати оригінал ножа. В такому випадку використовується виключно його макет.

Обстановка, у котрій проводиться слідчий експеримент. Інколи обстановка події, котра перевіряється, за тих чи інших обставин піддається значним змінам (переміщенні меблів у жилій кімнаті, де, наприклад, сталось вбивство після проведення обряду похорону, спилування дерев у лісі чи чагарниках після скоєння злочину, ремонт проїжджої частини дороги після вчинення дорожньо-транспортної пригоди тощо). Враховуючи наведене, для

отримання достовірних результатів дослідів, вдаються до її реконструкції. Це дозволяє досягнути максимальної схожості між дослідними і реальними умовами. Як правило, реконструкція проводиться на підготовчому етапі слідчого експерименту. Звичайно, далеко не все піддається реконструкції. Тому при оцінці результатів слідчого експерименту важливо враховувати наскільки відрізняються умови, за котрих відбулась подія, котра перевіряється, від експериментальної.

Акустичні умови. Загально відомо, що всі події які відбуваються навколо нас супроводжуються тими чи іншими звуками. Особливо потрібно враховувати цей факт при перевірці можливості сприймати на слух.

Багаторазовість проведення однорідних дослідів. Виконання цієї вимоги дозволяє уникнути досягнення випадкового результату. Для більшої переконаності досліді рекомендується проводити у змінних умовах.

Завершивши підготовку і вислухавши показання осіб, з котрими буде проводитися слідчий експеримент, слідчий інструктує учасників слідчої дії і подає сигнал до початку його проведення. Спостерігаючи разом з іншими учасниками за процесом дослідів, слідчий робить чорнові записи і самостійно або разом зі спеціалістами фіксує за допомогою технічних засобів весь процес експерименту. Далі досліді повторюються, після чого на підставі чорнових записів слідчий складає протокол, креслить плани та схеми.

Також слід зазначити, що за своєю сутністю слідчий експеримент умовно складається з двох складових елементів. Один з них має назву слідчий експеримент (експериментальні дослідження), іншою складовою слідчого експерименту є перевірка показань на місці.

Перевірка показань на місці розпочинається з пропозиції слідчого до особи, яка допитується, вказати місце, де відбулась та чи інша подія, і дати про обставини, які там відбулись, показання. Одним з основних тактичних правил проведення перевірки показань на місці є самостійність дій особи у виборі напрямку руху і показі об'єктів. Особа, чиї показання перевіряються, повинна рухатись дещо попереду решти учасників слідчої дії, вказувати на місця і

об'єкти, які пов'язані з розслідуваною подією, давати показання з приводу події, яка мала місце і супроводжувати їх демонстрацією окремих дій.

Характерним тактичним прийомом для перевірки показань на місці є отримання від допитуваної особи показань з «випередженням». Наприклад, якщо особа повідомляє про події, які мали місце у будинку, то їй попередньо пропонується розповісти у якій з його частин і при наявності якої обстановки протікали події, які мають значення для розслідування. Після цього усі учасники слідчої дії заходять в будинок і переконуються наскільки показання допитуваної особи відповідають дійсності.

Для більш наглядної уяви про механізм події, яка перевіряється, може бути використаний тактичний прийом під назвою «макетування». Особа, показання котрої перевіряється, за допомогою макетів жертви та знарядь кримінального правопорушення демонструє на місці обстановку і обставини події, яка розслідується.

Результати перевірки показань на місці фіксуються у протоколі, а також в планах та схемах, які додаються до нього. У процесі проведення слідчого експерименту доцільно проводити відеозапис, оскільки він більш повно та об'єктивно фіксує обставини та результат слідчої дії, а також поведінку осіб, які брали у ньому участь.

3.3 Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми

Неодмінною передумовою ефективного розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми та їх розгляду в суді, є професійне використання сторонами кримінального провадження та судом спеціальних знань.

Поняття, види та форми використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень розроблялися в різні часи такими вченими, як: Ю. П. Алєнін, П. Д. Біленчук, В. Д. Берназ, О. О. Бондаренко, Т. В. Варфоломєєва, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, О. П. Гришина, А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Ю. К. Орлов, Б. В. Романюк, О. Р. Росинська, З. М. Соколовський, В. М. Тертишник, В. В. Тіщенко, К. О. Чаплинський, Л. Г. Шапіро, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та ін.

Важливий внесок у формування та розвиток поняття спеціальних знань, визначення їх основних ознак та інших значущих у правозастосовній діяльності питань зробили вітчизняні вчені-криміналісти Т. В. Будко, С. В. Євдокіменко, О. А. Кириченко, І. І. Когутич, О. М. Моїсеєв, І. А. Петрова, І. В. Пиріг, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. Г. Хахановський. У своїх працях науковці наводили різні визначення поняття спеціальних знань, висвітлювали питання їхнього використання у розслідуванні окремих видів кримінальних правопорушень.

Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. На сьогодні значний науковий і практичний потенціал щодо змісту основоположного поняття «спеціальні знання», який був напрацьований у юридичній науці протягом багатьох років, тлумачиться науковцями та практикаками-криміналістами неоднозначно, а його визначення й досі відсутнє на законодавчому рівні. Так, Закон України від 25 лютого 1994 р. «Про судову експертизу» [27] та інші нормативно-правові акти України (КПК України,

відомчі накази, інструкції, настанови), що регулюють використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях, дотепер не містять дефініції поняття «спеціальні знання», хоча широко вживаються в них [28, с. 435].

Загальновідомо, що знання є результатом пізнавальної діяльності людей і становлять сукупність відомостей у різних галузях і сферах їхньої життєдіяльності. У тлумачному словнику української мови, поняття «знання», тлумачиться як «обізнаність у чому небудь, наявність відомостей про кого, або що небудь, сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження та ін.». У свою чергу, термін «спеціальний» розуміється як «призначений виключно для кого-, чого-небудь, який має особливе призначення, що стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва тощо, призначений для спеціалістів цієї галузі» [29].

Спеціальні знання у широкому наукознавчому розумінні визначаються як результат оволодіння людиною певним поглибленим рівнем знань та навичок у конкретній галузі знань, професії або спеціальності в процесі професійного навчання та практичної діяльності [30, с. 241].

Окремі науковці схиляються до розуміння спеціальних знань як таких, що не є загальновідомими та загальнодоступними для широкого кола людей. З іншого боку Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, Ю. Г. Корухов і О. Р. Росинська вважають, що спеціальними знаннями є «пізнання, набуті суб'єктом у процесі практичної діяльності шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду, засновані на системі теоретичних знань у відповідній галузі» [31, с. 398].

За визначенням В. К. Лисиченка та В. В. Циркаля спеціальні знання у судочинстві це: «наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання чи роботи за певною спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт з метою допомоги слідчому чи суду у з'ясуванні обставин справи або надання висновків з питань, для вирішення яких потрібне їх використання» [32, с. 22].

О. М. Шрамко, досліджуючи використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вважає, що спеціальними знаннями у кримінальному провадженні є «знання й навички, які властиві різним видам професійної діяльності, за винятком тих, що є професійними для слідчого й судді» та використовуються під час розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень «з метою сприяння встановленню істини у випадках і порядку, визначених чинним кримінальним процесуальним законодавством» [33, с. 60].

В контексті розмежування професійних юридичних та спеціальних знань, А. Ф. Волобуєв зазначає, що в кримінальному процесуальному законодавстві термін «спеціальні знання» використовується на противагу обов'язковим юридичним знанням, якими повинні володіти юристи-професіонали [34, с. 236]. Загальновідомо, що до юридичних знань відносять всі професійні знання, які отримують випускники вищих навчальних закладів за спеціальністю «Право» [35], тобто майбутні слідчі, прокурори, адвокати, судді тощо.

Таким чином, спираючись на загальні визначення, *спеціальними знаннями в кримінальних провадженнях* щодо неповнолітніх, слід вважати знання у галузях науки, техніки, ремесла, якими володіють спеціалісти та експерти, залучені з метою допомоги сторонам кримінального провадження та суду у з'ясуванні обставин та надання висновків у кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми, з питань, що потребують їх використання.

Суб'єкти використання та застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях у справах щодо неповнолітніх.

У тлумачному словнику української мови термін «використовувати» означає «вживати що-небудь з користю, користуватися чимось». [29, с. 97, 331].

Більшість науковців слушно вважають, що слід розмежовувати поняття «використання» та «застосування», які на перший погляд, удаються як синоніми одного поняття. Зокрема, А. Лазебний вважає важливим розрізняти суб'єктів використання та застосування спеціальних знань. На його думку до

суб'єктів застосування слід відносити їхніх безпосередніх носіїв – обізнаних осіб (спеціалістів, експертів), а до суб'єктів використання – тих, які уповноважені на проведення розслідування, здійснюють захист, а також розглядають матеріали кримінального провадження в суді (слідчі, прокурори, адвокати, судді) [36, с. 131].

З цього приводу, О. М. Шрамко, цілком слушно вважає, що використання та застосування спеціальних знань має суттєво різне значення. На його думку, «використовувати спеціальні знання у кримінальному провадженні можуть слідчий, прокурор, суд, захисник, потерпілий, а застосовувати лише обізнані особи» [33, с. 80].

Аналогічне тлумачення цих понять, знайшло своє відображення і у роботах інших дослідників. Отже, використовувати спеціальні знання можуть сторони кримінального провадження та суд, а застосовувати - обізнані особи, як носії спеціальних знань.

Поняття «обізнані особи» у процесуальному законодавстві України відсутнє, але цей термін, як зазначає Д. В. Куриленко «набув широкого розповсюдження у наукових роботах із кримінального процесу, криміналістики, судової експертології для позначення осіб, які володіють спеціальними знаннями і залучаються уповноваженими особами до участі у кримінальному провадженні» [37, с. 26]. На думку О.О. Бондаренка, «поняття «обізнані особи» є загальним, яке об'єднує всіх осіб, що задовольняють потреби судочинства у спеціальних знаннях під час їх розслідування» [38, с. 38].

З огляду на те, що злочини, які можуть вчиняти неповнолітні, стосуються багатьох сфер життєдіяльності людини і різних суспільних відносин, принципово важливо окреслити перелік обізнаних осіб, як носіїв та суб'єктів застосування спеціальних знань, які можуть залучатися до кримінальних проваджень цієї категорії.

Серед науковців існують різні думки щодо переліку осіб, яких слід відносити до обізнаних. М. Г. Щербаковський дотримується тієї думки, що

«обізнаними особами є всі суб'єкти, незалежно від наявних прав і обов'язків, котрі мають певну спеціальність (володіють спеціальними знаннями) та відповідно до процесуального закону безпосередньо залучаються самі або використовуються результати їх діяльності у кримінальному судочинстві» [39, с. 44].

У кримінальному процесуальному законодавстві носіями спеціальних знань та суб'єктами їх застосування вважаються: експерт (ст. 69 КПК України та ін.); спеціаліст (ст. 71 КПК України та ін.); перекладач, сурдоперекладач (ст. 68 КПК України та ін.); судово-медичний експерт, крім випадків проведення судово-медичної експертизи (ст. ст. 206, 238, 239, 241 КПК України); педагог (ст. ст. 227, 354, 491 КПК України); психолог, крім випадків проведення судово-психологічної експертизи (ст. ст. 227, 354, 491 КПК України); лікар (ст. ст. 227, 238, 241, 354, 368, 491, 509 КПК України); психіатр, крім випадків проведення судово-психіатричної експертизи (статті 514, 515 КПК України); медичний працівник (ст. ст. 212, 280 КПК України); ревізор, перевіряючий (ст. ст. 93, 99 КПК України).

В залежності від виду кримінального правопорушення та його обставин, цілком логічним є можливість залучення всіх перелічених категорій обізнаних осіб до кримінальних проваджень у справах щодо неповнолітніх, за виключенням, мабуть, ревізора та перевіряючого, діяльність яких більш пов'язана із розв'язання питань економічного характеру, хоча в окремих випадках їхня участь не виключається.

Діяльність цих осіб по різному регламентується кримінальним процесуальним законодавством. М. Г. Щербаковський вважає «докладно унормованою законом діяльність експерта, спеціаліста, перекладача, оскільки вони мають чітко визначені законом права та покладені на них обов'язки і несуть відповідальність згідно закону». До діяльності, яка унормована законом, науковець також відносить «допоміжні функції педагога, психолога, судово-медичного експерта і лікаря під час їх залучення як спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) та судових дій зі збирання доказів [39, с. 45], оскільки

законом чітко визначено випадки їх обов'язкового залучення. Так огляд трупа в обов'язковому порядку повинен проводитись за участю судового експерта, або лікаря, допит малолітнього та неповнолітнього - за участі педагога або психолога, а за необхідності - лікаря.

Таким чином, головною метою використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальних провадженнях, пов'язаних з розслідуванням кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, є збирання доказів, їх дослідження, оцінка та перевірка.

Однак участь обізнаних осіб у кримінальних провадженнях цієї категорії цим не обмежується. Відомо, що результати їх роботи, широко використовуються сторонами кримінального провадження та судом для прийняття відповідних процесуальних або організаційних (тактичних) рішень.

Види спеціальних знань, які використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

У чинному кримінально-процесуальному законі відсутній перелік сфер людської діяльності, дані яких, як спеціальні знання, можуть бути використані під час досудового розслідування злочинів та їх судового розгляду. Так у ст. 69 «Експерт» та ст. 71 «Спеціаліст» КПК України є згадка, без конкретної деталізації, лише про наукові та технічні знання, які можуть застосовувати зазначені обізнані особи.

Перелік видів спеціальних знань, які можуть використовуватись у кримінальних провадженнях доволі широкий і може залежати від багатьох чинників: виду кримінального правопорушення, об'єкта та суб'єкта посягання, способу та засобів вчинення, слідової картини та інших факторів, що пов'язані з подією злочину. Тому, цей перелік визначається в кожному провадженні окремо, в залежності від обставин та виникаючої потреби у використанні тих чи інших спеціальних знань, якими володіють обізнані особи. Разом з тим, з огляду на обставини злочину, можна спрогнозувати типовий перелік видів спеціальних знань, які можуть використовуватись в окремих категоріях

кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Так, аналіз специфіки кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, дозволяє окреслити найбільш типові види спеціальних знань, які можуть використовуватись сторонами та судом таких проваджень.

Слідча та судова практика свідчить, що найпоширенішими спеціальними знаннями, які використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, є спеціальні знання у галузях криміналістичної техніки. І. В. Пиріг зазначає, «що криміналістичні знання є неоднорідними, і кожний розділ криміналістичної техніки (а відповідно й кожний окремий вид експертизи, заснований на знаннях галузей криміналістичної техніки) являє собою фактично окрему галузь знань» [40, с. 161].

До спеціальних криміналістичних знань у таких провадженнях, доцільно віднести спеціальні знання у галузях криміналістичної техніки, таких як: судова фотографія і відеозапис; слідознавство (трасологія); криміналістичне зброезнавство (балістика, холодна зброя); почеркознавство; технічне дослідження документів; габітологія; фоноскопія; одорологія; дослідження матеріалів, речовин та виробів; криміналістичні обліки та ін.

Зазначений перелік галузей криміналістичної техніки не є вичерпним, оскільки в сучасних умовах розвитку науково-технічного прогресу простежується тенденція до формування нових її галузей. До найбільш популярних інноваційних її галузей, можливості яких доволі широко застосовуються під час розслідування відносяться:

- криміналістична форензика – сукупність наукових положень та рекомендацій, пов'язаних із розробкою та використанням комп'ютерних засобів і методів виявлення, отримання, фіксації, а також дослідження комп'ютерної інформації та цифрових доказів під час розслідування злочинів із застосуванням інформаційних технологій та комп'ютерної техніки.

- криміналістичний профайлінг (криміналістичне профілювання) – сукупність спеціальних знань, основу яких складають психологічні методи та

методики аналізу та прогнозування поведінки особи, що дозволяють на підставі вивчення слідової картини на місці події скласти психологічний профіль злочинця з метою його розшуку.

Зупинимось на найбільш розповсюджених видах спеціальних знань, які складають основу, зазначених галузей криміналістичної техніки і можуть використовуватись під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Спеціальні криміналістичні знання у галузі судової фотографії і відеозапису.

Цей вид спеціальних знань охоплює систему наукових положень і розроблених на їх основі фотографічних і відео-записуючих методів, засобів та прийомів, для збирання і дослідження доказів у розслідуванні і попередженні злочинів, вчинених неповнолітніми. Уміння і навички володіння спеціальними знаннями у цій галузі криміналістичної техніки необхідні для фіксації перебігу та результатів проведення процесуальних дій - слідчих оглядів, допиту, обшуку, слідчого експерименту, освідування [41, с. 7–10]. Спеціальні знання у галузі судової фотографії і відеозапису широко використовуються під час фіксації ходу та результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій, досліджень матеріальних об'єктів, процесів та явищ при проведенні експертиз.

Суб'єктами застосування фото та відеозйомки у кримінальних провадженнях можуть бути, як самі суб'єкти розслідування (слідчі, оперативні працівники), так і залучені спеціалісти, судові експерти.

Спеціальні криміналістичні знання у галузі слідознавства (трасології).

Дії неповнолітнього злочинця з підготовки, вчинення та приховання слідів кримінального правопорушення, становлять складну динаміку взаємодії різних матеріальних об'єктів, що супроводжується утворенням трасологічних слідів: людини, інструментів і механізмів, транспортних засобів, тварин тощо. Такі сліди неодмінно несуть інформацію про злочинців та їх дії в місці вчинення злочинів і виступають джерелами доказів.

З метою виявлення, фіксації та вилучення таких слідів, слідчому необхідна допомога спеціалістів в галузі трасології, які зможуть якісно забезпечити вирішення цих завдань. В ході проведення трасологічних експертиз, експерти забезпечать стороні, що їх залучила, визначити і пояснити механізм слідоутворення, дослідити особливості представлених об'єктів і вирішити низку діагностичних, класифікаційних та ідентифікаційних завдань, що матимуть суттєве значення для результатів розслідування.

Спеціальні криміналістичні знання в галузі зброезнавства.

Спеціальні знання у галузі зброезнавства (балістики, холодної зброї) використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, під час яких така зброя була вилучена із незаконного обігу або застосована як знаряддя злочину. Такі знання дають змогу дослідити вогнепальну, травматичну та холодну зброю, а також бойові припаси [42, с. 262].

При огляді вогнепальної, травматичної зброї чи боеприпасів до них, слідчий може залучити до огляду місця події, огляду речових доказів або інших слідчих (розшукових) дій спеціалістів в галузі балістики, техніки безпеки при поводженні з предметами конструктивно схожими на вогнепальну зброю. Як правило, під час розслідування кримінальних правопорушень у слідчого виникають питання щодо моделі зброї, її технічного стану, придатності для проведення пострілів, віднесення її до вогнепальної зброї та боеприпасів, які допоможуть розв'язати експерти у цій сфері досліджень.

Спеціальні криміналістичні знання у галузі вибухотехніки.

Спеціальні криміналістичні знання в галузі вибухотехніки можуть використовуватись під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми у випадках вилучення вибухових пристроїв із незаконного обігу, а також, коли злочинці, в якості знаряддя використовували їх при вчиненні злочинів. Звісно, що для злочинців, що вчиняють неповнолітні, це не є характерним, але в окремих випадках, може бути цілком припустимим. Особливо це стосується випадків, коли неповнолітній, для залякування та

примусу жертви при вчиненні розбою, використовує гранату або її муляж – предмет зовні схожий на справжню гранату, який сприймається потерпілим як реальний вибухонебезпечний предмет, що може спричинити йому поранення або смерть.

Спеціальні криміналістичні знання у галузі технічного дослідження документів, почеркознавства, авторознавства.

Спеціальні знання в цих галузях криміналістичної техніки можуть використовуватись у кримінальних провадженнях, в яких, в якості речових доказів наявні письмові та машинописні документи, на яких мовними засобами (знаками) закріплені думки людини (неповнолітнього), певні події та факти. Такими документами у провадженнях щодо неповнолітніх, можуть бути різноманітні написи на папері, стінах та дверях будинків, парканах, зміст яких досить часто носить погрозливий або цинічний чи образливий характер. Неповнолітні на місці вчинення кримінальних правопорушень корисливого, насильницько-корисливого характеру або спрямованих на порушення громадського порядку часто можуть залишати написи у вигляді гасел, емблем, що належать неформальним організаціям та злочинним угрупованням, з метою позначення причетності до вчиненого злочину.

Зрозуміло, що такі написи або друковані тексти містять багато криміналістичної інформації про осіб, які їх виконували, встановлення яких є найважливішим завданням слідства. Відповіді на ці запитання можуть надати особи, які володіють спеціальними знаннями у галузі почеркознавства, авторознавства та технічного дослідження документів під час проведення судових експертиз.

Спеціальні криміналістичні знання у галузі матеріалів, речовин та виробів.

Діяльність обізнаних осіб у цій сфері має доволі широкий спектр застосування спеціальних знань. Одним з таких напрямів є дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Як відомо з кримінологічних джерел, одним з найпоширеніших видів кримінальних правопорушень, що вчиняють неповнолітні, є їхня протиправна діяльність, пов'язана з незаконним обігом наркотиків, до якої віднесено: виготовлення, розповсюдження (збут), вживання тощо. Слідча та судова практика свідчить про суттєве поширення масштабів незаконного обігу наркотиків, збільшення кількості неповнолітніх осіб, які займаються цією діяльністю та вживають наркотики. В свою чергу, це призводить до зростання чисельності порушуваних кримінальних проваджень та необхідності проведення експертних досліджень цих речовин. Дуже часто розслідування кримінальних правопорушень ускладняється появою у незаконному обігу низки нових синтетичних наркотиків, психотропних речовин та їх аналогів.

Найважливішим завданням для слідчого у процесі розслідування, є встановлення приналежності вилучених речовин до наркотичних, а також віднесення їх до певної родової (групової) належності [43]. Ці завдання можуть вирішувати експерти відповідного напрямку експертних досліджень, в процесі проведення експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Важливими напрямками використання спеціальних знань у галузі матеріалів, речовин та виробів, є також дослідження вибухових речовин, які можуть бути вилучені з незаконного обігу у неповнолітніх. При призначенні експертиз, слідчого можуть цікавити питання, пов'язані з приналежністю вилучених речовин до вибухових, віднесення їх до певного роду - пороху, тротилу, тетрилу, гексогену, октогену, тетранітропентаеритриту (ТЕН), встановлення принципу дії ініціюючої, бризантної чи металльної [33, с. 68].

Предметом дослідження експертиз матеріалів, речовин та виробів можуть бути також паливно-мастильні матеріали, спиртомісткі суміші, текстильні волокна, які вилучались під час проведення слідчих (розшукових) дій. Наприклад, під час розслідування вбивств, розбоїв, грабежів, звалтувань дуже часто вилучають одягу потерпілих, на якій можуть залишатися мікрочастинки

текстильних волокон від одяжі неповнолітнього злочинця, який перебував в контакті з потерпілим.

В окремих випадках, коли застосовувалася вогнепальна зброя, вибухівка, на місці вчинення злочину можуть бути виявлені залишки продуктів горіння, вибуху або пострілу у вигляді кіптяви, яка нашаровується на поверхні різних матеріальних об'єктів речової обстановки. Вилучені залишки також підлягають експертному дослідженню, з метою встановлення вибухової речовини та її складників.

Спеціальні знання у сфері комп'ютерних технологій, фототехніки, портретної ідентифікації та відео-, звукозапису (фоноскопії).

Останнім часом, особливого поширення набули кримінальні правопорушення, які вчиняються неповнолітніми із застосуванням комп'ютерної техніки. З метою реалізації своїх злочинних намірів, неповнолітні часто використовують мобільні телефони та інші електронні гаджети для спілкування між собою, залякування потерпілих, передачі неправдивих анонімних повідомлень у служби порятунку про мінування об'єктів тощо.

Особливості дослідження інформації, яку містить вилучена комп'ютерна техніка, потребує використання спеціальних знань у цій сфері. Такими знаннями володіють спеціалісти та експерти у сфері комп'ютерних технологій, фототехніки, портретної ідентифікації та відео-, звукозапису (фоноскопії). До структури таких спеціальних знань відносять базові знання: з інформатики, комп'ютерної, програмної та системної інженерії, автоматизації та комп'ютерно-інтегрованих технологій, безпеки інформаційних і комунікаційних систем, системи технічного захисту інформації, управління інформаційною безпекою тощо [44, с. 14]

Під час розслідування кримінальних правопорушень досить часто виникає потреба у використанні спеціальних знань у галузі фототехніки, портретної ідентифікації та відео-, звукозапису (фоноскопії). Використання цих спеціальних знань доцільно у тих випадках, коли необхідно ототожнити неповнолітнього за ознаками зовнішності, за голосом мовлення, зафіксованого

на фонограмі телефонної розмови. В цих випадках йдеться мова про відео та звукову інформацію, яка здобута з публічних або негласних джерел відеоспостереження та звукозапису.

Проведення фотопортретних експертиз, досліджень матеріалів і засобів відео-, звукозапису, можуть вирішувати широкий спектр як діагностичних, так і ідентифікаційних завдань, результати яких дають змогу формувати належну доказову базу у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх [45; 46; 47].

Спеціальні психологічні знання.

Одне з провідних місць для встановлення фактичних даних під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, займає використання спеціальних психологічних знань. Особливого значення вони набувають при отриманні показань під час допиту неповнолітнього, обшуку, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту. Невід'ємною складовою проведення процесуальних дій є присутність під час їхнього проведення спеціаліста-психолога, який застосовуючи спеціальні психологічні знання, по-перше: забезпечує дотримання прав неповнолітніх, передбачених законом; по-друге: дозволяє встановити мотиви вчиненого злочину; по-третє: відслідкувати, в процесі слідчої (розшукової) дії індивідуально-психологічні особливості поведінки неповнолітнього.

Сукупність спеціальних психологічних знань, методів та методик аналізу та прогнозування можливої поведінки злочинця, дозволяють, на підставі вивчення слідів, виявлених на місці події, скласти його психологічний портрет, що полегшить та прискорить його розшук і затримання.

Важливе місце під час розслідування набули спеціальні знання судових експертів-психологів. Метою проведення судово-психологічної експертизи є дослідження індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього та їх впливу на поведінку у конкретній кримінальній ситуації.

Одним з інноваційних методів отримання доказової та орієнтуючої інформації є використання спеціальних психологічних знань за допомогою поліграфа - технічного приладу, функціонально призначеного «для одночасної

багатоканальної реєстрації фізіологічних процесів, які відбуваються в організмі людини під впливом подразників, стимулів, з метою подальшої інтерпретації отриманих результатів для виявлення прихованої інформації або діагностування правдивості чи неправдивості показань обстежуваної особи» [48, с.9].

Суб'єктом застосування поліграфа є поліграфолог - особа, яка володіє спеціальними знаннями у сфері поліграфології. Базовими знаннями для поліграфолога є знання у галузі психології та медицини, тому, що саме ці знання містять інформацію про реакції та фізіологічні процеси, що відбуваються в організмі людини. Поєднання цих знань з навичками роботи на поліграфі фактично формують основу спеціальних психологічних знань у поліграфології.

Застосування спеціальних психологічних знань у поліграфології допомагає визначити: достовірність свідчень підозрюваного щодо обставин кримінального правопорушення; можливе коло осіб, причетних до злочину; місцеперебування прихованих речових доказів; достовірність показань заявників, потерпілих або свідків [49].

Спеціальні знання у галузі судової медицини та судової психіатрії.

Невід'ємною складовою розслідування насильницько-корисливих злочинів та злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, вчинених неповнолітніми, є використання спеціальних знань у галузі судової медицини та судової психіатрії.

При вчиненні злочинів цієї категорії, на тілі потерпілих часто залишаються сліди тілесних ушкоджень у вигляді забоїв, синців, саден, відкритих ран та інших травм. У місцях вчинення таких злочинів на об'єктах матеріальної обстановки, як правило, виявляють сліди біологічного походження - кров, сперму, епітелії шкіри, волосся, слину тощо.

Спеціальні знання судово-медичного експерта, залученого в якості спеціаліста до огляду місця події, речових доказів, до обшуку, освідування, слідчого експерименту, сприяють якісному виявленню, фіксації, вилученню і

дослідженню матеріальних об'єктів, явищ та процесів, пов'язаних із подією злочину.

Залучення судово-медичних експертів до проведення судово-медичних та судово-психіатричних експертиз дає змогу відповісти на питання слідства про:

- можливі причини смерті потерпілих;
- ступінь тяжкості та характер тілесних ушкоджень;
- психічний стан підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності або обмеженої осудності;
- вік особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- належність вилучених слідів біологічного походження конкретній особі;
- обставини нанесення тілесних ушкоджень тощо [7].

Спеціальні знання у сфері оцінки майна.

Для більшості корисливих та насильницько-корисливих злочинів, вчинених неповнолітніми, характерним є нанесення матеріальних збитків потерпілим, а тому встановлення їх розміру потребує використання спеціальних знань у сфері оцінки майна – товарознавства, транспортного товарознавства, нерухомості тощо.

Наведений перелік видів спеціальних знань, які можуть використовуватись під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, не є вичерпним і може бути доповнений, в залежності від обставин злочину, іншими їх видами.

Правові засади залучення спеціаліста до кримінального провадження, його права, обов'язки та відповідальність.

Правові засади залучення спеціаліста до кримінального провадження.
Спеціаліста у кримінальному провадженні відносять до обізнаних осіб, як носія та суб'єкта застосування спеціальних знань. Законодавець відніс спеціаліста до «інших учасників кримінального провадження», який, володіючи спеціальними знаннями та навичками, сприяє сторонам, потерпілому, суду у здійсненні

завдань кримінального провадження щодо застосування технічних засобів і може надати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, з'ясування і вирішення яких потребують спеціальних знань і навичок. Ст. 71 КПК України передбачено можливість залучення сторонами кримінального провадження та судом спеціалістів «для надання безпосередньої технічної допомоги - фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи» [7].

Застосування спеціалістом криміналістичних прийомів та технічних засобів фіксації обстановки місця події, речових доказів, результатів проведення слідчих (розшукових) дій, знайшло своє відображення та подальший розвиток у статтях 71, 100, 103, 104, 105, 107, 195 КПК України, які визначають порядок застосування фотозйомки, звуко- та відеозапису, вимірювальних приладів, електронних засобів контролю, а також складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертних досліджень.

Таким чином, обов'язковою умовою залучення спеціаліста до участі в слідчих (розшукових) діях є наявність спеціальних знань. Допомога спеціаліста полягає у сприянні слідчому у виявленні, фіксації та вилученні різноманітних матеріальних об'єктів (предметів, документів, слідів-відображень), дослідженні обставин, явищ і процесів, що мають, або можуть мати відношення до події злочину, при цьому використовуючи технічні засоби, прилади та спеціальне обладнання.

Під правовими засадами використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальних провадженнях Є. Д. Лук'янчиков розуміє діяльність, яка зобов'язує прокурора, слідчого всебічно, повно і неупереджено дослідити всі обставини кримінального правопорушення, що визначено ч. 2 ст. 9 КПК України [50, с. 128].

Так, згідно з ч. 3 ст. 237 КПК, з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в огляді може запросити спеціаліста [7]. В окремих випадках його участь є обов'язковою, наприклад, огляд трупа проводиться за обов'язкової участі судово-медичного

експерта або лікаря. Ця вимога закону в повній мірі стосується проваджень, в яких фігурантами справи виступають малолітні або неповнолітні особи.

На підставі ст. ст. 226, 227 КПК під час допиту малолітніх або неповнолітніх КПК передбачає обов'язкову присутність як спеціалістів педагога або психолога, а за необхідності - лікаря. В повній мірі їхня участь є обов'язковою і при проведенні інших слідчих (розшукових) дій. Ч. 5 ст. 224 КПК передбачено залучення спеціаліста для надання технічної допомоги у застосуванні фотозйомки, аудіо- та відеозапису під час допитів неповнолітніх потерпілих, свідків чи підозрюваних [7].

Статтею 104 КПК передбачено, що хід і результати процесуальних дій, які проводяться під час досудового розслідування, обов'язково фіксуються в протоколах, які є документами, що виступають як засоби збирання й перевірки доказів. Протоколи процесуальних дій, які складаються на стадії досудового розслідування, є одними з найважливіших засобів фіксації їх ходу й здобутих результатів. Проте без додатків до протоколу, у ньому не можна відтворити з достатньою точністю всі деталі доказової інформації, яка виявляється на місці проведення процесуальної дії.

У науковому коментарі до ст. 105 КПК наводиться розширений перелік, передбачених законом додатків до протоколу: носії комп'ютерної інформації; зразки для проведення експертних досліджень; зразки речей і документів, які можуть бути використані як еталони в порівняльних дослідженнях; зліпки та відбитки; аудіо-, відеозаписи, фототаблиці; копії документів; стенограми, схеми; письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні слідчої (розшукової) дії тощо [51].

Переважає більшість додатків виготовляється із залученням засобів і технологій криміналістичної техніки та за допомогою спеціаліста. Саме у додатках до протоколів відбивається значна частка тієї діяльності спеціаліста, яку він здійснює під час участі у процесуальних діях.

До протоколів процесуальних дій законодавством пред'являються загальні вимоги, які потребують дотримання з боку осіб, які проводять

процесуальну дію і складають протокол. Так, в обов'язковому порядку вказується інформація про всіх осіб, які присутні під час її проведення, в тому числі спеціаліста, що здійснює фіксацію, а також педагога, психолога тощо. Ці та інші особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомляються про застосування технічних засобів фіксації, використання носіїв інформації, їхні технічні характеристики, умови та порядок їх застосування при проведенні процесуальної дії.

В описовій частині протоколу повинні міститися, інформація про послідовність та результати процесуальної дії, відомості про виявлені та вилучені речі та документи. Такими матеріальними об'єктами, наприклад під час особистого обшуку неповнолітнього, можуть бути засоби вчинення злочину (ніж, кастет), викрадені речі (гроші, мобільний телефон потерпілого) тощо.

В заключній частині протоколу вносяться відомості про вилучені речі і документи, спосіб ознайомлення учасників зі змістом протоколу, їхні зауваження та доповнення.

Права спеціаліста у кримінальному провадженні.

Основним способом збирання доказів у кримінальному провадженні, є проведення слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій. Спеціаліст, як учасник кримінального провадження, володіє певними правами, закріпленими кримінальним процесуальним законодавством України.

Зокрема, спеціаліст має право ознайомитися з протоколом слідчої дії і заявити свої зауваження щодо повноти і правильності зафіксованої в ньому інформації. Наприклад, ознайомившись з протоколом огляду місця події по факту крадіжки з квартири, спеціаліст встановив, що у протоколі не зафіксовані розмірні характеристики слідів низу взуття, параметри яких, вказують на присутність в цій квартирі малолітніх або неповнолітніх осіб. Заявлене зауваження спеціаліста щодо невідповідності опису вилучених слідів, спонукає слідчого до внесення певних коректив, про що здійснюється відповідний запис у протоколі.

Невід'ємним правом спеціаліста є можливість «звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів» [7]. Таке право спеціаліста наголошує на його можливості виявити такі обставини і особливості виключно завдяки спеціальним знанням і навичкам, якими він володіє, адже інші учасники процесуальної дії на такі обставини можуть не звернути увагу.

Протоколи процесуальних дій та відображені у них результати, в яких роль спеціаліста часто є визначальною, мають правовий статус джерел доказів, а фактичні дані, що містяться в них, у сукупності з іншими доказами, можуть використовуватись в процесі доказування у кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми,.

Одним з напрямів діяльності спеціаліста є надання усних консультацій та письмових роз'яснень стороні кримінального провадження, яка його залучила чи суду з питань, що потребують спеціальних знань і навичок. (ч. 5 ст. 71, ст. 360 КПК України). Наприклад, зміст консультацій або письмових роз'яснень спеціаліста може стосуватись доцільності застосування тих чи інших технічних засобів з виявлення, фіксації та вилучення засобів вчинення злочину під час обшуку за місцем проживання підозрюваної неповнолітньої особи. Спеціаліст-психолог може надати консультацію слідчому з формулювання запитань експерту при призначенні психологічної експертизи щодо неповнолітнього. З цього приводу В. В. Коваленко зазначає: «спеціаліст, надаючи допомогу слідчому у виявленні, фіксації, вилученні та попередньому дослідженні слідів, може надати йому також консультацію щодо перспектив майбутнього експертного дослідження тих чи інших об'єктів, кількості матеріалів, потрібних для проведення експертизи» [52, с. 137]

Разом з тим, у відповідності до ч. 5 ст. 95 КПК України, отримання слідчим будь-яких пояснень від спеціаліста, не призводить до появи доказів, оскільки пояснення не відносяться до джерел доказів, на відміну від показань під час допиту [7].

До важливих, з точки зору дотримання соціальних гарантій, є право спеціаліста на сплату йому винагороди за виконану роботу, при умові, якщо ця робота не відноситься до його службових обов'язків.

Спеціаліст, який бере участь у кримінальному судочинстві, належить до кола осіб, яким державою забезпечується право на безпеку у випадках, якщо є спроби здійснення впливу на нього шляхом погроз або інших протиправних дій. Таке право на забезпечення безпеки мають також члени його сім'ї та близькі родичі.

Обов'язки спеціаліста у кримінальному провадженні. Безумовно, крім прав, якими наділений спеціаліст, залучений до кримінального провадження, законом передбачені його обов'язки.

Так, у відповідності до п. 1 ч. 5 ст. 71 КПК, «спеціаліст зобов'язаний: прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади» [7]. Виклик спеціаліста слідчим, прокурором здійснюється у відповідності до ч. 1 ст. 133 КПК для проведення допиту чи участі в іншій процесуальній дії, а згідно з ч. 2 ст. 327 КПК прибуття в суд спеціаліста забезпечується стороною кримінального провадження, яка заявила клопотання про його виклик [7].

Важливим є обов'язок спеціаліста «виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань; не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків; заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом». [7].

Відповідальність спеціаліста у кримінальному провадженні. Ст. 222 КПК передбачена заборона спеціалісту, який брав участь у досудовому розслідуванні, розголошувати відомості, які стали відомі йому в ході розслідування, при умові якщо він був попереджений про обов'язок не розголошувати такі дані [7]. Ст. 387 КК України передбачена кримінальна

відповідальність спеціаліста за розголошення таких відомостей без дозволу слідчого, прокурора [55]. Обов'язок спеціаліста не розголошувати відомості, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням ним своїх обов'язків на стадії досудового розслідування, поширюється й на судові провадження.

Згідно з п. 4 ч. 5 ст. 71 КПК спеціаліст зобов'язаний заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених ст. 79 КПК, яка передбачає, що на нього поширюються такі ж обставини щодо самовідводу, як і для прокурора та слідчого (ч. 1 ст. 77 КПК).

Процесуальні вимоги до особи експерта, його права, обов'язки та відповідальність.

Однією з найбільш кваліфікованих та ефективних процесуальних форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, є призначення судових експертиз. Правопорушення, пов'язані із злочинною діяльністю неповнолітніх, доволі специфічні і як правило носять корисливий, насильницько-корисливий характер, можуть бути спрямовані проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадського порядку та моральності, особливого поширення набули правопорушення неповнолітніх у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Можливість слідчого, прокурора, адвоката, судді самостійно дослідити окремі речові докази, документи, процеси або явища, які супроводжують злочинну діяльність неповнолітніх, доволі часто виходять за межі їхніх юридичних знань. В зв'язку з цим, сторони мають право, а слідчий або прокурор в окремих випадках (ч. 2 ст. 242 КПК України) зобов'язані звернутись до експерта для проведення експертизи.

Розуміння механізму використання спеціальних знань експертів, залучених до участі у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, потребує окреслення основних положень, які стосуються прав та обов'язків експерта, підстав та порядку призначення експертиз.

Прийнятий у 2012 році кримінальний процесуальний кодекс України суттєво змінив окремі поняття, пов'язані із судово-експертною діяльністю, а також підстави та порядок призначення судових експертиз.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України конкретизує вимоги до особи, яка може вважатись експертом у кримінальному провадженні. Так, згідно з КПК, «експертом у кримінальному провадженні слід вважати особу, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями та має право, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань» [27].

Процесуальні вимоги до особи експерта. З огляду на це визначення, доцільно навести основні загальні вимоги, які пред'являються до експерта, залученого до проведення експертизи під час розслідування кримінальних правопорушень. Такі вимоги сформульовані у ст. ст. 10, 11 Закону України «Про судову експертизу», ст. 69 КПК України. Зокрема до експерта пред'являються вимоги, згідно яких, він повинен мати: «необхідні профільні знання для надання висновку з досліджуваних питань; вищу освіту та освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти відповідну підготовку та отримати кваліфікацію експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому Законом України «Про судову експертизу»» [27]. Попри зазначені вимоги, експерт не повинен мати: «не зняту або не погашену судимість, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта» [27].

Ст. 11 Закону України «Про судову експертизу» та ч. 2 ст. 69 КПК України окреслені випадки, при яких особа не може залучатися до кримінального провадження як експерт, зокрема коли вона «визнана в установленому законом порядку недієздатною» [27]; коли перебуває «у

службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого» [7].

Експерт не має права брати участі у кримінальному провадженні і підлягає відводу за підставами, що забороняють його участь у випадках передбачених ч. 1 ст. 77 КПК України. Обмеження складають лише ті випадки, коли його попередня участь у цьому кримінальному провадженні як експерта не може бути підставою для відводу (ч. 1 ст. 79 КПК України).

Так, якщо експерт, якому доручено проведення експертизи, особисто заінтересований в результатах кримінального провадження у справі щодо неповнолітніх або існують обґрунтовані сумніви в його неупередженості, він не має права брати участі у кримінальному провадженні і підлягає відводу. В повній мірі це стосується його близьких родичів чи членів його сім'ї. Також, експерт підлягає відводу, якщо «є заявником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, членом сім'ї або близьким родичем сторони, заявника, потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача; якщо він брав участь у цьому ж провадженні як слідчий суддя, суддя, захисник або представник, свідок, спеціаліст, перекладач» (ч. 1 ст. 77 КПК України), а також у випадках, «якщо він проводив ревізію, перевірку, матеріали яких використовуються в цьому провадженні» (ч. 2 ст. 79 КПК України) [7].

Права експерта у кримінальному провадженні. Згідно з ч. 3 ст. 69 КПК України, експерт у кримінальному провадженні володіє певними правами. Так, чинний КПК виділяє право експерта на можливість «знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження» (з показаннями потерпілих, свідків, підозрюваних, речовими доказами, документами, іншими висновками експертів); «заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних з проведенням експертизи». З цією метою експерт має право «бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів

дослідження; ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні» [7].

Закон дозволяє експерту, якщо це в інтересах з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження, виходити за межі отриманого доручення про проведення експертизи і «викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання», що передбачено ч. 3 ст. 102 КПК України [7]. Наприклад, якщо в постанові про призначення експертизи сліду, вилученого під час огляду, були поставлені питання діагностичного характеру щодо типу взуття, яким був залишений слід, експерт виявив особливості, що вказують на те, що даний слід міг бути залишений неповнолітньою особою, то він має право зазначати це у висновку експертизи, тим самим надати слідству певну орієнтуючу інформацію щодо можливого злочинця. Право на експертну ініціативу є важливою гарантією повноти і всебічності дослідження всіх обставин кримінального провадження.

Якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт, така особа має право на одержання винагороди «за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань». [7]. В цих випадках витрати, пов'язані із залученням експерта, несе сторона кримінального провадження, яка його залучила.

Проте залучення стороною обвинувачення експертів спеціалізованих державних установ, а також проведення експертизи за дорученням слідчого судді або суду здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим установам з Державного бюджету (ч. 1, 4 ст. 122 КПК).

Відповідно до ст. 2 Закону України від 23 грудня 1993 р. «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» експерт, а також члени його сім'ї та близькі родичі належать до кола осіб, які мають право на забезпечення безпеки, а саме: «заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань, з метою

створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя», якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них, робляться спроби вплинути на експерта у зв'язку з залученням його до участі у кримінальному провадженні [53].

До інших прав, які передбачені Законом України «Про судову експертизу», належать права експерта щодо: можливості мати безперешкодний доступ до об'єкта дослідження; на забезпечення йому належних умов праці; можливості подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває кримінальна справа, якщо ці дії порушують його права [27].

Обов'язки експерта у кримінальному провадженні. У п. 1 ч. 5 ст. 69 КПК визначено зміст основного обов'язку експерта у кримінальному провадженні: «особисто провести повне експертне дослідження та дати обґрунтований і об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності - роз'яснити його» [7].

До інших обов'язків експерта законодавством віднесено його прибуття за викликом суду для надання показань щодо роз'яснення висновку під час допиту в суді (ч. 1 ст.356 КПК).

Важливим, з точки зору поводження з речовими доказами, їх руху та подальшого використання у кримінальному провадженні, є обов'язок експерта у забезпеченні його збереження, оскільки він може бути необхідним при проведенні інших процесуальних дій, а також в якості об'єкта дослідження при призначенні додаткової чи повторної експертизи. В даному випадку йдеться мова про дослідження, яке може бути пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей. Тому експерт повинен попередити про це особу, яка залучила його і одержати від нього на це дозвіл.

Наприклад, якщо у неповнолітнього під час слідчих (розшукових) дій було вилучено речовину схожу на наркотичну, яку постановою слідчого було направлено на дослідження, експерт, якому доручено проведення експертизи, у відповідності до закону та інструкції про правила поводження з речовими

доказами, повинен отримати дозвіл слідчого на використання необхідної кількості цієї речовини для проведення дослідження, а її залишок, після проведення дослідження, повернути разом із висновком та іншими матеріалами експертизи ініціатору її призначення.

Стаття 222 КПК встановлює недопустимість розголошення експертом «відомостей, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати» [7]. Ст. 387 КК України передбачено кримінальну відповідальність експерта за розголошення без письмового дозволу слідчого даних досудового розслідування, якщо він був попереджений в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані [54].

Експерт також зобов'язаний невідкладно «повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів». У свою чергу, «у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення або повідомляє про неможливість проведення експертизи за поставленим запитанням або без залучення інших осіб» [7].

Відповідальність експерта у кримінальному провадженні. Ст. 70 КПК передбачає настання відповідальності експерта за порушення ним своїх процесуальних обов'язків. За невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків експерт може бути притягнутий до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та матеріальної відповідальності.

Ч. 2 ст. 102 КПК передбачає обов'язкове попередження експерта у його висновку про кримінальну відповідальність «за завідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків» [7].

Так, відмова експерта без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді або під час досудового слідства тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 385 КК України, а за завідомо неправдивий висновок експерта - за ст. 384 КК України [54]. Кримінальна відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок та за його відмову виконувати покладені на нього обов'язки, є кроками законодавчих органів до забезпечення гарантії достовірності висновку експерта та належного виконання ним своїх професійних обов'язків.

Таким чином, наведені положення щодо діяльності експерта, залученого сторонами кримінального провадження та судом, в повній мірі стосуються його діяльності під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Форми використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Більшість науковців класифікують форми використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях за ознакою процесуальної регламентації і поділяють на процесуальні та непроцесуальні. Прихильником такої класифікації, зокрема є О. Р. Россинська, яка зазначає, що спеціальні знання можуть використовуватись як у «процесуальній формі, коли результати їх застосування мають доказове значення, так і в непроцесуальній» [55, с. 7].

За цією класифікацією до процесуальних форм відносять: участь спеціаліста в проведенні слідчих дій; призначення судових експертиз; допит експерта в суді, консультації спеціалістів, що передбачені КПК.

У криміналістичній літературі описуються різні види непроцесуальних форм використання спеціальних знань обізнаними особами. До такої форми у кримінальних провадженнях відносять: попередні дослідження об'єктів (до призначення та проведення експертизи), перевірки об'єктів за криміналістичними обліками, надання консультацій у непроцесуальній формі та письмові пояснення спеціалістів.

Таким чином, враховуючи специфіку кримінальних правопорушень, що можуть вчиняти неповнолітні та загальноприйняту класифікацію форм використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях, до процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях у справах щодо неповнолітніх слід віднести:

- залучення та участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій;
- залучення експерта та призначення судових експертиз;
- консультації спеціалістів;
- допит експерта в суді.

До непроцесуальних форм:

- попередні дослідження (до проведення експертизи) слідів злочину, явищ та процесів, що їх супроводжують

- перевірку об'єктів за криміналістичними обліками.
- консультації спеціалістів, що не передбачені КПК;

Розглянемо окремі процесуальні та не процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Залучення спеціаліста до участі у слідчих (розшукових) діях у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх вирізняється певними особливостями, які обумовлюються специфікою фізичних та психологічних властивостей дітей та підлітків. У відповідності до національного законодавства, а саме Закону України «Про громадянство України» встановлено, що дитиною в Україні вважається особа віком до 18 років [56]. З огляду на це, проведення слідчих (розшукових) дій у цій категорії кримінальних проваджень, повинно здійснюватися із суворим дотриманням уповноваженими особами, які здійснюють розслідування, процесуальних прав і законних інтересів неповнолітніх, відповідати вимогам КПК України та встановленої законом процедури проведення процесуальних дій.

Збирання, перевірка, оцінка та використання доказів у кримінальному провадженні, повинно проводитись з урахуванням віку, фізичного і психологічного стану неповнолітнього, відзначатись особливою ретельністю складання процесуальних документів, здійснюватися під належним контролем з боку керівників слідчих органів, дотриманням певної спеціалізації слідчих, що неодмінно підвищить якість розслідуваних кримінальних правопорушень такої категорії.

Слід зазначити, що норми КПК містять певні прогалини щодо особливостей проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх. У кримінальному процесуальному законодавстві окреслюються лише особливості їх проведення під час допиту неповнолітнього підозрюваного. Водночас більшість інших слідчих (розшукових) дій, залишаються за межами їх законодавчої регламентації, а практика розслідування свідчить, що ці прогалини, як правило, заповнюються застосуванням закону за принципом аналогії.

У попередніх розділах було з'ясовано, що найбільш поширеними кримінальними правопорушеннями, що вчиняють неповнолітні є злочини насильницького та корисливо-насильницького спрямування, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, громадського порядку та моральності, незаконного обігу зброї, боєприпасів, наркотичних, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Таким чином, під час їх розслідування виникає потреба у залученні до проведення слідчих (розшукових) дій спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями у різних сферах наукових знань, техніки, мистецтва та ремесла.

Участь спеціаліста у слідчому огляді.

Найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією, при проведенні яких залучається спеціаліст у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, вважається огляд (ст. 237 КПК України), до різновидів якого відносять огляд місця події, трупа, місцевості, приміщення, речей та документів (в тому числі комп'ютерних даних).

Метою огляду слідчим, прокурором є виявлення та фіксація відомостей щодо обставин вчиненого кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК України).

Основними завданнями огляду є встановлення: часу, місця, засобів і способів, які застосовувалися злочинцями при його вчиненні. З цією метою здійснюється: вивчення та фіксація матеріальної обстановки місця події; фіксація, вилучення, дослідження й оцінка слідів кримінального правопорушення; виявлення обставин, що сприяли або перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення; отримання доказових даних та орієнтуючих відомостей для побудови версій щодо осіб, причетних до нього. Вирішення цих завдань сприяє належному плануванню подальших процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів для встановлення і розшуку злочинців.

Потреба у залученні спеціаліста до участі в слідчих оглядах виникає при розслідуванні таких кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми як: вбивства, навмисні заподіяння тілесних ушкоджень; крадіжки, грабежі, розбої, вимагання; зґвалтування, інші насильницькі дії сексуального характеру; незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами; зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; хуліганства, масові заворушення, завідомо неправдиві повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності тощо.

Застосовуючи спеціальні знання, практичні навички та технічні засоби, спеціаліст, надає допомогу слідчому у збиранні доказів - процесі, який включає пошук, виявлення, фіксацію, вилучення та збереження доказів. У положеннях ст. 237 КПК України надається перелік можливих дій спеціаліста, які проводяться за дорученням слідчого, а саме: проведення вимірювань, фіксація обстановки місця події, трупа, місцевості, приміщення, речей та документів, шляхом фотографування, звуко- чи відеозапису; складання схем, планів, виготовлення графічних зображень; виявлення, фіксація, вилучення слідів

кримінального правопорушення та їх належне пакування; відбір зразків для експертного дослідження, виготовлення відбитків та зліпків. Під час огляду часто виникають питання, які потребують проведення консультацій з питань технічних характеристик застосованих під час огляду техніко-криміналістичних засобів, а також надання рекомендацій, щодо призначення експертиз за вилученими слідами злочину тощо.

У більшості випадків до слідчих оглядів цієї категорії кримінальних проваджень залучають спеціалістів-криміналістів підрозділів національної поліції, які володіють спеціальними знаннями та практичними навичками у галузях криміналістичної техніки – судової фотографії та відеозапису, слідознавства (трасології), ознак зовнішності людини та іншими спеціальними знаннями у цій сфері. Порядок залучення таких спеціалістів врегульовується наказом МВС України № 1339 від 03.11.2015 «Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події». В окремих випадках, відповідно до положень даної Інструкції, в огляді місця події можуть брати участь експерти Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів (НДЕКЦ) МВС України, яких залучають в якості спеціалістів із використанням пересувної криміналістичної лабораторії [57].

Рішення щодо необхідності залучення експертів як спеціалістів до огляду, приймається слідчим із врахуванням конкретної слідчої ситуації та потреби у використанні тих чи інших спеціальних знань, якими вони володіють. Наприклад, з метою виявлення та вилучення слідів пострілу, слідчий може залучити експертів у сфері зброєзнавства (балістики), які, застосовуючи спеціальні знання у цій галузі, можуть кваліфіковано відшукати і вилучити кулі та гільзи, сліди на перешкодах, трупі, встановити особливості обставин застосування зброї. Якщо була вилучена зброя, експерт, разом з іншими об'єктами балістичного походження може оглянути її і допомогти слідчому описати у протоколі стан в якому вона знаходиться, виявити характерні ознаки та маркувальні позначення, після чого належним чином упакувати і провести

консультацію з питань підготовки матеріалів для проведення судово-балістичних експертиз.

При певних слідчих ситуаціях, до оглядів можуть залучатись в якості спеціалістів експерти інших експертних спеціальностей, таких як: технічне дослідження документів та почерку; вибухових пристроїв та вибухових речовин; продуктів пострілу та вибуху; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; комп'ютерної техніки та програмних продуктів; фототехнічних та портретних досліджень; досліджень відео-, звукозапису тощо.

Таким чином, до участі в огляді можуть залучатись «будь-які спеціалісти різних фахових спеціальностей, за умови їх відповідності вимогам ст. 71 КПК України» [58, с. 35].

Огляд місця події. На статичній стадії слідчого огляду слідчий, застосовуючи метод спостереження, оцінює загальну обстановку на місці події, визначає межі огляду, вирішує питання про вихідну точку початку огляду, спосіб та його послідовність, обирає позиції для проведення спеціалістом орієнтуючої та оглядової фотозйомки.

Фотозйомка та відеофіксація місця події має важливе доказове значення, оскільки фотознімки, відеозапис та їх матеріальні носії, відносяться до документів, які є джерелами доказів у кримінальному провадженні.

На динамічній стадії слідчого огляду матеріальні об'єкти, що знаходяться в зоні огляду піддаються детальному обстеженню, в ході якого їх дозволяється зрушувати з місця, перевертати, брати в руки, дотримуючись правил поводження з речовими доказами.

При детальному огляді проводиться подальша фіксація матеріальної обстановки, виявлення матеріальних об'єктів, визначення їх стану, розмірів та форми, розташування по відношенню до інших об'єктів, наявності на їх поверхнях слідів-відображень. На цій стадії огляду, слідчий за допомогою спеціаліста, проводить вимірювання, встановлює взаємне розташування

виявлених матеріальних об'єктів та слідів-відображень, проводить вузлову та детальну фото- та відеозйомку.

Типові сліди злочину, які виявляють під час оглядів у кримінальних правопорушеннях, є обов'язковим елементом їх криміналістичної характеристики, зміст якої виступає практичним інструментом і орієнтиром для слідчого у висуванні версій та виборі напрямів подальшого розслідування.

В цьому контексті слід зазначити, що кримінальні правопорушення, вчинені в умовах неочевидності, не дають відразу уяву слідчого про особу злочинця та його вік. Тому, лише кінцеві результати огляду можуть вказувати на те, що злочин могли вчинити саме неповнолітні.

З слідчої та судової практики відомо, що діям неповнолітніх, зазвичай характерні безсистемність, непослідовність, що призводить до залишення на місці події чисельних слідів. Характерними ознаками таких слідів є їхні анатомічні та фізіологічні особливості, результати попереднього дослідження яких, можуть підтвердити версію про вчинення злочину неповнолітнім. Так, «про причетність неповнолітнього до злочину може свідчити наявність на місці події головного убору, слідів рук, взуття, розмірні характеристики яких, будуть відповідати саме підлітковому віку злочинця» [59, с. 106]. Виявлені сліди можуть відрізнятися розмірними характеристиками, значною скупченістю, дислокуватись не тільки в місці проникнення, а й на чисельних об'єктах речової обстановки.

Вчинення неповнолітніми крадіжок, грабежів та розбоїв, як правило, «супроводжується залишенням типових слідів, які характерні для такої категорії кримінальних правопорушень». Наприклад, типовими слідами злочину для крадіжок з квартир є характерна зміна речової обстановки – зламани двері, замки, розбиті вікна, розкидані речі та майно. Водночас, «слідовою картиною вчинення грабежів та розбоїв, вважається зміна речової обстановки у вигляді наявних слідів боротьби, зламаних меблів, розбитого скла та посуду, розкиданих речей» [60, с. 196].

Типовими матеріальними об'єктами, що виявляються під час огляду на місцях крадіжок, вчинених з проникненням у житло, є знаряддя (інструменти), які застосовувались злочинцями для зламу дверей та інших запірних пристроїв.

Під час огляду місць вчинення розбоїв із застосуванням вогнепальної зброї, виявляють стріляні кулі та гільзи, сліди пострілу на перешкодах та тілі потерпілого, в окремих випадках - залишену злочинцями зброю.

На місці злочину також можуть бути виявлені загублені злочинцями власні речі - головні убори, маски, рукавички, відірвані гудзики, документи, мобільні телефони та інше майно [60, с. 196].

Характерними слідами-відображеннями, на місцях вчинення крадіжок, грабежів та розбоїв, є: «сліди людини - рук, рукавичок, ніг, взуття, зубів; сліди механізмів та інструментів - злому, розрізу, розпилу, перекусу».

У випадках використання транспортного засобу, виявляються сліди протекторів шин та інших частин автомобіля біля будинку, з якого було вчинено крадіжку, грабіж або розбій.

Крім цього, на місцях грабежів та розбоїв, часто виявляють «сліди біологічного походження - кров, слину, волосся, епітелії шкіри; мікросліди - текстильні волокна, залишки лакофарбового покриття тощо».

«Наявність на тілі потерпілого забоїв, синців, саден, відкритих ран свідчить про застосування неповнолітніми насильницьких дій і нанесення йому тілесних ушкоджень. Відповідно, на тілі нападників також можуть залишатися подібні сліди, що утворюються внаслідок боротьби і фізичного опору потерпілого» [60, с. 196].

Місцем вчинення згвалтувань можуть бути квартири, приватні будинки, готелі, гуртожитки, підвали, горища, сараї, складські приміщення, сауни, масажні кабінети, а також місця на відкритій місцевості – парки, лісопосадки, береги водоймищ тощо.

Типові сліди при згвалтуваннях, характеризується наявністю матеріально-фіксованих слідів події, виявлення, фіксація та вилучення яких, відбувається за

участю спеціаліста-криміналіста, лікаря або судово-медичного експерта, які залучаються як спеціалісти до огляду та освідування.

«Типовими матеріально-фіксованими слідами зґвалтування є: сліди насильницьких дій, боротьби та опору потерпілої; окремі елементи одягу (гудзики, нижня білизна, розірваний одяг із залишками рослинних об'єктів, ґрунту, текстильних волокон одягу злочинця); сліди біологічного походження, що залишені на тілі та одязі потерпілої (сліди крові, сперми, епітелію шкіри, волосся, слини); сліди тілесних ушкоджень на тілі потерпілої (гематоми, рани, садна на шиї, обличчі, стегнах тощо); сліди мікрочастин у піднігтьовому вмісті потерпілої; сліди дактилоскопічного, трасологічного, одорологічного походження» [60, с. 196].

При проведенні освідування гвалтівника виявляють типовий перелік слідів, подібний тим, що лишається на тілі та одязі потерпілої особи, а також подряпини, укуси, утворені під час опору жертви, нашарування волокон від її одягу тощо [61, с. 78].

Огляд місця події може проводитись і під час вчинення неповнолітніми хуліганства, яке містить склад злочину, передбачений ст. 296 КК України. Хуліганські дії, що грубо порушують громадський порядок, можуть бути вчинені у парках, на вулицях, у кінотеатрах, магазинах, спортивних майданчиках, стадіонах та інших громадських місцях, а його суб'єктом є особи, які досягли 14-річного віку. Різновидом хуліганства є протиправні дії, які вчинені за попередньою змовою групою неповнолітніх осіб, які слід визнавати як такі, що вчинені організованою групою. При груповому хуліганстві його виконавці грубо порушують громадський порядок винятково з мотивів явної неповаги до суспільства. Хуліганство, вчинене групою неповнолітніх, слід відрізнити від масових заворушень, передбачених ст. 294 КК і групового порушення громадського порядку (ст. 293 КК).

При масових заворушеннях протиправні дії неповнолітні завжди вчиняють натовпом, а їхні дії відзначаються грубим порушенням громадського порядку та нерідко опором представникам влади. Одним з різновидів масових

заворушень є протиправні дії футбольних фанів, що об'єднуються у, так звані, фан-групи, які можуть вчиняти погроми, підпали, руйнування, бійки з представниками інших угруповань неповнолітніх, їхні дії часто супроводжуються непокорюю працівникам правоохоронних органів. При вчиненні таких правопорушень, неповнолітні в якості знарядь, можуть застосовувати вогнепальну, травматичну, газову та холодну зброю, легкозаймисті рідини у скляній чи пластиковій тарі («коктейль Молотова»), металічні прутки, арматуру, бейсбольні біти, палки, каміння, бруківку та інші подібні їм предмети.

Типовими слідами таких злочинів є: характерна зміна речової обстановки, наявність на місці події окремих знарядь, предметів, речей, їх фрагментів та слідів відображень. Зміна речової обстановки характеризується виявленням на місці події ушкоджених або спалених автомобілів, зруйнованих торговельних закладів, кіосків, рекламних конструкцій тощо. На місцях подій часто виявляють залишену зброю, частини боєприпасів; супутні знаряддя злочину; залишки паливно-мастильних речовин; окремі елементи одягу - спортивні шапки, маски, рукавиці, гудзики; уривки плакатів з різноманітними написами, зміст яких часто має цинічний, образливий характер, містять гасла та емблеми молодіжних неформальних угруповань. Подібні написи можуть спостерігатися на стінах будинків, парканах та інших об'єктах, розташованих поруч.

Типовими слідами-відображеннями є сліди, які утворилися на поверхнях різних матеріальних об'єктів речової обстановки в результаті взаємного контакту з слідоутворюючими предметами. Наприклад, сліди застосування інструментів (знарядь), які відображаються на слідосприймаючих поверхнях у вигляді вм'ятин, розрізів, розпилів, розрубів тощо. На поверхнях різних предметів спеціалісти можуть виявити також сліди рук або рукавиць, а на ґрунтовій чи асфальтованій поверхні – сліди взуття або протектора шини транспортного засобу. Якщо протиправні дії супроводжувалися нанесенням тілесних ушкоджень, на місці події виявляють сліди крові та інші об'єкти біологічного походження, залишки паливно-мастильних матеріалів, продукти

горіння (кіптява), текстильні волокна та інші мікрооб'єкти. В таких випадках до оглядів, поряд із спеціалістами-криміналістами, доцільно залучати судово-медичних експертів, спеціалістів з дослідження зброї, матеріалів, речовин та виробів, почерку, які зможуть на місці події правильно зафіксувати виявлені речові докази, відібрати зразки для подальшого експертного дослідження. Участь в огляді почеркознавців можлива і в тих випадках, коли було вилучено записку з рукописним текстом погрожуючого характеру на адресу потерпілого.

Важливим є правильна фіксація обстановки місця події за допомогою фото,- відеотехніки, застосування спеціалістами криміналістичної техніки та інших технічних засобів під час виявлення, фіксації, вилучення та пакування речових доказів, до яких відносять: дактилоскопічні порошки, нінгідрин, магнітні пензлі, йодні трубки, лупи, рулетки, масштабні лінійки, освітлювачі, в тому числі ультрафіолетові, інфрачервоні, електронно-оптичні перетворювачі та інші пошукові та вимірюючі засоби.

Під час виявлення слідів спеціалісти застосовують, насамперед, неруйнівні методи їх виявлення і за можливості вилучають їх разом з об'єктами-слідоносцями. В окремих випадках, з дозволу слідчого, спеціаліст може застосувати руйнівні методи виявлення слідової інформації.

Значну роль відведено спеціалістам при складанні протоколу огляду, яка полягає у застосуванні ними спеціальних знань, спеціальної термінології при описі ходу та результатів слідчої (розшукової) дії, що стосується обставин виявлення та вилучення слідів злочину, застосування криміналістичної техніки, способів пакування речових доказів. Під час участі у складанні протоколу, спеціалісти допомагають слідчому у складанні планів, схем, виготовленні фототаблиць, проводять консультації з питань призначення необхідних у кримінальному провадженні експертиз.

Огляд трупа. При вчиненні неповнолітніми вбивств, окремим видом слідчого огляду є огляд трупа, як особливого об'єкта, вивчення ознак і властивостей якого, проводиться за загальними правилами і вимагає обов'язкового залучення судово-медичного експерта (або лікаря). Відсутність,

під час огляду трупа, спеціаліста у сфері судової медицини вважається грубим порушенням процесуальних вимог, а встановлені фактичні дані, будуть вважатись недопустимими. Під час огляду трупа експерт має права, обов'язки та відповідальність спеціаліста, встановлені ст. ст. 71 та 72 КПК, а його участь в огляді не заперечує можливості призначення йому судово-медичної експертизи трупа, проведення якої, для встановлення причин смерті, є обов'язковою вимогою законодавця. Цей вид огляду може відбуватися паралельно з оглядом місця події, приміщення, житла або місцевості.

На загальній стадії огляду трупа фіксується місце де він був виявлений, його положення та розташування до найближчих нерухомих об'єктів, загальний вигляд та поза, що відіграє суттєву роль для встановлення механізму нанесення тілесних ушкоджень, при цьому спеціаліст проводить фото,- відеофіксацію трупа і місця його виявлення. На детальній стадії труп або фрагменти тіла можуть пересуватись, перевертатись для більш детального огляду, фото, - відеофіксації, виявлених тілесних ушкоджень та їх опису у протоколі, на цій стадії вживаються заходи щодо виявлення знарядь, що їх могли спричинити.

Найбільш характерними тілесними ушкодженнями на тілі потерпілого можуть бути колоті, різані, рублячі та рвані рани, нанесені ножом, сокирою, твердими металічними предметами, палками, камінням, холодною зброєю або руками та ногами злочинців. При застосуванні в якості знаряддя злочину вогнепальної або травматичної зброї, на тілі потерпілого можуть утворитись вхідні та вихідні отвори від вогнепальних поранень.

Крім встановлення судово-медичним експертом імовірного часу та обставин вчинення вбивства, одним із типових завдань під час огляду, є ідентифікація трупа, у випадках коли особа потерпілого не встановлена. Ототожнення може відбуватися за ознаками зовнішності трупа, речами, мобільним телефоном та документами. Слід зауважити, що проведення візуальної ідентифікації трупа не завжди надається можливим з причин відсутності документів при ньому, або в результаті спотворення його

зовнішності, внаслідок нанесених тілесних ушкоджень та травмувань. В таких випадках, після огляду і направлення трупа в морг, проводиться його фотографування за правилами сигналітичної (впізнавальної) фотозйомки, дактилоскопіювання, а в окремих випадках - відбір біологічних зразків для виділення ДНК-профіля з подальшим призначенням ідентифікаційної молекулярно-генетичної експертизи [62, с. 49].

Огляд речових доказів та документів. Такий огляд, як окрема слідча (розшукова) дія проводяться у випадках, вилучення в ході оперативно-розшукових заходів окремих предметів, наприклад, вільний обіг яких заборонений законом (вогнепальна зброя, боєприпаси, вибухові пристрої та речовини, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори тощо).

Огляд речових доказів та документів може проводитись також у випадках, якщо такі об'єкти, в силу своєї специфіки, неможливо було повно та якісно оглянути під час огляду місця події. Наприклад, до таких об'єктів можуть бути віднесені: одяга з слідами крові, слини, сперми, текстильних волокон, продуктів пострілу або вибуху, комп'ютерна техніка та інші предмети, які були виявлені на місці події. Огляд речових доказів та документів може проводитись у лабораторних умовах експертних установ із застосуванням спеціальних технічних засобів та за участю спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями у різних сферах наукових знань – трасології, балістики, вибухотехніки, почеркознавства, технічного дослідження документів, матеріалів, речовин та виробів, комп'ютерних технологій тощо.

Певною специфікою відрізняються огляди речових доказів та документів при вчиненні неповнолітніми завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності. В таких випадках об'єктами огляду є мобільні або стаціонарні телефони, комп'ютерна техніка, носії інформації й технічні засоби зняття й фіксації звукової інформації, на яких зафіксовані розмови підозрюваних осіб, наприклад, про неправдиве повідомлення про мінування об'єкта та загрозу вибуху.

Важливість кваліфікованого огляду за участю спеціаліста у сфері дослідження відео-, звукозапису, полягає у виявленні, фіксації та вилученні матеріалів та засобів відео- звукозапису, звукової та мовленнєвої інформації, яка зафіксована на фонограмах. Вилучення матеріальних носіїв з наявною звуковою та мовленнєвою інформацією, дозволяє підготувати матеріали для призначення експертизи, з метою встановлення диктора за фізичними параметрами усного мовлення, тобто особи, яка передавала анонімне повідомлення.

Участь спеціаліста у проведенні обшуку житла чи іншого володіння особи.

Відповідно до ч. 1 ст. 234 КПК України, обшук, на відміну від огляду, «проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, що було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб». Ст. 236 КПК України, передбачено: «з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів» [7].

Завданнями спеціаліста під час обшуку житла чи іншого володіння особи є застосування різноманітних пошукових пристроїв - металошукачів, приладів з ультрафіолетовим освітленням, щупів, магнітних підйомників та іншої техніки, застосування якої потребує спеціальних знань. Метою застосування технічних засобів є: виявлення прихованих об'єктів, визначення їх стану, цільового призначення, властивостей, видових та родових ознак. Якщо на предметі відсутні маркувальні та номерні позначення, спеціаліст звертає увагу слідчого на ознаки, що його індивідуалізують. Під час обшуку здійснюється пошук предметів, які можуть зберігатися у спеціальних схованках або в інших недоступних місцях, які спеціаліст може визначити за допомогою пошукових засобів. На місці проведення обшуку спеціаліст може провести попереднє дослідження виявлених предметів, надати консультації слідчому з питань

поводження з небезпечними предметами та речовинами, способами та методами їх виявлення, вилучення, пакування та транспортування тощо [58, с. 50].

За дорученням слідчого, прокурора спеціаліст під час обшуку виконує також інші завдання та функції. Так, відповідно до ч. 7 ст. 236 КПК України, слідчий, прокурор має право залучити спеціаліста, який може допомогти «проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшуканого житла чи іншого володіння особи чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати документи, тимчасово вилучати речі, які мають значення для кримінального провадження» [7]. При цьому, спеціаліст надає слідчому допомогу в точному позначенні у протоколі обшуку обставин і місця виявлення прихованих об'єктів, перелік технічних засобів, які застосовувались для їх виявлення та фіксації, а також їх технічних характеристик.

В ході обшуку, спеціаліст, дослідивши матеріальні об'єкти, може виявити на їх поверхнях сліди рук, текстильні волокна, мікрооб'єкти біологічного походження тощо. При виявленні особистих речей неповнолітнього, його одягу, взуття, доцільно звертати увагу на наявність на їх поверхнях слідів крові, сперми, слини, волосся, а також часток ґрунту, фарби, текстильних волокон, за якими можна встановити факт контактної взаємодії або перебування неповнолітнього в конкретному місці.

При затриманні неповнолітньої особи на місці вчинення злочину, може проводитися її особистий обшук із дотриманням вимог, передбачених ч. 3 ст. 208, ч. 7 ст. 223 та ч. 5 ст. 236 КПК України [7]. При проведенні особистого обшуку, слідчий та залучений спеціаліст оглядають об'єкти, що були знайдені у неповнолітнього. Серед таких речей часто зустрічаються знаряддя вчинення злочину, викрадені речі, гроші, цінності та інше майно, здобуте злочинним шляхом. Нерідко під час обшуку знаходять зброю, боєприпаси, наркотичні речовини та інші предмети, обіг яких заборонений законом.

У відповідності до ч. 1 ст. 107 КПК України, «рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. За клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим». В такому разі хід та результати проведення обшуку «в обов'язковому порядку фіксується спеціалістом за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів» [7]. Усі вилучені об'єкти, інші предмети, об'єкти-слідоносії та сліди-відображення (відбитки та зліпки), згідно із встановленими вимогами упаковуються, опечатуються за допомогою спеціаліста та долучаються до протоколу обшуку.

Участь спеціаліста в отриманні зразків для проведення експертизи.

В ході розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, виникає потреба у відборі різноманітних зразків, які використовуються під час експертних досліджень. Відповідно до ст. 245 КПК України, у разі виникнення такої необхідності, зразки «відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею» [7].

Зразки у кримінальному провадженні вважаються самостійними засобами доказування, тому їх отримання повинно бути строго регламентоване чинним законодавством і відповідати тим самим вимогам, що висувуються до доказів. Для набуття допустимості та достовірності, процедура отримання зразків повинна проводитись виключно уповноваженими особами, визначеними КПК, а участь спеціаліста лише забезпечує їм допомогу у кваліфікованому їх відборі, з точки зору якості, кількості та достовірності.

В залежності від об'єктів, які підлягають дослідженню та завдань судової експертизи, в якості спеціалістів можуть залучатись експерти з різних галузей судової експертизи. Зокрема, при проведенні криміналістичних експертиз, залучають спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями у таких галузях, як: трасологія, балістика, почеркознавство, технічне дослідження документів, дослідження матеріалів, речовин та виробів, а також фахівців з інших сфер

спеціальних знань - оцінки майна (товарознавства та ін.), комп'ютерних технологій, судової медицини тощо.

За участю спеціалістів певного фаху, сторони кримінального провадження, суд можуть провести кваліфікований відбір біологічних зразків, почерку, підписів, відбитків печаток, штампів, зразків вогнепальної зброї, боєприпасів тощо. Наприклад, відбір експериментальних зразків почерку за участю спеціаліста для проведення почеркознавчої експертизи «не тільки створює і варіює умови їх отримання, але й дає змогу провести їх попереднє дослідження для визначення їх доброякісності, порівнянності із представленим на дослідження рукописом, а у випадку необхідності – здійснити їх додатковий відбір» [63, с. 165–167].

Слідчий, приймаючи рішення про відбір зразків, надає спеціалісту можливість ознайомитися з матеріалами провадження. У свою чергу, спеціаліст з'ясовує, які властивості і ознаки об'єктів, що перевіряються, повинні знайти в них відображення, надає консультативну допомогу слідчому щодо зразків, які підлягають відбору, їхньої кількості, порядку застосування науково-технічних засобів при їхньому відборі, створення умов, що забезпечують придатність отриманих об'єктів для порівняльного дослідження [58, с. 57].

Відбираючи зразки для проведення експертизи зброї, слідів та обставин її застосування, спеціаліст проводить розряджання і правильне упакування самої зброї, патронів, а також порівняльних матеріалів. На упаковках або на прикріплених до них бирках спеціаліст позначає найменування, кількість об'єктів та місця їх виявлення. На предметах, які мають пошкодження, з метою дотримання правил безпеки, повинні міститися орієнтувальні позначки («зовнішній бік», «внутрішній», «верх», «низ» тощо) [58, с. 58].

У кримінальних провадженнях, пов'язаних з анонімними повідомленнями про загрозу вибуху, у випадках, коли необхідно призначити експертизу звукозапису, слідчий, з метою підготовки матеріалів для відбирання зразків запису голосів, залучає спеціаліста у галузі фоноскопії, як правило такими спеціалістами є експерти з відповідного напрямку експертного дослідження. В

ході відбору зразків голосу, спеціаліст проводить запис усного мовлення підозрюваних осіб, яке фіксується з достатнім рівнем якості на спеціальній апаратурі та носіях, відповідає встановленим стандартам та має мовну співставність із досліджуваними фонограмами. Крім допомоги у відборі порівняльних зразків, спеціаліст проводить персоніфікацію мовленнєвого матеріалу, який долучається до матеріалів експертизи [58, с. 58-59].

Ч. 1 ст. 274 КПК України передбачено негласне отримання зразків для порівняльного дослідження, яке проводиться «на підставі ухвали слідчого судді, постановленої за клопотанням прокурора, або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, лише у випадку, якщо їх отримання неможливе без завдання значної шкоди для кримінального провадження» [7].

Отже, отримання зразків у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, однозначно потребує участі спеціаліста, який з'ясовує умови їх відбору, визначає технічні засоби, необхідну кількість, достатність та якість зразків, допомагає слідчому в їх пакуванні і фіксації у протоколі, проводить консультації щодо формулювання питань у постанові (ухвалі) про призначення експертизи.

Участь спеціаліста в допиті та одночасному допиті двох чи більше допитаних неповнолітніх осіб.

Однією з найбільш поширених і водночас складних слідчих (розшукових) дій, під час розслідування кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх, є допит. В багатьох випадках, показання неповнолітніх є одними з основних джерел доказів у кримінальних провадженнях, однак їхній зміст, буде вважатись доказом лише у випадках, якщо вони отримані у строгій відповідності до норм чинного законодавства України.

Ефективність проведення допитів неповнолітніх потребує від слідчого, прокурора, судді наявності відповідних знань та практичних навичок у застосуванні норм кримінального та кримінального процесуального законодавства, положень криміналістики, юридичної психології та педагогіки. Велике значення має вміння правильно обирати під час допиту тактичні

прийоми, перш за все, психологічного впливу, вмiти переконати пiдлiтка у необхідності дачі саме правдивих показань, для встановлення об'єктивної iстини у справі.

Особливiстю проведення допиту неповнолiтнього є забезпечення, пiд час його проведення, обов'язкової участi педагога, законного представника, психолога, адвоката-захисника. Важливiсть їхньої участi в допиті, передбаченої законом, полягає не тiльки у забезпеченні дотримання учасниками слiдчої дiї законних прав та iнтересiв неповнолiтнього, але й у сприянні органам досудового розслiдування та суду встановленню фактичних даних, пов'язаних з подiєю злочину та причин, якi сприяли його вчиненню. Наприклад, присутній пiд час допиту неповнолiтнього адвокат, може звернути увагу слiдчого та iнших учасникiв на порушення окремих норм КПК, невідповiднiсть умов i мiсця проведення допиту, обстановки, в якiй вiдбувається процесуальна дiя, що в подальшому може негативно вiдбитися на психологiчному стані неповнолiтнього. З iншого боку, педагог може надати необхідну iнформацiю слiдчому про особливостi поведiнки неповнолiтнього в школі та за її межами, стосунки з однолiтками та вчителями. На психологiчнi особливостi нестiйкої поведiнки неповнолiтнього пiд час допиту, що ускладнює встановлення фактичних даних у справі, може вказати присутній на допиті психолог, який допоможе неповнолiтньому подолати, в ході слiдчої (розшукової) дiї, його психологiчну лабiльнiсть.

Досягненню позитивного результату пiд час допиту неповнолiтнього можуть сприяти також залучені спеціалiсти. Їхнiй перелiк доволі широкий i залежить вiд обставин кримiнального провадження i тих питань, якi необхідно з'ясувати пiд час допиту iз застосуванням спеціальних знань, якими вони володiють. До них можна вiднести: спеціалiстiв у галузі дослiдження зброї, вибухових пристроїв, наркотичних засобiв, психотропних речовин, їх аналогiв та прекурсорiв, дослiдження документiв i почерку, комп'ютерних технологiй, психологiв, спеціалiстiв у сфері судової медицини, психiатрiї та iнших сфер наукових знань. Їх участь у допиті або одночасному допиті двох чи бiльше вже

допитаних неповнолітніх осіб, дає можливість слідчому значно розширити практичні можливості щодо одержання доказової інформації.

Так, на підготовчому етапі проведення допиту, допомога спеціаліста може стосуватись вивчення матеріалів кримінального провадження, у випадках, якщо їх роз'яснення потребує спеціальних знань. Зокрема, це може стосуватись окремих документів – висновків експерта, змісту протоколів окремих слідчих (розшукових) дій, під час яких використовувались прийоми та методи застосування спеціальної криміналістичної техніки. Важливою, з точки зору вибору тактичних прийомів проведення допиту, слід вважати допомогу спеціаліста щодо правильності формулювання та послідовності постановки запитань допитуваному, якщо вони стосуються сфери його спеціальних знань. Так, під час допиту неповнолітнього, затриманого за виготовлення та збут наркотичних речовин, можуть виникати питання, пов'язані з технологічним процесом їх виготовлення в домашніх умовах, застосування обладнання для переробки наркотичної сировини. В таких випадках слідчий може звернутись за допомогою до спеціаліста у сфері дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Значна допомога спеціаліста може бути надана слідчому у процесі підготовки до пред'явлення під час допиту неповнолітньому речових доказів (їх копій, фотознімків), зокрема це може стосуватись знарядь злочину (ніж, кастет, вогнепальна зброя) або предметів, які стали об'єктами злочинного посягання.

Безпосередньо під час допиту, спеціаліст, з дозволу слідчого або залученої його сторони, має право задати запитання допитуваному, якщо вони стосуються сфери, яка потребує спеціальних знань, якими він володіє. Одночасно спеціаліст має право користуватись технічними засобами, зокрема фото-, відео-, та звукозапису, а в разі необхідності - звернути увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини, що виникають під час допиту, а також особливості речей і документів.

Аналогічна допомога спеціаліста можлива під час одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб (неповнолітніх), коли причинами розбіжностей в їхніх показаннях, отриманих під час попереднього допиту, є неправдиві показання одного з них, або не вірне розуміння одного з допитуваних окремих обставин події, що може сприяти їх з'ясуванню та усуненню.

Змагальність процесу допиту передбачає такі ситуації, коли у допиті беруть участь два спеціалісти: один – з боку обвинувачення, інший – з боку сторони захисту. В таких випадках спеціалісти мають право по чергово ставити запитання допитуваним, а сторони, у свою чергу - задавати питання спеціалістам.

Після завершення допиту, спеціаліст може надати необхідну допомогу слідчому в аналізі отриманої інформації, визначенні напрямів її подальшого використання, наданні рекомендацій щодо призначення окремих видів судових експертиз та формулюванні запитань на їх вирішення [37, с. 101].

Таким чином, спеціаліст під час допиту, надає допомогу слідчому у фіксації ходу і результатів допиту; сприяє виявленню нових фактичних даних та перевірці тих доказів, які були здобуті раніше з інших джерел; допомагає точніше і повніше зрозуміти спеціальні терміни, які може вживати допитуваний; більш детально розібратися у діючих спеціальних правилах, інструкціях та інших документах; на основі застосування спеціальних знань - виявити неправдиві свідчення; надати слідчому відповідні рекомендації та консультації [37, с. 102].

Участь спеціаліста в пред'явленні особи, трупа речей для впізнання.

Під час розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх спеціаліст може залучатись слідчим при пред'явленні особи (ст. 228 КПК України); речей (ст. 229 КПК України); трупа (ст. 230 КПК України) для впізнання. За формою, ця слідча (розшукова) дія поділяється: на впізнання об'єкта в натурі (ст. 228, 229, 230 КПК України); впізнання особи в умовах поза візуального та аудіо спостереження (п. 4, 5 ст. 228 КПК України); впізнання

особи за фотознімками, матеріалами відеозапису (п. 6, 7 ст. 228 КПК України); впізнання у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (ст. 232 КПК України). Пред'явлення для впізнання може класифікуватися за комплексом ознак, що упізнаються: впізнання об'єкта за зовнішніми ознаками (ст. 228, 229, 230 КПК України); впізнання особи за голосом (п.9 ст. 228 КПК України); впізнання особи за ходою (п.9 ст. 228 КПК України) [7].

Пред'явлення для впізнання може проводитися лише за наявності достатніх підстав, якими є фактичні дані, що вказують на можливість досягнення позитивного результату, тобто дані про те, що:

- особа раніше спостерігала об'єкт, що пред'являється для впізнання, за обставин, пов'язаними з розслідуваною подією;
- загальні та окремі ідентифікаційні ознаки об'єкта впізнання збереглися у пам'яті особи, що впізнає;
- особа заявляє під час її допиту слідчим, що зможе впізнати даний об'єкт.

Пред'явленню для впізнання передують виконання деяких підготовчих дій, зокрема: попередній допит неповнолітньої особи, яка впізнає; підбір об'єктів, серед яких необхідно провести впізнання; визначення місця і умов пред'явлення для впізнання; визначення учасників пред'явлення для впізнання; визначення необхідного комплексу науково-технічних засобів.

Допомога спеціаліста слідчому при пред'явленні об'єктів для впізнання починається на підготовчому етапі, а саме - в процесі допиту слідчим особи, яка бачила і запам'ятала злочинця, окремі речі, пов'язані з подією злочину (знаряддя вчинення злочину, безпосередні об'єкти посягання) і може їх описати і впізнати.

Спеціаліст, володіючи спеціальними знаннями, може допомогти слідчому з'ясувати, якими загальними та окремими ідентифікаційними ознаками відрізнявся об'єкт впізнання. Якщо впізнання стосувалося людини, то спеціаліст у галузі ототожнення особи за ознаками зовнішності (габітології), може допомогти (зі слів допитуваного) описати методом «словесного портрета» зовнішні прикмети злочинця, його окремі, функціональні, мовні та супутні

ознаки. Щодо предметів - вказати їх правильну назву, функціональне призначення, групову приналежність, колір, форму, розмір, складові частини, індивідуальні особливості, застосовуючи при цьому спеціальну термінологію. На підготовчому етапі спеціаліст також може надати допомогу слідчому у підборі об'єктів, серед яких необхідно провести впізнання.

На робочому етапі пред'явлення об'єктів для впізнання, залучений спеціаліст у галузі психології, може допомогти слідчому встановити психологічний стан особи, яка впізнає, в момент спостереження за об'єктом впізнання, визначити, чи перебувала вона у стані спокою, або душевного хвилювання, стресу, афекту та з якими обставинами такий її стан був пов'язаний. У свою чергу, спеціаліст-криміналіст, за дорученням слідчого, може провести фото,- відеофіксацію ходу та результатів слідчої (розшукової) дії.

Участь спеціаліста в слідчому експерименті.

У кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, за участю спеціаліста та у порядку визначеному ст. 240 КПК України, також може бути проведений слідчий експеримент [7]. Цілями слідчого експерименту є: перевірка та уточнення зібраних в кримінальному провадженні доказів, а також одержання нових, перевірка слідчих версій, встановлення обставин, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення неповнолітнім.

З'ясовуючи природу слідчого експерименту, слід вказати, що дана слідча (розшукова) дія охоплює досить велике коло завдань, які мають суттєві особливості за тактико-криміналістичним забезпеченням їх виконання. По суті слідчий експеримент поєднує в собі дії, що спрямовані на відтворення дій неповнолітніх, обстановки, обставин певної події та проведення необхідних досліджень чи випробувань.

Слідчий експеримент починається з ретельної підготовки його проведення і включає в себе окремі стадії. Серед них: визначення мети його проведення, виду і конкретних завдань; вивчення матеріалів кримінального провадження і фактичних даних, здобутих раніше з інших джерел; визначення

умов проведення експерименту та планування конкретних заходів; визначення кола учасників, в тому числі обґрунтований перелік необхідних спеціалістів та технічних засобів.

Залежно від мети, слідчий експеримент може бути спрямований на перевірку можливості неповнолітнім свідком, потерпілим, підозрюваним вчиняти певні дії, зокрема: бачити в певних умовах якусь подію, предмети, людину, розрізнити деталі, що характеризують дані об'єкти; чути мову, голос, зміст розмови; розрізняти особливості різних звуків; подолати за певний проміжок часу визначену відстань; проникнути через певну перешкоду (отвір); підняти та перенести (пересунути чи перемістити) на певну відстань предмет визначеної ваги тощо. Зрозуміло, що перевірка зазначених дій потребує участі у слідчому експерименті спеціалістів, використання слідчим їхніх спеціальних знань та застосування відповідних технічних засобів.

Залежно від виду кримінального правопорушення, до слідчого експерименту можуть залучатися спеціалісти різних фахових спеціальностей. Найчастіше залучають спеціалістів-криміналістів, судово-медичних експертів, зброєзнавців, фахівців у галузі дослідження матеріалів, речовин та виробів. Проте, не виключено запрошення інших осіб, чийі знання можуть бути використані під час його проведення. Серед них: психологи - для визначення психологічного стану особи, з якою проводиться слідчий експеримент; працівники кінологічної служби – з метою обстеження та відшукування можливих речових доказів на місцевості; водолази - для обстеження акваторій водоймищ і відшукування знарядь злочину та інших об'єктів тощо.

Важливе значення для успішного проведення слідчого експерименту має визначення та підготовка необхідних техніко-криміналістичних та спеціальних засобів - уніфікованих валіз, вимірювальних пристроїв, знарядь, інструментів, аналогів речових доказів (муляжів, манекенів). При проведенні експерименту знадобиться: фото,- відеоапаратура, диктофони, засоби зв'язку та додаткового освітлення, джерела ультрафіолетових променів, магнітні та металошукачі, прилади для виявлення схованих трупів (газові аналізатори), трали для

дослідження водоймищ, матеріали для пакування виявлених об'єктів тощо. Зазвичай для проведення слідчого експерименту слідчий залучає пересувну криміналістичну лабораторію, яка в повній мірі оснащена необхідними технічними засобами.

Таким чином, використання спеціальних знань, залучених спеціалістів та застосування технічних засобів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, відіграють важливу роль в досягненні мети і завдань слідчого експерименту, фіксації ходу та його результатів.

Призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

З слідчої та судової практики відомо, що однією з найбільш кваліфікованих та ефективних процесуальних форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, вважається залучення експерта та призначення судових експертиз. За допомогою експертизи відбувається збір та перевірка тих фактичних даних, які можуть бути встановлені лише шляхом наукового дослідження відповідних об'єктів, процесів та явищ і мають важливе значення для правильного вирішення питань, що виникають в процесі розслідування кримінальних правопорушень даної категорії.

Підстави, порядок та мета призначення судових експертиз у кримінальному провадженні.

Статті 69, 242, 243, 244, 332 КПК України визначають умови, порядок та підстави залучення експерта та призначення експертизи. Процедура залучення експерта до проведення експертизи строго регламентована законом, а результатом його процесуальної діяльності є висновок, який відноситься, згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України, до джерел доказів.

Сутність призначення та проведення експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, полягає у встановленні сторонами провадження, судом фактичних даних, шляхом

використання спеціальних знань, що застосовує експерт при проведенні експертизи. З цього приводу Ю.О. Пілюков, Ю.В. Циганюк зазначають: «органи досудового розслідування, сторона захисту, суд, призначаючи судову експертизу, намагаються встановити фактичні дані, що пов'язані з обставинами злочину і які неможливо встановити іншим шляхом» [64, с. 139].

Призначення експертизи на стадії досудового розслідування сприяє об'єктивності, повноті та всебічності пізнання події, обставин кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітніми. Водночас, «якщо питання про необхідність призначення експертизи виникне під час судового розгляду справи, суду необхідно з'ясувати можливість проведення її в судовому засіданні і викликати того ж експерта, який проводив експертизу на досудовому слідстві, а якщо експертиза не проводилась, - іншу особу, яка має необхідні спеціальні знання [64, с. 144-145].

Метою призначення та проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях у справах щодо неповнолітніх, є всебічне та повне дослідження матеріальних об'єктів, процесів та явищ, пов'язаних з подіями злочинів, які вчинено неповнолітніми. В результаті дослідження експертом формуються та надаються науково-обґрунтовані висновки про властивості цих об'єктів, можливість існування певних фактів та явищ, а також інші обставини злочинної події, що можуть бути вирішені з використанням спеціальних знань експертів.

Згідно зі ст. 242 КПК України («Підстави проведення експертизи»), «експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання». При цьому, цією статтею забороняється проведення експертизи для з'ясування питань права [7].

Ч. 2 ст. 242 КПК України визначені випадки при яких слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи. У кримінальних провадженнях, у яких розслідуються злочинні дії неповнолітніх, до таких випадків віднесено вирішення питань щодо: «встановлення причин

смерті особи; тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням» [7].

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

Суб'єкти судово-експертної діяльності.

Як зазначає І. В. Пиріг, «суб'єктами експертної діяльності можуть бути юридичні та фізичні особи, які організують та безпосередньо виконують різного роду дослідження. Обов'язкова вимога для суб'єктів безпосереднього дослідження – наявність відповідних наукових знань у певній галузі (спеціальних знань)» [40, с. 17].

З урахуванням видів кримінальних правопорушень, які вчиняються неповнолітніми, до проведення криміналістичних, спеціальних та оціночних експертиз, сторони провадження та суд зазвичай залучають судових експертів науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів (НДЕКЦ) Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, до основних завдань якої, віднесено проведення судових експертиз в кримінальних та інших провадженнях [65].

Зрештою, при вирішенні цього питання, сторони кримінального провадження та суд мають право обрати будь-яку державну експертну установу судової експертизи для призначення експертизи. Такими установами можуть бути також науково-дослідні інститути судових експертиз (НДІСЕ) Міністерства юстиції України, експертні служби Міністерства оборони

України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України, не є виключенням і можливість залучення експертів, які не є співробітниками державних експертних установ судової експертизи. Такий підхід забезпечує принцип процесуальної самостійності у прийнятті рішення сторонами провадження.

У випадках вирішення питань про причини смерті, визначення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності, слідчий або прокурор зобов'язані звернутися до судових експертів судово-медичних та судово-психіатричних установ Міністерства охорони здоров'я України.

Нерідко, дотримання принципів змагальності, об'єктивності та процесуальної самостійності сторін кримінального провадження, призводить до випадків, коли під час розгляду справ щодо неповнолітніх в суді, сторонами одночасно надаються експертні висновки, що стосувались дослідження одних і тих самих об'єктів, проведених у різних експертних установах. Якщо такі висновки містять принципові розбіжності, суд має право викликати у судове засідання експертів які їх проводили для дачі показань і роз'яснень щодо суті проведених ними досліджень, або прийняти рішення про призначення повторної чи комісійної експертизи.

Таким чином, зазначені положення формують правові основи використання сторонами та судом спеціальних знань, якими володіють експерти у процесі досудового розслідування та судового розгляду у справах, пов'язаних із злочинною діяльністю неповнолітніх.

Організація та підготовка призначення експертиз.

На думку більшості науковців, важливе місце у процедурі призначення судової експертизи займають організаційні питання, які поділяють на певні етапи. І. В. Пиріг виділяє підготовчий, робочий і заключний етапи призначення судової експертизи. Водночас, науковець зауважує, що «тільки процес

призначення експертизи можна вважати слідчою дією, а не проведення самого дослідження» [40, с. 242].

На підготовчому етапі слідчий вивчає матеріали кримінального провадження, виділяє матеріальні об'єкти, процеси або явища, які потребують експертного дослідження, визначає вид, предмет та завдання експертизи, приймає остаточне рішення про необхідність її проведення, визначає час призначення і обирає експертну установу (або експерта), у якій вона буде проводитися, а при необхідності звертається до фахівців (експертів) для отримання консультацій.

Так, якщо під час аналізу матеріалів кримінального провадження слідчий, вбачає необхідність призначення судової експертизи щодо визначення психологічного стану неповнолітнього під час вчинення ним кримінального правопорушення, він визначає предмет та завдання експертизи, звертається за консультацією до експертів даного профілю досліджень, після чого приймає рішення про її призначення у визначену ним експертну установу.

На робочому етапі, слідчий підготовлює для направлення до експертної установи відібрані об'єкти дослідження (наприклад, вилучені сліди рук під час огляду місця події) та матеріали, які роз'яснюють обставини при яких вони були вилучені, у тому числі експериментальні відбитки (зразки) підозрюваних та інших осіб, які підлягають порівняльному дослідженню. Після цього визначає коло завдань, які необхідно вирішити в процесі проведення експертизи.

На завершальному етапі, слідчий підготовлює постанову про призначення експертизи, в якій формулює запитання експерту, здійснює пакування та опечатування об'єктів дослідження та направляє всі матеріали разом із супровідним листом до експертної установи.

Суттєву допомогу слідчому під час підготовки матеріалів та призначення експертиз може надати спеціаліст. Зокрема, він здійснює допомогу у відборі зразків для порівняльного дослідження, пакуванні об'єктів, проводить

консультацій щодо формулювання запитань у постанові про призначення експертизи тощо.

Важливість одержання консультацій спеціаліста під час призначення експертиз, має суттєве значення для підвищення якості збирання матеріалів, що направляються на дослідження. З судової та експертної практики відомі непоодинокі випадки, коли слідчий, сторона захисту або суд, не вірно визначають завдання експертизи, допускають помилки при формулюванні запитань, в тому числі такі, які не відносяться до компетенції експерта, надсилають неякісні для порівняльного дослідження зразки, направляють об'єкти дослідження у пакуванні, яке не відповідає встановленим правилам зберігання та транспортування речових доказів тощо.

Види судових експертиз, які призначаються у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Аналіз слідчої та судової практики свідчить, що у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, можуть призначатися різні класи, роди та види судових експертиз.

Так, серед класу криміналістичних експертиз, можна виділити такі її види як: трасологічні; зброї; вибухово-технічні; почеркознавчі; технічні експертизи документів; матеріалів, речовин та виробів; комп'ютерно-технічні; фотопортретні; відео-, звукозапису та інші.

Серед інших класів судових експертиз, найчастіше призначають оціночні експертизи (товарознавчі, транспортно-товарознавчі), а також психологічні, судово-медичні, судово-психіатричні експертизи, потреба у призначенні яких, виникає в залежності від конкретних обставин справи.

Наведемо основні види та підвиди судових експертиз, які найбільш часто призначаються у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Трасологічні експертизи.

Вчинення неповнолітніми корисливих (крадіжки), насильницько-корисливих (грабежі, розбої), насильницьких (сексуального характеру) кримінальних правопорушень, як правило супроводжується порушенням речової обстановки на місці події, появою різних матеріальних об'єктів, утворенням слідів-відображень в результаті взаємного контакту одних матеріальних об'єктів з іншими.

Дослідження таких слідів та їх слідоутворюючих об'єктів здійснюється під час проведення судово-трасологічних експертиз. Метою їх призначення є встановлення фактичних даних, які використовуються сторонами та судом в якості доказів у кримінальному провадженні. Джерелом інформації, необхідної для вирішення експертних завдань трасологічної експертизи є сліди-відображення: людини; інструментів та механізмів; транспортних засобів; в окремих випадках – сліди тварин.

Предметом трасологічної експертизи є встановлення обставин, пов'язаних з механізмом утворення слідів-відображень, діагностика властивостей, станів об'єктів, які їх утворили, визначення їх родової (групової) належності, а за наявності таких об'єктів – їх ідентифікація за наявними слідами.

Безпосередніми об'єктами трасологічної експертизи у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, як правило є:

- сліди людини - рук, ніг, зубів, губ, нігтів, взуття, рукавичок та об'єкти, що могли їх утворити;
- сліди знарядь, інструментів та механізмів – злому, що виявляють на запірних пристроях, пломбіровочних пристроїв на контрольних пломбах, розпилу, розрубку, свердління, перекусу та об'єкти, що могли їх утворити;
- частини монолітних об'єктів розділених механічним шляхом (уламки скла, частини розірваних документів тощо);
- сліди транспортних засобів – протекторів шин, їх окремих частин (бампера), транспортні засоби (їх окремі частини), що могли їх утворити;
- сліди тварин - лап, копит, зубів, кігтів, підков та клейм.

До об'єктів трасологічного походження також відносять різноманітні матеріальні об'єкти, як: в'язальні вузли; вироби, що відображають рухові навички особи; інші вироби.

У межах трасологічної експертизи вирішуються як ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні так і класифікаційні завдання.

Діагностичні завдання спрямовані на виявлення наявності слідів-відображень на представлених об'єктах, а також визначення їх придатності для ідентифікації, встановлення часу, механізму та послідовності утворення. За результатами дослідження слідів, може бути встановлена родова (групова) належність об'єктів, що їх утворили. Наприклад, визначення належності сліду взуття дорослому, чи підлітку; типу взуття – спортивне чи модельне. До діагностичних завдань відносять також визначення властивостей та станів об'єктів, наприклад - технічної справності замка, або навпаки – його не справності та з яких причин.

Ідентифікаційні завдання у трасології вирішують тотожність слідів-відображень з об'єктами, що їх утворили. Наприклад, встановлення тотожності між слідом взуття, вилученого на місці події та взуттям підозрюваного; слідом пальця руки та відбитком пальця на дактилокарті підозрюваного, слідом злому та вилученим під час обшуку у інструмента тощо. Різновидом ідентифікації є встановлення тотожності цілого об'єкта за його частинами, наприклад частин розірваного документа, уламків скла тощо.

Ситуаційні завдання здебільшого стосуються визначення механізму слідоутворення, вони встановлюють обставини при яких могли утворитися сліди, в результаті яких дій, які зовнішні фактори впливали на механізм їх утворення, наявність професійних навичок особи. Вирішення ситуаційних завдань у трасологічних дослідженнях, завжди розглядаються комплексно - у сукупності з дослідженням речової обстановки на місці події. Для їх вирішення, важливим є представлення слідчим не тільки слідів та об'єктів, що їх утворили, але й матеріали слідчої (розшукової) дії - протоколи, плани, схеми,

фототаблиці, що відображають точне місце їх розташування у речовій обстановці місця події.

Трасологічні експертизи слідів людини.

У кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх найчастіше можуть використовуватись можливості *дактилоскопічних досліджень*, як підвиду трасологічної експертизи, оскільки сліди рук найбільше виявляють під час оглядів місць подій корисливих та насильницько-корисливих злочинів, злочинів сексуального характеру.

Головним завданням дактилоскопічних досліджень є ідентифікація неповнолітнього злочинця за слідами рук, вилучених з предметів речової обстановки в місці вчинення крадіжки, грабежу, розбою або інших злочинів.

Діагностичні завдання в дактилоскопії вирішують придатність представлених на дослідження слідів рук для ідентифікації, встановлення давності утворення слідів рук на місці їх виявлення, що дозволяє визначити часові характеристики вчинення злочину.

Ситуаційні завдання дозволяють визначити механізм слідоутворення та умови взаємодії об'єктів під час події.

Ідентифікаційні завдання встановлюють тотожність особи за сукупністю загальних та окремих ознак, що відобразилися у сліді, тобто можливість встановити перебування неповнолітнього в тому чи іншому місці, який торкався руками окремих предметів речової обстановки.

До типових питань, які вирішуються дактилоскопічною експертизою, можна віднести такі: «Чи придатні сліди пальців рук вилучені під час огляду місця події (предмета) для ідентифікації по них особи? Якою рукою і якими пальцями залишені сліди на певній поверхні? У результаті якої дії залишено слід (захват, торкання тощо) на даному предметі? Чи залишений слід пальця руки на предметі конкретною особою? Чи залишені сліди пальців рук вилучені при огляді місця події по факту 1 і при огляді місця події по факту 2 однією особою?» [66].

Часто у справах щодо неповнолітніх призначають такий підвид трасологічної експертизи, як *дослідження слідів ніг та взуття*.

Основними завданнями цієї експертизи є ідентифікація людини за слідами: босих ніг, взутих у шкарпетки, панчохи та взуття, вирішення діагностичних завдань спрямоване на встановлення типу, розміру взуття, анатомічних особливостей людини, його зросту, особливостей ходи тощо.

До основних питань при призначенні експертиз слідів ніг людини та взуття відносять: «Чи є на даній поверхні (даному предметі) сліди босих ніг (панчіх, шкарпеток, взуття) людини та чи придатні ці сліди для ідентифікації людини (панчіх, шкарпеток, взуття)? Чи залишені сліди від шкарпеток, панчіх чи взуття, вилучених у певної особи даною особою? Чи залишені сліди ніг (шкарпеток, панчіх, взуття), виявлені в різних місцях, однією особою (сліди тих самих шкарпеток, панчіх, взуття)? Взуттям якого виду залишені дані сліди і які його характеристики і особливі ознаки (розмір, ступінь зношування тощо)? Який орієнтовно зріст людини, яка залишила сліди? Які особливості ходи людини відбилися у "доріжці слідів"? Який механізм утворення слідів взуття?» [66].

Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами.

До підвидів таких трасологічних досліджень відносять: дослідження слідів злому, інструментів, механізмів, виробів масового виробництва; дослідження замикаючих та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів); дослідження цілого об'єкта за його частинами.

Основним завданням експертизи слідів злому, інструментів, виробів масового виробництва є установлення конкретного екземпляра або виду (характерних особливостей) знаряддя, інструмента, агрегату за слідами його дії; установлення механізму (способу) злому (іншої дії), напрямку, в якому проводився злом перешкоди (з внутрішнього або зовнішнього боку), типу (виду) виробу, що залишив слід, способу його виготовлення тощо.

До ідентифікаційних та діагностичних питань при призначенні експертиз слідів злому, інструментів, виробів масового виробництва відносять: «Чи даним знаряддям (інструментом) було вчинено злом або іншу дію (зрубано дерево, спиляно гілку, перекушено дрiт тощо)? Чи не залишено слiди злому, вилучені з різних місць подій, тим самим знаряддям? Одним чи декількома знаряддями було вчинено злом? Знаряддям якого виду вчинено злом? З якого боку (внутрішнього чи зовнішнього) було вчинено злом перешкоди (стіни, вікна, ґрат тощо)? Яким способом розділено предмет (шляхом розрізування, розрубання, розпилювання, свердління тощо)?» [66].

Об'єктами експертизи замкальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів) є замки та інші замкальні пристрої, пломби, контрольні пристрої (засоби).

До основних завдань цієї експертизи відносять «встановлення факту і способу відмикання (злому) пристрою, видів предметів, що були використані для цього, ідентифікація цих предметів, а для пломб, крім того, - ідентифікація пломбувальних лещат, факту переклеювання паперових контрольних засобів».

Серед орієнтовного переліку вирішуваних питань, вирізняють наступні: «Чи справний механізм замка? Якщо ні, то в чому полягає несправність? Чи був відімкнений замок сторонніми предметами (відмичками, підібраними або підробленими ключами)? У який спосiб відімкнений (зламаний) замок? Чи одним способом відімкнені (зламані) надані замки? У якому стані (замкненому, відімкненому) був замок у момент його пошкодження? Чи можливо відімкнути даний контрольний замок без пошкодження контрольного вкладиша? Чи можливо відімкнути даний замок за допомогою інструмента (предмета), що був вилучений у особи (прізвище, ім'я, по батькові)? Знаряддям якого виду зламано замок? Чи зламано замок знаряддям, вилученим у особи (прізвище, ім'я, по батькові)? Чи відмикався замок за допомогою даного ключа (відмички)?» [66].

Дослідженням цілого об'єкта за його частинами. Цей підвид трасологічної експертизи встановлює, чи становили частини предмета раніше одне ціле.

До переліку вирішуваних питань відносять: «Чи становили знайдені частини єдине ціле (чи є уламки скла частинами розсіювача фар даного автомобіля, чи відколота дана тріска від певного поліна тощо)? Яким способом відокремлено від предмета його частину? Який механізм відокремлення від предмета його частини (частин)? Чи становили єдине ціле конструктивні частини об'єкта? До якого виду належить предмет, частина якого вилучена з місця події? Частиною якого виробу є відірваний аркуш? Чи складала раніше надані уривки документа єдине ціле? Якими був первинний вид і зміст розірваних документів?» [66].

В якості об'єктів дослідження на експертизу надаються всі частини, уламки, фрагменти, які могли раніше складала один предмет.

До різновидів таких досліджень відносять також дослідження вузлів та петель, рельєфних знаків, механічних пошкоджень одягу, нашарувань на одязі (взутті) тощо.

Дослідження слідів транспортних засобів. Об'єктами посягання, під час вчинення неповнолітніми корисливих та насильницько-корисливих злочинів, часто є транспортні засоби, які можуть застосовувати неповнолітні для під'їзду до місця вчинення злочину, перевезення викраденого майна. Не виключаються випадки, коли неповнолітні, заволодівши транспортним засобом, вчиняють дорожньо-транспортні події і з місця події зникають. В таких випадках виникає потреба у дослідженні як слідів, так і самих транспортних засобів, якими вони були залишені.

Основними завданнями трасологічної експертизи слідів транспортних засобів є:

- ідентифікаційні – з метою ототожнення транспортного засобу за частинами та слідами, що залишені на місці події;
- діагностичні – для встановлення властивостей і стану транспортних засобів або утворених ними слідів;
- ситуаційні – для встановлення механізму слідоутворення, механізму взаємодії транспортного засобу з іншими об'єктами.

Сліди транспортних засобів містять значний обсяг інформації, яка може бути використана для встановлення виду (типу), марки та моделі транспортного засобу, напрямку його руху тощо.

Питаннями, що можуть бути поставлені на вирішення трасологічної експертизи транспортних засобів є: «Яким видом (типом), маркою та моделлю транспортного засобу та якими його частинами залишені виявлені сліди на місці події? Чи залишені сліди даним транспортним засобом (його частинами)? Яким колесом транспортного засобу залишені сліди (правим, лівим, переднім, заднім)? Шиною якої моделі залишені сліди? Чи є на даному об'єкті (одязі потерпілого, огорожі дороги, дорожньому покритті тощо) сліди транспортного засобу? Чи утворилися сліди на об'єкті в результаті його переїзду колесами транспортного засобу? Який механізм утворення слідів на транспортному засобі? Чи є знайдений предмет (його фрагмент – уламки кронштейна, гайки, фрагменти фарного розсіювача, повторювача поворотів або вітрового скла, фрагменти лакофарбового покриття) частиною наданого для дослідження транспортного засобу?» [66].

Експертизи зброї.

Цей вид експертиз може призначатись під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, у випадках, коли в якості знаряддя злочину застосовувалася вогнепальна зброя, набої (боєприпаси) до неї, а також, якщо вони були вилучені з незаконного обігу.

У справах щодо неповнолітніх експертизу зброї, як окремий вид, можна поділити на окремі підвиди:

- балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї;
- балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу;
- дослідження зброї з некінетичним принципом ураження;
- дослідження холодної зброї.

До вогнепальної зброї належать: всі види бойової, спортивної, нарізної мисливської зброї, а також атипова зброя, кустарно виготовлена чи перероблена, а також історичні зразки зброї – пістолети, револьвери, карабіни, гвинтівки, автомати, кулемети тощо. До боєприпасів - частину озброєння, безпосередньо призначеного для ураження живої сили противника, знищення його бойової техніки, руйнування укріплень, споруд і виконання спеціальних завдань.

Балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї

Об'єктами судово-балістичного дослідження є: ручна вогнепальна зброя та її окремі частини; боєприпаси та їх складові частини (кулі, гільзи, пижі, порох); сліди пострілу на кулях, гільзах та перешкодах; засоби та інструменти, призначені для спорядження патронів або виготовлення снарядів.

В ході балістичних досліджень вирішуються класифікаційні, діагностичні, ідентифікаційні та ситуаційні завдання, які встановлюють:

- належність представленого на дослідження предмета до вогнепальної зброї, боєприпасу;
- систему, модель, зразок, калібр зброї (боєприпасу) та завод-виробник;
- спосіб виготовлення зброї (боєприпасу), технічну справність та придатність до стрільби;
- ідентифікацію конкретного екземпляру вогнепальної зброї, з якої був здійснений постріл;
- можливість пострілу без натискання на спусковий гачок за певних умов (при падінні зброї на ґрунт, підлогу);
- обставини, пов'язані із використанням зброї (відстань, з якої стріляли, напрям пострілу, кількість та послідовність пострілів, взаємне розташування стрілка (зброї) та перешкоди).
- факт стрільби після останнього чищення та змащування зброї [67].

Досліджуючи значення ситуаційних судово-балістичних досліджень для кваліфікації кримінальних правопорушень В. В. Арешонков, Ю. О. Пілюков та ін. зазначають, що «від традиційних балістичних досліджень діагностичного,

класифікаційного та ідентифікаційного характеру ситуаційні відрізняються тим, що їхнім об'єктом дослідження є події, які вже відбулися та відобразилися не стільки в окремих слідах, скільки в речовій обстановці місця події загалом» [68, с. 34].

До основних питань при призначенні експертиз дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів відносять: «Чи є наданий предмет (пристрій) вогнепальною зброєю? До якої системи (моделі, зразку) належить вогнепальна зброя? Чи є надана зброя справною і чи придатна вона для здійснення пострілів? Яким способом (промисловим, кустарним) виготовлено вогнепальну зброю, або її окремі деталі? Чи піддавалася вогнепальна зброя переробці? Якщо так, то які деталі перероблені або замінені? Частиною якого виду, зразка, моделі вогнепальної зброї є надана деталь? Чи належить наданий патрон до боєприпасів? До якого виду, типу, калібру належить патрон? Для якого виду, моделі вогнепальної зброї призначений патрон? Чи придатний наданий патрон для стрільби? Чи не були вистріляні кулі та гільзи, виявлені на місці події, з конкретного екземпляра зброї? Чи не застосовувався конкретний екземпляр зброї при вчиненні різних злочинів? Чи можливий постріл з конкретного екземпляра вогнепальної зброї без натискання на спусковий гачок за певних умов? Чи мав місце факт стрільби після останнього чищення та змащування зброї? Яка була кількість та послідовність пострілів? Яка була відстань та напрям пострілу між стріляючим і потерпілим (зброєю та перешкодою)?» [66].

Дослідження холодної зброї

Об'єктами дослідження є: клинкова (колючої, ріжучої, рублячої або комбінованої дії) та неклинкова (ударно-дробильної, ударно-дробильно-удушаючої, металльної дії) холодна зброя, вироби схожі за своїми конструктивними особливостями до неї та частини холодної зброї тощо.

Основними завданнями дослідження холодної зброї є установлення їх належності до холодної зброї колючої, ріжучої, рублячої, ударно-дробильної

дії, способу їх виготовлення, визначення типу, виду, зразка холодної зброї або конструктивно подібного до неї виробу.

До основних питань при призначенні експертиз дослідження холодної зброї відносяться: «Чи є наданий предмет холодною зброєю? Якщо так, то до якого виду, типу холодної зброї він належить?» [66].

Призначення експертиз зброї у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх мають певні особливості, які відрізняють їх від призначення інших видів експертиз. Зокрема, вогнепальна зброя повинна бути розряджена, належним чином упакована, мати індивідуальні бирки з позначенням її найменування часу вилучення та місця виявлення.

Частини зброї упаковуються окремо, при цьому забезпечується їх захист від забруднення, можливого контакту та пошкоджень, а зріз ствола закривається тканиною і обв'язується;

Доставка зброї та боеприпасів до експертної установи забезпечується особою, яка призначила експертизу або її представником, при цьому пересилка об'єктів поштою забороняється. [66].

Якщо під час слідчих (розшукових) дій були виявлені окремі частини одного матеріального об'єкта в різних місцях, то логічно виникають питання, пов'язані із встановленням, чи не складала вони раніше один предмет [69, с. 253]. Наприклад, якщо на місці події по факту розбою, було вилучено частину зламаного клинка від ножа, а під час обшуку у помешканні підозрюваного неповнолітнього виявлено іншу частину ножа із зламаним клинком, слідчий повинен призначити трасологічну експертизу для встановлення належності цих об'єктів (частин) раніше єдиному цілому. В даному випадку, позитивний висновок експерта буде вважатися беззаперечним доказом застосування саме цього ножа при вчиненні злочину, що у сукупності з іншими доказами дозволить довести причетність неповнолітнього до злочину.

Почеркознавчі експертизи.

В окремих кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми, об'єктами експертних досліджень можуть бути листи, адресовані потерпілим, що містять рукописні тексти погрожуючого характеру, написи на стінах, дверях, парканах.

Досліджуючи проблеми почеркознавчих експертиз, Меленевська З. С., Свобода Є. Ю., Шаботенко А. І., до безпосередніх об'єктів дослідження почерку відносять: «рукописні тексти, змістовна сторона яких зафіксована за допомогою буквенних (або) цифрових позначень; підписи, які відображають прізвище (ім'я, по-батькові) особи у вигляді букв (та) умовних письмових знаків та мають посвідчувальне призначення; короткі записи, змістовна сторона яких зафіксована за допомогою одного або декількох слів» [70, с. 14].

Предмет судово-почеркознавчої експертизи, розглядається як - «встановлення фактів, що входять до компетенції експерта-почеркознавця, тобто вирішення завдань шляхом застосування відповідної методики» [71, с. 7].

Вирішення завдань, пов'язаних із встановленням безпосереднього виконавця рукописного тексту, факту виконання однією особою різних рукописних текстів, його окремих фрагментів, а також виконання особою рукописного тексту від імені іншої особи, відносяться до ідентифікаційних завдань.

При постановці ідентифікаційних завдань ставлять такі типові запитання: Ким, неповнолітнім А., чи іншою особою виконано рукописний текст у листі, адресованому Б. такого змісту: «Поверни гроші, або підпалимо хату»? Однією чи різними особами виконані рукописні тексти у листах, що містять погрози, які представлені на дослідження? Чи виконаний рукописний текст (підпис) від імені певної особи неповнолітнім А.?

Вирішення діагностичних завдань спрямовані на встановлення умов, при яких було здійснено рукопис, його можливе виконання у незвичних умовах або у незвичному стані особи тощо.

При постановці діагностичних завдань, питання можуть бути такими: Чи виконано рукописний текст у листі навмисно зміненим почерком? Чи виконано

рукописний текст у листі від імені неповнолітнього А. самим А., який перебував у стані алкогольного сп'яніння? Чи перебувала особа, яка виконала рукописний текст у листі, у незвичайному стані?

Встановлення факту дописки слова, фрази до існуючого тексту, або цифри до числа, є одним з діагностичних завдань, але їх встановлення відноситься вже до сфери технічної експертизи документів.

В окремих випадках у судово-почеркознавчих експертизах можуть вирішуватися класифікаційні завдання із встановлення за почерком статі та віку виконавця рукописного тексту. На вирішення таких завдань можуть бути поставлені такі запитання: «Особою якої статі та віку виконано рукописний текст у листі? До якої групи осіб за віком належить виконавець наданого на дослідження рукописного тексту?» [66].

Методика дослідження рукописних текстів виконаних неповнолітніми, в цілому не відрізняється від дослідження почерку дорослих осіб. Відмінність може полягати лише у вікових особливостях почерку неповнолітніх, які виконали рукописний текст або підпис.

Порівняльний матеріал, відібраний у неповнолітніх, як і для дорослих, складається з експериментальних, вільних та умовно-вільних зразків почерку, підписів або цифрових позначень. Відрізняється лише сама процедура такого відбору для неповнолітніх.

Технічні експертизи документів (ТЕД).

Практика розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми свідчить про те, що є випадки, коли тексти погрожуючого характеру, можуть бути надруковані за допомогою знакодруквальних апаратів (принтерів), виготовлені шляхом монтажу, внесення змін до існуючих рукописних текстів шляхом підчисток, травлень, дописок, вставлень тощо.

При проведенні технічної експертизи документів вирішуються діагностичні, ідентифікаційні та класифікаційні завдання.

Загальними діагностичними завданнями є такі: встановлення способу виготовлення документа; визначення часу виготовлення документа або його окремих частин; встановлення факту і способу внесення змін до документа; виявлення первинного змісту документа.

До загальних ідентифікаційних завдань відносять ототожнення конкретного знакодрукуючого апарату, на якому був виготовлений документ.

В деяких випадках виникає потреба у дослідженні способу виготовлення документа, якщо текст погрожуючого характеру в ньому, виконаний за допомогою знакодрукуючого апарату (принтера) та подальшої його ідентифікації.

Перед експертизою текстів, що віддруковані на знакодрукуючих апаратах, можуть бути поставлені такі питання:

«Яким способом виконано друкований текст у документі? Яка послідовність виконаного друкованого тексту та інших реквізитів у документі? Чи відповідає час виконання друкованого або рукописного тексту даті, вказаній у даному документі; Який тип (вид), модель знакодрукуючого апарату (принтера), що використовувався для виконання друкованого тексту даного документа? Чи піддавався змінам зміст рукописного тексту у документі шляхом підчистки, травлення, дописки або вставлення? Яким був первинний зміст друкованого або рукописного тексту, що піддавався змінам? Чи виконано друкований текст та інші реквізити документа на представленому на дослідження знакодрукуючому апараті (принтері)?» [66].

До основних вимог, яким має відповідати порівнювальний матеріал, що представлений на дослідження відносять: наявність вільних та експериментальних зразків, виконаних на знакодрукуючому апараті (принтері), що підлягає ідентифікації або наявність самого апарату.

Експертизи матеріалів речовин та виробів

Одним з підвидів експертиз матеріалів речовин та виробів є дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Експертизи цього підвиду можуть призначатись сторонами кримінальних проваджень при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, що пов'язані «з незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням, пересиланням чи збутом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів» (ст. 307 КК України) та інших порушень їх обігу, встановлених законом [7].

Предметом дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, сильнодіючих чи отруйних лікарських засобів, обладнання для їх виготовлення, є встановлення фактичних даних щодо обставини кримінального провадження, на основі спеціальних знань, якими володіє експерт у сфері таких досліджень.

Типовими об'єктами, що надаються на дослідження є: наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, сильнодіючі чи отруйні лікарські засоби, обладнання для їх виготовлення, що були вилучені у неповнолітніх, а саме: подрібнені частини рослин коноплі та їх смоли, рослини опійного маку; продукти їх переробки - гашиш, анаша, марихуана, опій-сирець; синтетичні наркотики - героїн (діацетил- морфін), метадон, амфетамін; різноманітні фармацевтичні (лікарські) препарати у вигляді таблеток та розчинів; прекурсори - оцтовий ангідрид, ефедрин, ергометрин, лізергінова кислота тощо. Такими об'єктами часто є ватні тампони, бинти, ганчірки, просякнуті цими речовинами, побутове обладнання для виготовлення наркотичних речовин.

Основними завданнями таких експертиз є: віднесення, представлених на дослідження об'єктів до наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, сильнодіючих чи отруйних лікарських засобів, встановлення їх виду, способів виготовлення та джерел походження тощо.

В ході призначення експертизи на її вирішення можуть бути поставлені діагностичні та ідентифікаційні питання.

До діагностичних відносять: Чи є надана на дослідження речовина наркотичним засобом, психотропною речовиною, їх аналогом або прекурсором, сильнодіючим чи отруйним лікарським засобом? Якщо так, то якою саме? Яка кількість наданого наркотичного засобу, психотропної речовини, її аналогу та прекурсорю, сильнодіючого чи отруйного лікарського засобу? Чи містяться в нашаруваннях, виявлених на предметах, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, сильнодіючі та отруйні лікарські засоби, якщо так, то які саме і яка їх кількість? Чи є у піднігтьовому вмісті неповнолітнього А. залишки наркотичних засобів, якщо так, то яких саме? Яким є технологічний процес виготовлення наданої на дослідження наркотичної речовини, вилученої у неповнолітнього А.? Чи є, виявлені під час обшуку у неповнолітнього А., записи та хімічні формули, описами технологічного процесу, пов'язаного з виготовленням наркотичного засобу?

До ідентифікаційних відносять: Чи становили раніше єдину масу, (єдине ціле) надані на дослідження наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори, сильнодіючі чи отруйні лікарські засоби, що були вилучені з різних джерел? Чи мають надані на дослідження наркотичні засоби спільну родову або групову належність, за використаною для їх виготовлення наркотичною сировиною, якщо так, то яку саме? Чи виготовлені, надані на дослідження наркотичні засоби або психотропні речовини, з використанням обладнання, вилученого за місцем проживання неповнолітнього А.?

Товарознавчі експертизи.

Вчинення неповнолітніми корисливих, насильницько-корисливих та інших злочинів, завжди супроводжується нанесенням збитків потерпілим, встановлення і відшкодування яких, є одним з найважливіших завдань під час їх розслідування. Товарознавчі експертизи займають одне з провідних місць під час розслідування злочинів цієї категорії, оскільки об'єктами безпосереднього посягання в них, переважно є товари народного споживання, вартість яких

необхідно встановити товарознавчою експертизою. З огляду на це, об'єктами товарознавчої експертизи, вважаються:

- товари непродовольчої групи – будівельні, ювелірні, косметичні, галантерейні, культурно-побутові товари, меблі, одяг, взуття тощо;
- товари продовольчої групи - м'ясні, молочні, зерноборошняні, кондитерські, смакові товари тощо;
- машини (двигуни, верстати, генератори), обладнання та сировина;

При проведенні товарознавчої експертизи, за умови відсутності об'єктів дослідження, важливими документами є: технічні паспорти на товарну продукцію, товарно-транспортні накладні, рахунки-фактури, гарантійні талони, інструкції з експлуатації. Нерідко такими документами є протоколи слідчих (розшукових) дій, наприклад – протоколи допитів свідків, потерпілих та підозрюваних, у яких відображені певні відомості про товари народного споживання.

До основних завдань, які вирішуються товарознавчою експертизою слід віднести:

- встановлення належності товарів до класифікаційних категорій, прийнятих у виробничо – торговельній сфері (вид, різновид, гатунок, артикул, марка, модель, розмір, комплектність тощо);
- визначення способу виробництва (промисловий чи кустарний (саморобний)) товарів;
- встановлення змін показників якості товарів;
- визначення ринкової вартості товарів на певну дату (в т. ч. вартості відсутнього майна);
- встановлення розміру матеріального збитку, що спричинений власнику внаслідок пошкодження належного йому майна;
- визначення характеристик об'єктів дослідження відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньої економічної діяльності.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань: «Яке найменування та призначення товарів? Яка групова належність (класифікаційна категорія (вид,

різновид, гатунок, артикул, марка, модель, розмір, комплектність тощо)) товарів? Яка ринкова вартість об'єктів дослідження станом на певну дату? Які характеристики об'єктів дослідження відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньої економічної діяльності? Чи має даний виріб дефекти? Якщо так, то які саме? Який розмір матеріального збитку, спричинений власнику внаслідок пошкодження належного йому майна, станом на певну дату?» [74].

Фотопортретні експертизи.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, особливо тих, які пов'язані із відкритим заволодінням майном потерпілого, спрямовані проти громадського порядку, часто виникає необхідність в проведенні ототожнення особи неповнолітнього злочинця за ознаками його зовнішності. Таке ототожнення переважно проводиться шляхом пред'явлення такої особи або його фотознімків для впізнання. Ототожнення може відбуватися також шляхом проведення фотопортретної експертизи, яка призначається у випадках, коли органи досудового розслідування або суд не мають можливості іншим шляхом достовірно встановити особу. Зміст такого дослідження полягає у проведенні експертом роздільного та порівняльного аналізу зовнішніх ознак особи, які відобразились на фотографічних знімках.

Фотопортретною експертизою можна вирішувати дві основні групи завдань - ідентифікаційні та діагностичні.

До ідентифікаційних відносять: «встановлення тотожності або відмінності осіб, зображених на фотокартках або інших об'єктивних відображеннях зовнішнього вигляду людини».

До діагностичних – «встановлення расово-етнічної, статевої, вікової приналежності людини, зображеної на портреті» [72, с. 8].

Об'єктами експертизи можуть бути, як фотознімки, так і їх репродукції, на яких зафіксовано зображення (портрет) ототожнюваної особи. Крім цього, до об'єктів експертизи відносять також фотознімки та їх репродукції із

зображенням певної особи, які отримані з серверів систем відеоспостереження контролю за приміщеннями, територіями, або отримані з інших технічних засобів. Обов'язковою умовою, при вирішенні ідентифікаційних завдань експертизи, є представлення разом з фотопортретами, що підлягають дослідженню, порівняльних зразків-фотографій [72, с. 8].

При вирішенні ідентифікаційних завдань фотопортретної експертизи ставляться такі основні запитання: Чи зображений на представленому фотознімку неповнолітній А.? Чи є серед осіб на груповому фотознімку неповнолітній А., зображений на представлених порівняльних фотознімках? Чи зображений на представлених фотознімках, виготовлених у різні періоди часу неповнолітній А.?

Експертизи відео-, звукозапису.

Експертиза відео-, звукозапису призначається у кримінальних провадженнях, коли необхідно встановити диктора за фізичними параметрами усного мовлення. Така необхідність виникає у кримінальних провадженнях, пов'язаних із отриманням завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 КК України), наприклад, неправдивих повідомленнях про мінування об'єктів (вокзалів, станцій метро, торгових центрів тощо), які часто вчиняють неповнолітні. Фактичними даними при розслідуванні зазначених кримінальних правопорушень, може бути звукозапис, на якому зафіксовано голосове повідомлення телефоном про мінування об'єкта та загрозу вибуху.

Експертиза відео-, звукозапису охоплює три основних напрями (підвида) досліджень: «технічне дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису; дослідження диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів та середовищ; лінгвістичного дослідження усного мовлення».

Об'єктами дослідження цих напрямів «є звукова, у тому числі мовленнева інформація, яка зафіксована на фонограмах, а також носії й технічні засоби зняття й фіксації такої інформації» [73, с. 3].

Під час проведення експертизи за напрямками, вирішуються діагностичні та ідентифікаційні завдання.

До діагностичних завдань технічного дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису «відносять визначення оригінальності, неперервності, монтажу відеофонограми; встановлення технічних параметрів носія та засобів запису; встановлення технологічних схем, технічних засобів і каналів відеозвукозапису».

Типовими діагностичними запитаннями є: «Оригіналом чи копією є представлена на експертизу фонограма? Чи фіксувалася фонограма безперервно? Чи піддавалася вона монтажу або будь-яким іншим змінам?» [73, с. 4-5].

Типовим ідентифікаційним запитанням цього напрямку досліджень є таке: «Чи виготовлена фонограма розмови, що зафіксована на мікродискеті, за допомогою наданого на дослідження цифрового диктофона?» [73, с. 5].

Найбільший інтерес для розслідування має другий напрям – «дослідження диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів та середовищ».

Діагностичні завдання цього напрямку «встановлюють придатність мовленнєвих сигналів для ідентифікації диктора, віднесення сигналів до відповідного класу джерел звуків тощо».

Типовими запитаннями є такі: «Чи придатні фонограми розмов для ідентифікації особи за мовленням? Скільки осіб брали участь у розмові? У якому звуковому середовищі (наприклад, у закритому приміщенні чи на подвір'ї) велася розмова, зафіксована у фонограмі? Які з розмов на представлених фонограмах є телефонними? Записане джерело звуку перебувало в нерухомому стані чи в русі?» [73, с. 6].

Ідентифікаційні завдання встановлюють особу за голосом, зафіксованим у фонограмі розмови.

Типовими ідентифікаційними запитаннями слід вважати такі: «Чи брав участь неповнолітній Н. у розмові, зафіксованій у часовому інтервалі 01 : 00–25

: 00 (хв. : сек) запису на мікродискеті? Якщо так, то які слова та фрази належать саме йому?» [73, с. 6].

Третій напрям - лінгвістичне дослідження усного мовлення «встановлює фактичні дані, що відображаються у звукозапису мовлення людини і дістають вияв у формі її індивідуальної реалізації».

Діагностичні завдання цього напрямку досліджень охоплюють питання, які встановлюють придатність зафіксованого мовлення для ідентифікації диктора, його стать та емоційний стан в момент передачі інформації, приналежність до певної соціальної групи тощо.

Типові запитання: «Яким був емоційний стан диктора? Якими є соціальні, психічні особливості та діалект особи, телефонна розмова якої зафіксована у фонограмі телефонного повідомлення? Особі якої статі належить мовлення, зафіксоване у фонограмі телефонного повідомлення? Чи є мовлення у фонограмі розмови, вільним (спонтанним), чи текстом, що читається?» [73, с. 6].

На вирішення експертизи ставляться такі ідентифікаційні запитання щодо встановлення особи, голос і мовлення якої зафіксовано у фонограмі розмови: «Яка кількість осіб брала участь у розмові, зафіксованій на мікродискеті, представлений на дослідження? Чи вимовляв неповнолітній А. інформацію про мінування залізничного вокзалу, зафіксовану у фонограмі?» (*в редакції авторів*) [73, с. 6].

Призначення експертиз відео-, звукозапису має свої особливості. Перед призначенням експертизи слідчий повинен провести огляд матеріального носія, на якому зафіксована фонограма, здійснити її прослуховування, а результати оформити відповідним протоколом слідчої (розшукової) дії. При підготовці матеріалів експертизи не виключається залучення спеціаліста, який може надати допомогу при визначенні конкретних об'єктів експертного дослідження та правильно сформулювати запитання у постанові про призначення експертизи.

Судово-психологічні експертизи

В попередніх розділах роботи зазначалось, що психологічний стан неповнолітнього злочинця, свідка або потерпілого, через різні причини суб'єктивного та об'єктивного характеру, може супроводжуватися певними відхиленнями. Тому, під час розслідування кримінальних правопорушень важливо встановити характер та ступінь цих відхилень, визначити об'єктивні причини їх виникнення. Однією з найбільш ефективних процесуальних форм визначення психологічного стану неповнолітнього, під час вчинення кримінального правопорушення, є призначення та проведення судово-психологічної експертизи.

Предметом цієї експертизи, є визначення індивідуально-психологічних властивостей неповнолітнього, які відображають особливості сприйняття ним окремих явищ за наявності певних умов, здатність їх адекватно оцінювати та реагувати на екстремальні ситуації.

Найбільш загальними діагностичними питаннями, які можуть бути поставлені на вирішення судово-психологічної експертизи у справах щодо неповнолітніх, є такі: «Яким є рівень загального розвитку неповнолітнього у психологічному аспекті? Якими є його емоційна сфера, коло інтересів і схильностей? Якими є його здібності логічно мислити, орієнтуватись у ситуації? Наскільки вплинули ті чи інші вікові особливості на діяльність неповнолітнього, на перебіг його психічних процесів?» [66].

Важливе значення для оцінки показань неповнолітніх, отриманих за результатами допиту, має встановлення їхньої можливості самостійно оцінювати ситуацію, приймати рішення і діяти під їх впливом. Слідча та судова практика розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх свідчить, що часто їхні показання ґрунтуються на власних спостереженнях, які, через суб'єктивне сприйняття дійсності, можуть мати доволі специфічне судження. Оцінку їх показань, необхідно обов'язково здійснювати із врахуванням психологічних особливостей, що притаманні особам цієї вікової

групи, а саме: можливої мимовільної навіюваності, фантазування, схильності до видумок та перебільшень.

В таких випадках на вирішення судово-психологічної експертизи можна поставити такі запитання: «Чи відповідають показання неповнолітнього його віку та інтелектуальному розвитку? Чи має дана неповнолітня особа суб'єктивну можливість правильно сприймати і оцінювати обставини, що мають значення для кримінального провадження? Чи міг правильно сприймати і усвідомлювати малолітній свідок (потерпілий) дану конкретну подію? Яким є ступінь навіюваності допитуваного? Чи є підстави вважати, що неповнолітній дає показання під впливом дорослих?» [66].

Якщо є підстави вважати, що у неповнолітнього є ознаки розумової відсталості, то на вирішення судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені наступні запитання: «Чи є у неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого відставання у розумовому розвитку? Чи міг неповнолітній, зі встановленим відставанням у розвитку, повного мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними? Чи існує відхилення у розвитку підлітка, порівняно з нормальним для даного віку? Рівню розвитку якого віку відповідає розвиток неповнолітнього?» [66].

Судово-медичні експертизи Цей клас судової експертизи відносять до галузі практичної медицини, в якій застосовуються знання цієї сфери у слідчій та судовій практиці. Питання, які вирішує судово-медична експертиза, стосується найважливіших цінностей людини - її життя та здоров'я. Тому ці експертизи відіграють надзвичайно важливу роль під час розслідування насильницьких та насильницько-корисливих злочинів, вчинених неповнолітніми.

Суб'єктом проведення таких експертиз є судово-медичний експерт - особа, яка володіє необхідними спеціальними знаннями у галузі судової медицини і може дати висновок з питань, які виникають під час розслідування кримінальних правопорушень і стосуються сфери його знань.

До компетенції судово-медичного експерта належить проведення таких судово-медичних експертиз, як: експертиза трупів у випадках насильницької смерті, або якщо є підозра у насильницькій смерті; експертиза потерпілих, підозрюваних й інших осіб, а також судово-медичне освідчування громадян для визначення характеру й ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, віку, статевих станів і вирішення інших питань, що потребують спеціальних медичних знань; експертиза речових доказів; експертиза, що проводиться за матеріалами медичної документації, матеріалами кримінальних проваджень та цивільних справ.

Для вирішення питань, що потребують використання спеціальних знань з різних медичних спеціальностей, може бути призначена комісійна експертиза, яку проводять декілька спеціалістів медичного профілю із складанням єдиного висновку експерта.

Якщо в ході розслідування виникає необхідність у вирішенні питань, що потребують застосування знань з різних галузей медицини та інших знань науки і техніки, можуть призначатися комплексні експертизи. Наприклад, існують судово-медично-психіатричні експертизи, судово-медично-автотехнічні, судово-медично-балістичні та інші види. Експертизи, що носять комплексний характер, проводяться судово-медичними та судовими експертами інших спеціальностей. Дослідження представлених на експертизу об'єктів відбувається у відповідності до поставлених запитань та з точки зору тих сфер спеціальних знань, якими володіють залучені експерти, при цьому висновки складаються за кожним напрямом дослідження окремо. У підсумку, кожний з висновків роз'яснює і доповнює один одного, тим самим вирішується загальне завдання, поставлене на вирішення експертизи.

Експертиза трупа. Такий підвид судово-медичної експертизи може призначатися, у відповідності до ч. 2 ст. 242 КПК України, лише після огляду трупа на місці його виявлення (місці події), а також, безпосередньо, в морзі судово-медичної установи, або під час ексгумації. Після детального огляду і

складання протоколу, труп в обов'язковому порядку направляється в морг для проведення судово- медичної експертизи для встановлення причин смерті.

Судово-медична експертиза трупа призначається постановою слідчого, який здійснює досудове розслідування, чи прокурора, ухвалою слідчого судді або суду. До постанови (ухвали), обов'язково додаються матеріали кримінального провадження, зокрема - завірені копії протоколу огляду місця події, протоколу огляду трупа, показання свідків та інші матеріали, необхідні для проведення експертизи. Вирішення, в процесі проведення судово-медичної експертизи трупа завдань, може суттєво допомогти у висуненні та перевірці версій.

При підготовці матеріалів експертизи трупа важливе місце займає правильність визначення завдань експертизи, формулювання запитань, їх послідовність і повнота. В цьому аспекті важливим є надання судово-медичним експертом консультативної допомоги слідчому, прокурору або суду. Проведення попередніх консультацій дозволить не лише вчасно провести експертне дослідження, а й отримати найбільш повні і достатньо обґрунтовані її результати.

Запитання, які виносяться на вирішення судово-медичної експертизи трупа, формулюються з урахуванням обставин його виявлення, наявних на його тілі ушкоджень, показань свідків та інших матеріалів справи, які містять фактичні дані щодо обставин настання смерті.

Запитання судово-медичному експерту можуть мати доволі різноманітний характер. Зазвичай вони стосуються обставин, причин та часу настання смерті, характеру тілесних ушкоджень (насильницького чи ненасильницького), механізму їх заподіяння, встановлення можливого знаряддя вбивства, а також належності фрагментів тіла конкретній особі тощо.

Прикладами основних запитань, що ставляться на вирішення судово-медичної експертизи трупа, можуть бути такі:

«Що є причиною настання смерті особи, і чи має така смерть ознаки насильницької? Якою є давність настання смерті? Скільки і яких саме

ушкоджень завдано особі і які з них могли спричинити настання смерті? Якою є давність нанесених ушкоджень, що виявлені на тілі трупа, і чи збігається їх давність з давністю настання смерті? Чи мають ушкодження на тілі трупа ознаки, які вказують на характер та особливості знаряддя, яким вони заподіяні?» [66]. Також можуть ставитися інші запитання, залежно від обставин справи.

Експертиза живих осіб. Визначення ступеня тяжкості тілесного ушкодження.

Кримінальним кодексом України передбачено відповідальність осіб, в тому числі неповнолітніх, за заподіяння іншим особам тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, зокрема: тяжких (статті 121, 123, 124, 128), середньої тяжкості (статті 122, 128), легких (ст. 125), а також за вчинення побоїв, мордування (ст. 126) та катування (ст. 127). Завдання судово-медичної експертизи, що визначає ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, спрямована на встановлення характеру, механізму, давності утворення тілесних ушкоджень, можливості їх заподіяння за конкретних обставин. До цього підвиду експертиз також відносяться завдання, які визначають тяжкість заподіяної здоров'ю шкоди та інші, які мають істотне значення для розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Серед типових запитань, що можуть виноситися на вирішення судово-медичної експертизи для визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень можуть бути такі:

«Ознаки якого ступеня тяжкості має кожне з ушкоджень, завданих потерпілому? Які із завданих особі ушкоджень є небезпечними для життя в момент їх заподіяння? Чи є небезпечними для життя особи ушкодження, завдані потерпілому, а якщо так, то чим зумовлена їх небезпечність? До яких наслідків для здоров'я особи призвели завдані ушкодження в їх сукупності, і якими є наслідки кожного з них?» [66].

Судово-медична експертиза з приводу визначення статевих станів і розслідування злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканності особи.

При дослідженні осіб жіночої статі судово-медична експертиза призначається з приводу: встановлення її статевої зрілості; визначення стану дівочої пліви; встановлення орієнтовного часу початку статевого життя, можливої дати останніх статевих зносин; виявлення ознак, які свідчать про факт згвалтування; встановлення ушкоджень, внаслідок вчинення розбещених дій; встановлення здатності особи до статевих зносин і запліднення та низки інших питань щодо статевого здоров'я підекспертної особи.

Типовими запитаннями, що ставляться на вирішення зазначеного підвиду судово-медичної експертизи можуть бути такі:

«Чи досягла особа статевої зрілості? Чи здатна особа до статевих зносин і запліднення? Якою є дата останніх статевих зносин особи? Чи є ознаки порушення цілості дівочої пліви у потерпілої, а якщо так, то які їх давність і механізм утворення? Чи припускають властивості пліви потерпілої скоєння статевого акту без її порушення? Чи є ознаки, які можуть вказувати на насильство, вчинене щодо потерпілої особи з метою скоєння статевого акту? Чи могли наявні у потерпілої тілесні ушкодження бути утворені за обставин, про які повідомила потерпіла під час допиту? Чи є на нижній білизні, вилученої у потерпілої, сліди сперми, що належить підозрюваному?» [66].

До різновидів (підвидів) судово-медичних експертиз відносять також: експертизу речових доказів біологічного походження (крові, сперми, волосся, слини, сечі, поту, виділень з грудних залоз, кісток, органів та тканин тощо); предметів (одягу, зброї, знарядь нанесення травм, транспортних засобів тощо), на яких виявлені сліди біологічного походження; судово-медично-трасологічна експертиза; судово-медично-балістична експертиза; експертиза за медичною документацією та матеріалами кримінального провадження, токсикологічна та інші.

Судово-психіатричні експертизи. Судово-психіатрична експертиза призначається у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у випадках необхідності застосування спеціальних знань у галузі психіатрії для вирішення питань, що визначають психічний стан особи та мають правове значення в розслідуванні кримінальних правопорушень.

Підстави проведення судово-психіатричної експертизи сформульовані у п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України, згідно якої, «слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо: визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності».

Так, якщо під час досудового розслідування з'являються відомості, що підтверджуються відповідними матеріалами розслідування чи судового провадження, які викликають сумнів щодо стану психічного здоров'я особи, такі фактичні дані є приводом для призначення судово-психіатричної експертизи.

У свою чергу, відповідно до ст. 509 КПК України, «слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи у разі, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Такими обставинами, зокрема, є: 1) наявність, згідно з медичним документом, у особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання; 2) поведінка особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього була або є неадекватною (затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо)» [7].

Юридичними підставами для призначення експертизи є постанова слідчого, прокурора або ухвала слідчого-судді чи суду.

Слід зазначити, що існує дві форми проведення судово-психіатричної експертизи - амбулаторна та стаціонарна. Амбулаторна форма проведення експертизи може проводитися відносно осіб які не страждають хронічними психічними розладами, але стосовно яких виникають сумніви щодо їх психічного стану в момент скоєння злочину, в тому числі в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, при тимчасовому розладі психіки. Амбулаторна експертиза, як правило, проводиться у в умовах амбулаторії психіатричної установи, а в окремих випадках - в місцях тимчасового тримання особи під вартою, в кабінеті слідчого або в судовому засіданні. В умовах стаціонару судово-психіатрична експертиза проводиться у разі необхідності тривалого спостереження та дослідження особи, у відповідному медичному закладі. «На стаціонарну судово-психіатричну експертизу треба направляти підлітків, щодо яких є дані про наявність у них психічних розладів, зловживання ними алкоголем або психоактивними речовинами, про їх навчання у допоміжній школі тощо» [66].

Предметом судово-психіатричної експертизи вважається визначення психічного стану неповнолітнього, відносно якого призначено експертизу, стосовно обставин, що становлять інтерес для органів досудового розслідування та суду. Визначення психічного стану неповнолітнього може стосуватися конкретного часу, зокрема - на момент вчинення злочину, під час проведення експертизи та у подальшій перспективі.

Об'єктами судово-психіатричної експертизи можуть бути неповнолітні свідки, потерпілі підозрювані та підсудні, зокрема: «підозрювані, стосовно яких у органів досудового розслідування та суду виникли сумніви щодо їх психічного здоров'я; підозрювані та підсудні, стосовно яких у органів досудового розслідування та суду виникли сумніви щодо їх осудності або можливості за психічним станом брати участь у слідчих (розшукових) діях чи в судовому засіданні; свідки і потерпілі, стосовно яких у органів досудового розслідування та суду виникли сумніви щодо їх психічного здоров'я, здатності правильно сприймати й запам'ятовувати фактичні обставини і давати про них

свідчення; потерпілі, стосовно яких вирішується питання про взаємозв'язок змін у їхньому психічному стані зі скоєними щодо них протиправними діями (безпорадний стан і заподіяння шкоди здоров'ю) та деякі інші особи» [66].

До найбільш розповсюджених запитань, які можуть бути поставлені на вирішення судово-психіатричної експертизи стосовно неповнолітнього підозрюваного, відносять:

«Чи страждав підозрюваний (підсудний) під час інкримінованого йому діяння (діянь) психічним розладом, внаслідок якого він не міг на час вчинення усвідомлювати свої дії або керувати ними? Чи страждає на даний час підозрюваний (підсудний) психічним розладом, внаслідок якого він не може усвідомлювати свої дії або керувати ними? До якої категорії хворобливих станів належить даний психічний розлад – хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки? Чи страждає підозрюваний (підсудний) у даний час на психічну хворобу, що позбавляє його можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними? Якщо особа страждає на психічну хворобу, то коли почалася ця психічна хвороба і яким є стан психічного здоров'я особи на даний час? Чи потребує підозрюваний (підсудний) застосування до нього примусових заходів медичного характеру, а якщо так, то яких саме? Чи дозволяє психічний стан хворого проводити з ним слідчі (розшукові) дії? Чи страждає підозрюваний (підсудний) на хронічний алкоголізм або наркоманію? Чи потребує дана особа лікування від алкоголізму чи наркоманії?» [66].

Наведений перелік судових експертиз, які можуть призначатись у провадженнях під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми не є вичерпним. В ході розслідування таких злочинів можуть призначатись інші судові експертизи, в залежності від слідової картини, способу вчинення злочину та інших обставин справи.

Допит експерта в суді, як процесуальна форма перевірки та оцінки доказів, здобутих під час проведення експертизи, у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Однією з процесуальних форм перевірки та оцінки висновку експерта під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, є допит експерта в суді, передбачений ст. 356 КПК України. Допит експерта в суді дозволяє здійснити об'єктивну оцінку висновку експерта та перевірку його достовірності.

Метою проведення цієї процесуальної дії є з'ясування кваліфікації експерта, його компетентності у розв'язуванні поставлених в експертизі питань, а також роз'яснення чи доповнення наданого ним висновку, що є підставою для виклику експерта для допиту в суд (ч. 1 ст. 356 КПК України). Кожна сторона кримінального провадження та потерпілий має право, відповідно до ст. 101 КПК України, звернутися з клопотанням до суду про виклик експерта. Таким правом наділений і сам суд.

Процедура допиту експерта в суді суттєво відрізняється від допиту в суді інших осіб, що пояснюється предметом допиту, яким є його висновок та роз'яснення його положень [74, с. 153].

Допит експерта здійснюється шляхом постановки йому запитань і починається з прямого допиту стороною, за зверненням якої, він проводив експертизу (ч. 2 ст. 356 КПК України). Предметом прямого допиту експерта є питання, для роз'яснення яких сторона зверталась до суду з клопотанням про його виклик на допит. Питання можуть стосуватись будь-якої частини висновку, зокрема: для з'ясування достатності та придатності наданих на дослідження об'єктів дослідження, якості порівняльних зразків, роз'яснення змісту обраної методики дослідження, а також використаної спеціальної термінології та окремих формулювань. У відповідності до ч. 3 ст. 356 КПК експерту також можуть бути задані запитання, що стосуються володіння ним спеціальних знань, наявності відповідної кваліфікації та його компетентності у вирішенні завдань визначених у постанові (ухвалі) про призначення експертизи

(освіти, стажу, наукового ступеня), а також компетенції або кола повноважень, згідно яких він проводить експертизу.

Невід'ємною та обов'язковою умовою підтвердження компетентності експерта є отримання ним «Свідоцтва» на право самостійного проведення судових експертиз за відповідними експертними спеціальностями. Такий юридичний документ про присвоєння особі кваліфікації судового експерта видається після проходження стажування та складання фахового іспиту за експертною спеціальністю за рішенням Експертно-кваліфікаційних комісій, які діють у міністерствах юстиції, міністерстві внутрішніх справ та інших відомствах [33, с. 211].

Після завершення прямого допиту експерта, проводиться перехресний допит протилежною стороною, метою якого є спростування наданого висновку експерта. Так, «якщо протилежна сторона володіє фактичними даними про порушення норм чинного законодавства при вилученні речових доказів, які у подальшому стали об'єктами дослідження, то під час допиту експерту можуть бути поставлені запитання, що стосуються стану пакування об'єктів, в яких вони надійшли на дослідження, їх цілісності, наявності на пакуваннях відповідних реквізитів (підписів слідчого, спеціаліста, понятих, відбитків печаток), відповідності представлених об'єктів їх опису у постанові (ухвалі) про призначення експертизи тощо. Під час допиту протилежна сторона також може з'ясувати питання стосовно можливого перебування експерта, що проводив експертизу у службовій або іншій залежності від іншої сторони кримінального провадження або потерпілого» [75, с. 178].

Раніше було з'ясовано, що під час судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, сторони можуть надати суду висновки різних експертів, що стосувались одних і тих самих об'єктів, в яких вирішувалися однакові завдання. Такі висновки доволі часто мають певні розбіжності, а в деяких випадках протилежно відрізняються між собою, що суттєво впливає на об'єктивність прийняття рішення у справі. Причинами розбіжностей можуть бути: «надання сторонами кримінального провадження інших вихідних даних

щодо досліджуваних об'єктів; інше формулювання питань; представлення інших порівняльних зразків; застосування експертами різних методик дослідження тощо» [75, с. 178].

Чаплинський К. О. розглядає предмет одночасного допиту свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, у показаннях яких містяться істотні суперечності, як обставини події, які сприймалися органами їх чуття [76, с. 949]. На їх відміну, предметом одночасного допиту експертів є фактичні дані, які встановлені під час проведення експертизи, виключно шляхом застосування ними спеціальних знань.

Для з'ясування причин, виявлених розбіжностей та з метою їх усунення, відповідно до ч. 4 ст. 356 КПК України, проводиться одночасний допит двох чи більше експертів в суді. На думку М. Г. Щербаковського, перед проведенням одночасного допиту експертів, «спочатку потрібно обов'язково провести одноосібний допит усіх експертів, яких передбачається допитувати одночасно». До додаткових передумов одночасного допиту експертів, науковець відносить «одноосібні роздільні допити експертів, які проводили дослідження, за результатами яких не вдалося з'ясувати причин розбіжностей у наданих висновках» [77, с. 311].

З слідчої та судової практики відомо, що найбільшу кількість розбіжностей під час оцінки висновків експерта у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, виявляють у висновках судово-психологічних, судово-психіатричних, почеркознавчих, технічних експертизах документів, товарознавчих та інших оціночних експертизах. Оскільки висновки експертів є джерелом доказів у кримінальному провадженні, то цілком очевидна значущість установлення серед декількох висновків саме тих, які містять достовірну інформацію про обставини кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітніми.

З позиції тактики процедура допиту декількох експертів повинна мати певну послідовність. З цього приводу М. Г. Щербаковський зазначає, що «експерти, які проводили комісійну експертизу, первинні та наступні (повторні)

експертизи повинні всі разом перебувати в приміщенні, де проходить одноосібний допит». Науковець обґрунтовує своє бачення, спираючись на норми КПК і при цьому констатує, що «експерт має право бути присутнім під час учинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження». У свою чергу, свої показання експерт «обґрунтовує змістом наданого ним висновку та спеціальними знаннями, змінити які неможливо», а також «сприймає висловлювання опонентів, аргументацію їх умовиводів, критику на адресу проведеної ним експертизи й готує відповіді на них» [77, с. 312].

Таким чином, однією з дієвих процесуальних форм перевірки та оцінки висновку експерта під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, є допит експерта в суді. Одночасний допит двох чи більше експертів в суді проводиться для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного й того самого предмета чи питання дослідження.

Література до розділу 3

1. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності : окремі криміналістичні методики : монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.]. – Х. : Право, 2006. – 624 с.
2. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / за заг. ред. Сухомлинської О. В. АПН України. К. 1997. С. 27–31.
3. Туз Н. Д. Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця (кримінологічний аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 232 с.
4. Кургузкина Е. Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: автореф. дисс....д-ра юрид. наук. М., 2003. 20 с.
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. . Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 258–262
6. Габрелян А.Ю. Протиправна поведінка неповнолітніх: проблеми та шляхи їх вирішення. Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологи : сборник научных статей / под ред. М.Ф. Орзиха, В.Н. Дремина. Одесса : Феникс, 2007. С. 129.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
8. Климчук М. П., Марко С. І. Криміналістично значущі особливості неповнолітніх та їх дослідження під час досудового слідства. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Юридичні науки. Львів, 2012. № 1. – С. 407–416. – URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2275/1/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення: 30.05.2023)
9. Особливості розслідування злочинів, учинених неповнолітніми *Мультимедійний навчальний посібник*. Київ. НАВС. URL :

<https://arm.naiiau.kiev.ua/books/orovz/lections/lecture9.html> (дата звернення: 31.05.2023)

10. Ішаков С. М. Кримінологія: підручник. К.: Юриспруденція, 2000. 432 с.
11. Побігайло Е. Ф. Кримінологічна характеристика осіб, вчинивших тяжкі насильницькі злочини. К., 1976. Вип. 4.
12. Центров Е. Е. Криміналістичне вчення про потерпілого. К., 1988. 159 с.
13. Сорокотягіна Д. А. Віктимологічний аналіз при розслідуванні злочинів //Криміналістична віктимологія (питання теорії та практики): зб. наук. пр. К., 1980. 124 с.
14. Сизоненко А. С. Жертви злочинності неповнолітніх: віктимологічні ознаки та властивості осіб. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2021 № 53. С 96-100. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.53.19>
15. Шепітько В.Ю. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Ін Юре, 2010. 496 с.
16. Кримінологія : Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
17. Зінченко Д. А., Крицак І. В. Віктимологічні особливості злочинності неповнолітніх. Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України ; Наук. парк «Наука та безпека». – Вінниця : ХНУВС, 2023. – 292 с., URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6bd0c5f4-2070-4592-80d0-f32141e7d5c1/content>
18. Колесніченко А.Н. , Коновалова В.Е. Криміналістична характеристика злочинів. Х.: ХЮрІ., 1985. – 93 с.

19. Салтевський М.В. Криміналістика : підручник : в 2 т. Харків : Основа, 1999. Т. 1. 416 с.
20. Коновалова В.О. Вбивство: мистецтво розслідування : монографія. Київ : Факт, 2001. 311 с.
21. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2011. № 1 (3). С. 1–53. URL : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmarrp.pdf>. (дата звернення: 01.06.2023)
22. Кримінальний процес: підручник. С.В. Банах, Н.З. Рогатинська, А.М. Сарахман. – Тернопіль: екон.думка ТНЕУ, 2016. – 264 с.
23. Криміналістика: підручник. В.В.Пясковський , Ю.М.Чорноус, А.В.Самодін, В.М.Стратонов та ін.; за заг.ред. В.В.Пясковського. – 2-ге вид., перероб.і допов. – Київ: Філія вид-ва «Право», 2020. -752 с.
24. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю: методичні рекомендації. /Сіренко М.В., Бондар В.С., Бурлака В.В., Ковтун О.В., Дударець Р.М., Невгад В.В.; / Голов.слідч.управл.Націон.поліц.України, Луган.держ.ун-т внутр..справ ім.Е.О.Дідоренка. – Сєверодонецьк: РВВ ЛДУВС ім.Е.О.Дідоренка, 2018. -165 с.
25. Криміналістична тактика: навч.посіб./ за ред.. д-ра юрид. Наук, проф. М.А.Погорецького та д-ра юрид. Наук, доц.. Д.Б.Сергєєвої. –К.: Алерта, 2016. -244 с.
26. Зелені кімнати: психологічні особливості організації роботи з дітьми/ Н. П. Бочкор, О. М Цільмак, О. В. Швед та ін.. – К.: ТОВ «Агентство Україна», 2012. - 112 с.
27. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-ХІІ. (із змінами і доповненнями, внесеними законами України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

28. Юсупов В. В. Поняття «спеціальні знання» у законодавстві України. Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування: матеріали конф. (Київ, 20 квітня 2017 р.). Київ, С. 434–437.
29. Словник української мови. В 11 томах. Т. 9. Київ: Наук. думка, 1978. С. 501–502.
30. Пілюков Ю. Використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях. Актуальні проблеми правознавства. Вип. 4 (20). 2019. С. 240–245.
31. Криміналістика: [підручник для вузів] / Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, Ю. Г. Корухов, О. Р. Росинська; під ред. Р. С. Белкіна. К.: НОРМА, 2000. 990 с.
32. Лисиченко В. К., Циркаль В.В. Використання спеціальних знань у слідчій та судовій практиці. Київ. 1987. 100 с.
33. Шрамко О. М. Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 272 с.
34. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. – С. 236.
35. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету міністрів України від 29.04.2015 № 266
36. Лазебний А. Форми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти громадського порядку. Національний юридичний журнал: Теорія і практика. 2015 Київ С. 131-134, URL : http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/4/part_1/26.pdf
37. Куриленко Д. В. Інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.09. Харків : ХНУВС, 2017. 245 с.

38. Бондаренко О. О. Поняття та класифікація обізнаних осіб у кримінальному судочинстві України. Бюлетень з обміну досвідом роботи: Науково-практичне видання. 2003. № 150. С. 37-40

39. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковський. – Харків : В деле, 2015. – 560 с.

40. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. 454 с.

41. Ковальов К. М. Застосування фото та відеозйомки при проведенні огляду місця події : методичний посібник. К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2006. 53 с.

42. Біленчук П. Д. Криміналістика: підручник. / П.Д. Біленчук, Г. С. Семаков. Київ: ВД «Дактор», 2013. 589 с.

43. Експертизи у судочинстві України. URL:https://pidru4niki.com/74873/pravo/ekspertizi_u_sudochinstvi_ukrayini

44. Пашнєв Д. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків: ХНУВС, 2007.

45. Методика дослідження інформації на цифрових носіях. /С. М. Бобрицький, О. В. Чишкала, О. В. Селезньова та ін. Х.: ХНДІСЕ, 2011. 44 с.;

46. Методика ідентифікації особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображеннями / укл. Коструб А. М., Павленко О. С., Чашницька Т. Г. К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2013. 31 с.;

47. Отрошенко В. А. Експертиза відео-, звукозапису. Види досліджень. Особливості призначення: інформаційний лист / В. А. Отрошенко, О. С. Теслюк. К.: ДНДЕКЦ МВС; Херсонський НДЕКЦ МВС, 2018. 7 с.

48. Лешкович Т.А. Використання поліграфа в розслідуванні злочинів: сучасний стан та перспективи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес, криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність» / Т.А. Лешкович. – Львів : ЛНУ, 2014. – 18 с.

49. Половникова Ж. Ю. Применение полиграфа в системе МВД Украины / Ж. Ю. Половникова. – URL : <http://www.poligraph.com.ua/crimpol/article2.htm>.

50. Лук'янчиков Є. Д., Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Політологія. Соціологія. Право. 2019. Вісник НТУУ «КПІ». № 4 (44). С. 125-130.

51. Коментар до ст. 105 КПК URL : <http://mego.info/%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F-105-%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8-%D0%B4%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B2>

52. Коваленко В. В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій : дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2004. 253 с.

53. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р.

54. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

55. Россинська О Р. Судова експертиза в цивільному, арбітражному, адміністративному та кримінальному процесі. 2-е вид., перероб. та доп. К.: Норма, 2008.

56. «Про громадянство України». Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 13, ст.65

57. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України

як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: наказ МВС України від 03.11.2015 № 1339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text>

58. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів: метод. рек. / Б. Б. Теплицький, О. М. Шрамко, В. В. Юсупов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 71 с.

59. Кримінологія ХХ вік /під ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова. – СПб. Юридичний центр Пресс, 2000. 554 с.

60. Пілюков Ю.О. Типова слідова картина в окремих насильницьких та корисливо-насильницьких злочинах, вчинених неповнолітніми: Актуальні проблеми правознавства. Тернопіль: ЗУНУ. 2023. № 2 (30). 193-197 С.

61. Алексеев О.О., Весельський В.К., Пясковський В.В. Розслідування окремих видів злочинів. Київ : «Центр учбової літератури», 2017. 320 с.

62. Pilyukov Yu., Yusupov V., Banakh S., Shramko O. Peculiarities of the investigator's inspection of buildings and structures subjected to artillery shelling and bombing during the investigation of war crime : Law, policy and security. Ternopil : West Ukrainian National University. 2023. № 1 (1) 41-55 P

63. Качурін С. Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2006. 234 с.

64. Пілюков Ю. О., Циганюк Ю. В. Підстави та порядок призначення судових експертиз у кримінальному процесі. *Інноваційне обладнання, пристрої для експертно-криміналістичних досліджень та окремі процесуальні питання проведення судових експертиз*: монографія. Хмельницький: ТОВ ХЦНТІ. 2020. 229 с.

65. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 03.11.2015 № 1343. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>

66. Експертизи у судочинстві України. URL: https://pidru4niki.com/74873/pravo/ekspertizi_u_sudochinstvi_ukrayini

67. Міністерство юстиції України. (1998, Жовтень 8). Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз

та експертних досліджень: затв. наказом № 53/5.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

68. Арешонков В.В. Пілюков Ю.О., Голоботовський В.І., Богайчук В.І. Значення ситуаційних судово-балістичних досліджень для кваліфікації кримінальних правопорушень. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / [редкол.: І. М. Охріменко (голов. ред.) та ін.]; ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2022. № 1 (37). 117 с.

69. Трасологічні дослідження: курс лекцій / А. В. Кофанов, О. Г. Волошин, О. В. Літвінова. Київ: «BeeZone», 2010 350 с.

70. Судово-почеркознавча експертиза: навч.-метод. посіб. / З. С. Меленевська, Є. Ю. Свобода, А. І. Шаботенко; за заг. ред. І. П. Красюка. Київ: Укр. Центр духовн. культури, 2007. 280 с.

71. Судово-почеркознавча експертиза у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення : метод. рекомендації / В. В. Юсупов, Є. Ю. Свобода, О. М. Шрамко, Ю.О. Пілюков, А. А. Саковський. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 46 с.

72. Методика ідентифікації особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображеннями / укл. Коструб А. М., Павленко О. С., Чашницька Т. Г. К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2013. 31 с.

73. Експертиза відео-, звукозапису. Види досліджень. Особливості призначення. Інформаційний лист / укл.: В. А. Отрошенко, О. С. Теслюк. К.: ДНДЕКЦ МВС; Херсонський НДЕКЦ МВС, 2018. 7 с.

74. Попелюшко В. О. Допит експерта в суді. Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми (24-25 травня 2013 року). Івано-Франківськ: видавник Голіней О. М. 2013 182 с.

75. Пілюков Ю.О. Допит експерта в суді як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні : Актуальні проблеми правознавства. Тернопіль: ЗУНУ. 2021. № 2 (26). С. 176-179

76. Чаплинський К. О. Підготовка до очної ставки як необхідна умова якісного проведення слідчої дії / К. О. Чаплинський // Форум права. – 2011. – №

2. – С. 947-952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.nbuu.gov.ua/ejournals/FP/2011-2/11skorcd.pdf>

77. Щербаковський М. Г. Особливості одночасного допиту декількох експертів. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2017. № 2 (78). С. 309–314

ВИСНОВКИ

У **висновках** монографії сформульовано наукові положення та отримано результати, що в сукупності розв'язують важливі наукові завдання щодо з'ясування причин злочинності неповнолітніх в Україні та заходів її профілактики, визначення загальних процесуальних особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх, розроблення теоретичних та науково обґрунтованих практичних рекомендації, спрямованих на підвищення ефективності розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми та використання спеціальних знань. Найсуттєвішими з них є такі:

1. Доведено, що кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх дозволяє всебічно проаналізувати та визначити її основні причини в умовах війни. Дитяча та підліткова злочинність в Україні, є складовою загальної злочинності, яка постійно видозмінюється під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, характеризується певними особливостями, що виділяє її в окремий вид.

2. Встановлено, що основними причинами особистісних деформацій неповнолітнього, які призводять до соціальних детермінант його злочинної поведінки та вчинення правопорушень є:

біологічні, обумовлені спадковістю, фізіологічними та психофізіологічними розладами організму неповнолітнього;

соціальні, пов'язані з проблеми виховання, неналежними умовами життя, негативним впливом оточуючого середовища, економічною нестабільністю в сім'ї та іншими соціальними та економічними факторами;

психологічні, основу яких складають риси характеру неповнолітнього, його психотип, темперамент, які пов'язані з міжособистісними відносинами в соціальному середовищі; прагненням бути незалежним від дорослих; намаганням наслідувати протиправну поведінку та шкідливі звички однолітків (вживання алкоголю, наркотиків), з метою його визнання та самоствердження серед оточуючих у цьому середовищі.

Значний негативний вплив на формування поведінки неповнолітніх відіграли наслідки, спричинені війною, її соціальні, психологічні та економічні фактори. Внаслідок війни, діти та підлітки, як найбільш кримінально вразлива соціальна група, опинились в умовах, у яких порушено їх основні права і свободи, гарантовані Конституцією України - право на життя, охорону здоров'я, житло та освіту. Війна позбавила їх право на свободу та особисту недоторканність, право виховуватись у сім'ї та розвиватися як особистість.

3. Доведено, що профілактика правопорушень серед неповнолітніх під час війни, це - соціально-правовий та педагогіко-виховний процес, який здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, з метою виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень в умовах війни. Цей процес забезпечується проведенням сукупності заходів, спрямованих на вирішення мети та завдань, пов'язаних з профілактикою правопорушень серед осіб цієї вікової категорії.

Діяльність суб'єктів, уповноважених на проведення профілактичної діяльності, ґрунтується на сукупності нормативно-правових актів, які регламентують права і свободи дітей та забезпечують заходи з профілактики злочинності неповнолітніх в умовах війни, до яких віднесено низку міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною, закони України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, кодекси та інші нормативні документи відомчого характеру (накази, плани, інструкції та листи).

4. З'ясовано, що інтегративна система організованої протидії злочинності неповнолітніх, здійснюється на загально-соціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

До *загально-соціальних заходів* профілактики злочинності неповнолітніх під час війни, відносять дії уповноважених суб'єктів та громадськості, спрямовані на підвищення соціального захисту дітей та підлітків, в тому числі постраждалих від військової агресії; дітей-інвалідів, дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, їх тимчасове влаштування до прийомних

сімей та дитячих будинків сімейного типу; організацію забезпечення захисту від злочинного втягування їх дорослими у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту; реалізацію спеціальних програм, які включають проведення роз'яснювальної роботи серед неповнолітніх – бесід, тренінгів, семінарів, консультацій, правового навчання; реформування навчального процесу освітніх закладів, що забезпечує безперервність та обрану дітьми форму навчання; збереження робочих місць та належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів, робота яких, крім навчального процесу, охоплює позакласну діяльність, організацію корисного дозвілля та активного відпочинку неповнолітніх.

Спеціально-кримінологічні заходи профілактики правопорушень серед неповнолітніх, здійснюються уповноваженими державними органами - підрозділами ювенальної превенції, приймальниками-розподільниками для дітей органів Національної поліції, для яких боротьба зі злочинністю, захист прав неповнолітніх є професійним обов'язком; спеціальними виховними установами Державної кримінально-виконавчої служби України; школами соціальної реабілітації та професійними училищами соціальної реабілітації органів освіти; центрами медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; притулками для дітей (дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї); центрами соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційними центрами (дитячі містечка).

Підрозділи ювенальної превенції Національної поліції, у відповідності до покладених на них завдань, здійснюють профілактичну роботу з попередження адміністративних і кримінальних правопорушень серед неповнолітніх; проводять виховні бесіди з дітьми та їх батьками; відвідують за місцем проживання тих неповнолітніх, які опинилися у складних життєвих ситуаціях; вживають заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству; при виявленні фактів залишення дітей без догляду, здійснюють поліцейське піклування; беруть участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення тощо.

Індивідуальні заходи профілактики правопорушень серед неповнолітніх здійснюються державними органами і громадськістю та спрямовані на виявлення дітей та підлітків, що своєю поведінкою засвідчили схильність до вчинення правопорушень та злочинів, були поставлені на профілактичний облік, відбули або відбувають покарання чи знаходяться у профілактичних закладах і передбачають ранню профілактику правопорушень, безпосередню профілактику, профілактику на етапі злочинної поведінки, профілактику рецидивним проявам раніше засуджених неповнолітніх.

Рання профілактика правопорушень потребує комплексної індивідуальної допомоги, шляхом нагляду та контролю за дотриманням відповідних правових норм, забезпечення різноманітних форм соціальної допомоги, відновлення належних умов життя та ліквідації джерел негативного впливу.

Безпосередня профілактика здійснюється у випадках, коли на етапі ранньої профілактики не було припинено формування у неповнолітнього схильності до правопорушень і є потенційний ризик їх вчинення. Ці заходи включають: довгострокову виховну роботу та контроль з боку уповноважених суб'єктів; громадський вплив за місцем проживання, навчання або роботи; залучення неповнолітніх до участі у спортивно-трудовах таборах, загонах та клубах, а в окремих випадках - постановку на облік в органах ювенальної превенції Національної поліції.

Профілактика на етапі злочинної поведінки здійснюється, коли неповнолітній перебуває на межі вчинення кримінального правопорушення через розвиток його криміногенної мотивації. Передбачає щоденний контроль за поведінкою та оточенням неповнолітнього, заходи переконання, шляхом проведення індивідуальних і колективних бесід на правову тематику, про шкідливість вживання алкоголю, наркотиків, обговорення поведінки неповнолітньої особи, встановлення над нею індивідуального або колективного шефства, стимулювання участі в громадській діяльності та ін.

Профілактика рецидивним проявам раніше засуджених здійснюється спеціально уповноваженими підрозділами ювенальної превенції Національної

поліції та громадськістю і передбачає заходи переконання, які полягають у роз'ясненні неповнолітній особі, яка відбула чи тільки відбуває покарання, сутності вчиненого нею діяння; заходи примусу, у випадках, коли неповнолітній, відбувши покарання, продовжує вести антисоціальний спосіб життя, шляхом: профілактичного контролю за місцем проживання або навчання, застосування адміністративного арешту, адміністративного затримання, накладання штрафу, здійснення адміністративного нагляду, улаштування до приймальників-розподільників, припинення бродяжництва і жебрацтва та ін.

5. Визначено зміст загальних процесуальних особливостей, закріплених в чинному КПК України, які стосуються кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб у співвідношенні із загальним провадженням, окреслено кримінальні провадження, у яких можуть бути застосовані спеціальні норми щодо неповнолітніх.

6. Проаналізовано особливості застосування заходів забезпечення щодо неповнолітніх осіб, зокрема запобіжних заходів, серед яких виділено такі, як: особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт, тримання під вартою. Доведено, що рішення слідчого-судді щодо застосування запобіжних заходів неповнолітньому, повинно обов'язково прийматися із врахуванням його індивідуально-психологічних й вікових особливостей. Особливий акцент при характеристиці застосування запобіжних заходів, приділено розкриттю змісту та специфіці застосування запобіжного заходу - тримання під вартою, як найбільш суворого, з-поміж інших. Визначені та ретельно дослідженні альтернативні заходи, які можуть бути застосовані до неповнолітньої особи до початку розгляду справи у суді.

7. На підставі аналізу низки наукових джерел, судової та слідчої практики, досвіду країн романо-германської та англо-американської правових систем, досліджено проблему щодо віку особи, з якого можливе її притягнення до кримінальної відповідальності.

Висловлено думку щодо можливості на законодавчому рівні, закріпити за слідчим суддею права, які передбачені законодавством для суддів та головуючих у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх осіб, а також створення в Україні спеціалізованих судів щодо розгляду справ цієї категорії.

Окреслено критерії оцінки професійних якостей для слідчого, дізнавача, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Зокрема, такі фахівці повинні володіти не тільки юридичними знаннями, але й мати достатній рівень психологічної або педагогічної підготовки, необхідної при спілкуванні з дітьми та підлітками, володіти навичками роботи з комп'ютером.

8. Доведено, що досудове розслідування у провадженнях щодо неповнолітніх проводяться за загальними правилами, із врахуванням певних особливостей, передбачених кримінальним процесуальним законодавством щодо осіб, які не досягли повноліття. Визначено, що провідними процесуальними діями, що здійснюються стороною обвинувачення в рамках кримінального провадження щодо неповнолітніх, є проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, які потребують належної підготовки та налагодженої взаємодії з оперативними та іншими підрозділами Національної поліції України.

9. Судовий розгляд у справах щодо неповнолітніх, в системі стадій кримінального процесу, займає центральне місце, на якій суд самостійно досліджує наявні у справі докази, а також нові докази, які надані сторонами кримінального провадження або витребувані судом. Під час судового розгляду на суд покладається обов'язок виконати приписи закону (оголосити обвинувальний акт, роз'яснити суть обвинувачення, дослідити докази, провести дебати) та виключити будь-які законні сумніви в обґрунтованості, вмотивованості, справедливості і законності винесеного вироку.

10. Доведено, що важливим елементом дотримання законності, прав, свобод та інтересів неповнолітньої особи у кримінальних провадженнях, є судовий контроль, який здійснюється слідчим суддею на стадії досудового

розслідування. Судовий контроль включає в себе перевірку законності і обґрунтованості проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, рішення про застосування запобіжного заходу, вирішення питань про допустимість доказів, прийняття рішення по суті справи та інші заходи.

11. На основі вивчення статистичних даних, результатів кримінологічних досліджень, слідчої та судової практики, окреслено основні види кримінальних правопорушень, які найчастіше вчиняються неповнолітніми. Серед них виділено наступні: злочини проти життя і здоров'я особи - вбивства, навмисні заподіяння тілесних ушкоджень; злочини проти власності - крадіжки, грабежі, розбої, вимагання; злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи - зґвалтування, інші насильницькі дії сексуального характеру; злочини проти громадського порядку та моральності - хуліганства, масові заворушення тощо. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, розкриває властивості та зв'язки між їх видами, допомагає встановити сутність вчинених протиправних діянь, забезпечити їхнє розмежування, що важливо для правильної кваліфікації та ефективного розслідування.

12. Окреслення видів кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, дозволило визначити елементи їх криміналістичних характеристик, до яких віднесено: особу неповнолітнього злочинця; особу потерпілого; предмет злочинного посягання; типову «слідову картину»; час, місце, спосіб та обставини вчинення. Диференціація елементів криміналістичних характеристик за видами злочинів, забезпечує правильне обрання методики розслідування, визначення тактики проведення слідчих (розшукових) дій, висунення об'єктивних, логічно обґрунтованих версій, організацію їх перевірки та планування.

13. До найбільш типових слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми віднесено: огляд (місця події, місцевості, приміщення, трупа, в тому числі під час ексгумації, речових доказів та документів), освідування, допит, обшук, пред'явлення для

впізнання (особи, трупа, речей), слідчий експеримент, відбір зразків для проведення експертизи, призначення судових експертиз.

Визначено, що найбільш складною процесуальною дією, з точки зору організації та тактики проведення, є допит неповнолітнього (свідка, потерпілого, підозрюваного), який відбувається за обов'язкової участі педагога, законного представника, психолога, адвоката-захисника, а в разі необхідності - інших учасників кримінального провадження. Проведення допиту потребує від слідчого, прокурора, судді наявність відповідного досвіду, навичок спілкування з неповнолітніми та вміння встановлювати психологічний контакт.

14. Доведено, що під час розслідування кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх, значне місце відведено використанню спеціальних знань. На підставі загальнотеоретичних та галузевих визначень спеціальних знань, окреслено перелік їх видів, що можуть використовуватися під час розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії. До них віднесено: спеціальні знання у галузях криміналістичної техніки - судової фотографії, відеозйомки та звукозапису, трасології, технічного дослідження документів та почеркознавства, балістики та холодної зброї, габітології, матеріалів, речовин та виробів, а також спеціальні знання з інших галузей знань - товарознавства, інформаційних та комп'ютерних технологій, фоноскопії, психології, судової медицини, психіатрії та ін.

15. Суб'єктами використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми є: слідчий, прокурор, слідчий суддя, суддя, адвокат-захисник. Суб'єктами застосування відповідних знань – спеціаліст, експерт, перекладач (сурдоперекладач), яких віднесено до обізнаних осіб.

Аналіз слідчої практики показав, що найчастіше до кримінальних проваджень залучаються: спеціалісти-криміналісти Національної поліції; експерти НДЕКЦ та інших державних спеціалізованих експертних установ, які здійснюють судово-експертну діяльність та можуть залучатися до участі в

слідчих (розшукових) діях як спеціалісти. В якості спеціалістів залучаються також інші фахівці, перелік яких залежить від потреб використання тих чи інших спеціальних знань у конкретному кримінальному провадженні.

16. В залежності від процесуальної регламентації, у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, запропоновано такі процесуальні та не процесуальні форми використання спеціальних знань: *процесуальні* - залучення та участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій; залучення експерта та призначення судових експертиз; консультації спеціалістів; допит експерта в суді; *не процесуальні* - попередні дослідження (до проведення експертизи) слідів злочину, явищ та процесів, що їх супроводжують; перевірки об'єктів за криміналістичними обліками; консультації спеціалістів, у непроцесуальній формі, які не передбачені КПК.

17. Найбільш типовими слідчими (розшуковими) діями, до яких залучаються спеціалісти, є такі, що наведені у п 12 Висновків. Водночас, залучений спеціаліст може надавати тактико-методичні поради - консультивати слідчого з приводу обрання певних тактичних прийомів і технічних засобів фіксації та збирання слідів злочину; безпосередньо надавати технічну допомогу – проводити вимірювання, фіксувати обстановку та перебіг процесуальної дії за допомогою фото,- відеотехніки, застосовувати різні техніко-криміналістичні засоби щодо виявлення, фіксації, вилучення, попереднього дослідження та пакування слідів злочину.

18. На підставі аналізу наукових джерел та вивчення результатів слідчої і судової практики окреслено перелік судових експертиз, що найчастіше призначаються під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, серед них: трасологічні; експертизи вогнепальної та холодної зброї; почеркознавчі; технічні експертизи документів; експертизи матеріалів, речовин та виробів; фототехнічні та портретні; відео-, звукозапису; комп'ютерно-технічні; товарознавчі; психологічні; медичні; психіатричні та інші класи, роди, види та підвиди експертиз, перелік яких, залежить від потреби їх проведення у конкретному кримінальному провадженні.

19. Систематизовано об'єкти та основні завдання, що вирішують судові експертизи, запропоновано типові переліки запитань, що ставляться експерту для вирішення за видами та підвидами експертиз. Згруповано можливості окремих видів судових експертиз вирішувати ідентифікаційні, діагностичні, класифікаційні завдання, що потребують з'ясування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

20. Розкрито підстави та процедуру допиту експерта в суді у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, до яких віднесено з'ясування компетентності та компетенції експерта, а також роз'яснення змісту самого висновку.

Доведено, що процесуальними передумовами одночасного допиту двох чи більше експертів у суді є: наявність розбіжностей, виявлених в їхніх висновках; відсутність позитивних результатів одноосібних допитів експертів, в ході яких не було з'ясовано причин виявлених розбіжностей.

З'ясовано, що основними причинами розбіжностей у висновках експертів, одержаних судом у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, найчастіше можуть бути такі: надання ініціаторами проведення експертизи різних вихідних даних; різне формулювання запитань щодо об'єктів дослідження; представлення на дослідження різних порівняльних зразків; застосування експертами різних методик дослідження тощо.